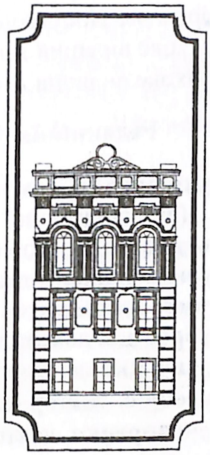

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

Випуск 4

Збірник наукових праць

Бібліотека ХДАК
Інв. № 438804

Харків – ХДАК
2001

ББК 71.0я5 + 71.1я5 + 79.1я5 + 63.2 + 63.3 (4УКР)
УДК [930.85 + 930.2 + 069.01] (06) + 94 (477)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

В36 **Вісник Харківської державної академії культури**: Зб. наук. праць. Вип. 4. / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2001. – 252 с.

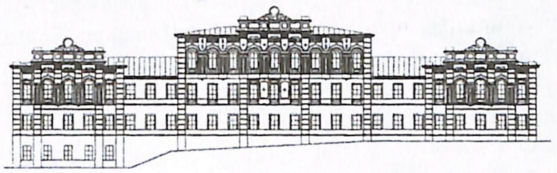
ISBN 966-7352-40-4

До «Вісника» увійшли матеріали доповідей і повідомлень, що прозвучали на регіональній науково-теоретичній конференції «Історична пам'ять та самосвідомість українського народу на межі тисячоліть», організованій спільно ХДАК і Східним інститутом українознавства ім. Ковальських у травні 2000 р. Розглядаються теоретичні проблеми культурології, питання інформаційного забезпечення та збереження історико-культурної спадщини, її музеєфікації, історичного джерелознавства та історіографії історії України XIX-XX ст.

ББК 71.0я5 + 71.1я5 + 79.1я5 + 63.2 + 63.3 (4УКР)
УДК [930.85 + 930.2 + 069.01] (06) + 94 (477)

ISBN 966-7352-40-4

© Харківська державна академія культури, 2001

1

Теорія та історія культури

УДК 930. 85 (477) "193"

В.М. ШЕЙКО

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ 30-х рр. XX ст.

Аналізується проблема трагічного стану культури України 30-х рр. XX ст. Особлива увага приділяється найменш висвітленим аспектам культури як заходу, так і сходу України, які найбільше постраждали від більшовицького режиму

Тридцяті роки стали для української культури зловісною Голгофою, хресним шляхом, пройденим з вини антинародної, антинаціональної політики радянської держави сталінських часів. Процеси українізації було насильно припинено, її ініціаторів та ідеологів репресовано, зведено майже під корінь представників свідомої національної інтелігенції незалежно від їх політичної орієнтації, учинено справжній геноцид до українського селянства під час голодомору 1932-33 рр.

Окремі аспекти вказаних процесів знайшли певне відображення в спеціальній літературі. Автор поставив за мету на основі різноманітних культурологічних праць, систематизуючи та структуруючи фактичний матеріал, проаналізувати основні питання трагедії української культури 30-х рр. При цьому автор розуміє як не беззаперечність своєї точки зору, так і фрагментарність переважно з причини обмеженого обсягу своїх міркувань [1].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. Сталін і його оточення здійснили політичний переворот, який усунув від керівництва партійним та державним життям «опортуністів», започаткував масові політичні репресії. Розпочалася цілеспрямована боротьба проти української інтелігенції. «Шахтинська справа», викриття так званого «національного ухилу» в КП(б)У, міфічних «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Всеукраїнського боротьбістського центру», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» – це далеко неповний перелік злочинів сталінщини в кінці 20-х – у 30-ті рр. «Справою СВУ», наприклад, скористалися для того, щоб викоренити автокефальну церкву. Проголошена однією з ланок націоналістичного підпілля, УАПЦ змушена була самоліквідуватися в 1930 р.; а її нечисленні уламки перейшли на нелегальне становище. Російську православну церкву також не врятувала її догідлива політика 30-х років: храми руйнували, священиків переслідували, вербували, а непокірливих ув'язнювали та винищували.

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х рр. в Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1) 1930–32 рр. Маховик штучно загостреної «класової боротьби» вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще триває робота на ниві українізації преси, школи, культурно-пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Все це існує значною мірою завдяки принциповій позиції Миколи Скрипника – теоретика національного питання, відомого державного діяча нової України;

2) 1933–35 рр. Постанови ЦК ВКП(б) піддають нещадній критиці «помилки КП(б)У у запровадженні колективізації та національному питанні». Для «зміцнення» керівництва в Україну направлені П. Постишев та його помічники. Розпочинається масовий терор і спровокований голодомор. Усунений зі своєї посади М. Скрипник покінчив життя самогубством. Після арешту в травні 1933 р. письменника М. Ялового розпочалися репресії проти діячів культури м. Харкова. Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями застрілився М. Хвильовий. Заарештовано та відправлено в табори О. Вишню; Л. Курбаса, звинуваченого у націоналізмі, виганяють з театру, ув'язнюють, згодом він гине в таборі. Жертвами репресій пали художник М. Бойчук та його послідовники, драматург М. Куліш, письменники – члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), Майстерні революційного слова «МАРС», неокласики, футуристи та ін. Відразу після вбивства С. Кірова у грудні 1934 р. заарештовано і розстріляно Г. Косинку, Д. Фальківського та ін. Тільки письменників за цей час репресовано близько 500! Саме про цих людей можемо сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури. Підлягали розгрому ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, ліквідовано значну кількість НДІ, передусім гуманітарного профілю, «проріджено» кадри національного вчительства й кооперативного руху;

3) 1936–38 рр. У 1936 р. хвиля репресій спадає, стабілізується економічне становище. Та вже в 1937–38 рр. репресовано майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. кадри на всіх рівнях – серед них і ті, чиїми руками здійснювався терор 1933–35 рр. Новий шквал репресій уносить багатьох ще уцілілих діячів культури. Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі труднощі, викликані кадровими спустошеннями і погіршенням міжнародної ситуації.

Таким чином, 30-ті рр. дають суперечливу і по-своєму строкату картину. Нечуваною ціною оплачені господарські подвиги доби індустріалізації. Затверджена тоталітарна політична модель. Поруч із певними

досягненнями (адже творча діяльність не припинилася зовсім) спостерігалась втрата творчого потенціалу, накопиченого в 20-ті рр. Звузилася тематика і проблематика мистецтва, збідніла його поетика; із засудженням «формалізму» припинилися стильові пошуки. На перший план виходить декретоване державою оспівування героїки соціалістичного будівництва, мистецтво намагаються перетворити (і не без успіху) на величезну пропагандистську установу, виробництво естетизованих ідеологічних стереотипів. У той час держава продовжувала централізовану політику навчання грамоті. У 1930 р. прийнято постанову про остаточну ліквідацію неписьменності серед населення віком від 7 до 35 років протягом навчального року. За офіційними даними, в роки першої п'ятирічки навчилися грамоті більше 5 млн. осіб. Результати цього процесу були важливими, але застосовані під час лікнепу адміністративно-командні методи зменшували культурну вартість урядової політики. В багатьох випадках грамотність сільського населення була поверховою, не спиралася на традиції національної культури і народної мудрості. Все це створювало грунт для поширення на Україні сталінської соціальної міфології, давало можливість маніпулювати масами, використовувати їх в антинародних, антигуманних і, по суті, антикультурних цілях.

Радянська влада намагалася охопити всіх дітей шкільним навчанням. У 1930 р. Україна включилася у похід за «всеобуч». Протягом 2-ої п'ятирічки в основному завершено перехід до обов'язкового початкового навчання на селі, а в містах – до загального семирічного навчання. Сталися зміни в організації шкільництва: протягом 1932–34 рр. запроваджено загальносоюзну систему народної освіти з уніфікованими програмами та підручниками. Українська школа втрачала своє національне обличчя, стиралися місцеві особливості, звужувалися можливості проведення педагогічних експериментів.

В Україні розгорталася мережа культосвітніх закладів, які виступали в ролі «активних провідників політики партії». З 1928 по 1941 рр. Кількість клубів в УРСР збільшилась з 11 до 25 тис., а бібліотек – з 9 до 22 тис. У республіці діяли 115 музеїв.

В УРСР продовжували працювати визначні наукові колективи, такі як математична школа Д. Граве, або колектив фізиків Українського фізико-технічного інституту (Харків), де працювали І. Курчатов та Д. Ландау. Творили видатні історики Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Яворський. Кількісні покажчики наукового потенціалу зростали: якщо в 1928 р. у науково-дослідних закладах республіки працювало 3,7 тис. науковців, то наприкінці 30-х рр. – 19,3 тис. Але якісні... В кінці 20-х рр. розпочався погром у науці, який тривав протягом усього наступного десятиріччя.

В галузі мистецтва сталінізм поклав край навіть тим формам творчого змагання, які існували в 20-ті рр. Спеціальними постановами ЦК ВКП(б) були ліквідовані всі літературні, художні об'єднання, замість них створено централізовані структури – Спілку письменників Радянського Союзу, Спілку композиторів, Спілку художників; вони мали свої відділення – республіканські організації. Українська державна філармонія монополізувала концертну діяльність.

Українська музика 30-х рр. зберігала значний творчий потенціал: яскраві музичні образи створили Л. Ревуцький. Б. Лятошинський, М. Вериківський, В. Косенко, К. Данькевич та ін. Довершувалися у творчій майстерності виконавські колективи – капела «Думка», Державна зразкова капела бандуристів, жіночий театралізований хоровий ансамбль В. Верховинця (Жінхоранс). Функціонували консерваторії у Києві, Харкові, Одесі.

Долаючи перешкоди, прагнув зберегти свої творчі здобутки український театр. Наприкінці 30-х рр. в Україні існувало більше 80 театрів. Загальні процеси суспільного життя визначали шляхи розвитку образотворчого мистецтва. Важливою подією культурного життя України стало відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Харкові (скульптор М. Манізер, 1935 р.) – одного з найдосконаліших монументів Кобзареві. В складних умовах розвивався кінематограф. З появою на початку 30-х рр. звукового кіно розпочався принципово новий період його еволюції. Радянське кіномистецтво збагачувалось творами О. Довженка, І. Кавалерідзе, І. Савченка. Але й на них не могла не позначитися задушлива атмосфера сталінщини.

Сталінська концепція соціалістичної культури – «пролетарської за змістом, національної за формою» – набула фатального значення для розвитку національної культури. Оригінальний зміст витворів мистецтва, який спирався на національні традиції, оголошувався «націоналістичним», переслідувався і формальний пошук. Натомість книжкові сторінки, театральний кін, концертні сцени та ін. заповнювали псевдофольклорні підробки, відроджувався малоросійський гопаковий імідж, з яким провідні діячі українства боролися ще в XIX – на поч. XX ст., або заохочувалося безглузде наслідування, копіювання канонізованих античних, ренесансних, передвижницьких та ін. традицій. Ця «імітат-культура» пропагувалася і під час декад та тижнів українського мистецтва, що з величезною помпою проходили у Москві і які так полюбляв «батько народів».

Непростими, але по-своєму яскравими були шляхи розвитку української культури за межами УРСР. Як відомо, з 1919 по 1939 рр. Західна Україна була окупована Польщею. Північна Буковина перебувала під владою Румунії, а Закарпаття опинилося у складі новоутвореної Чехословаччини. Іноземні володарі у ставленні до місцевого населення прово-

дили відкрито колоніальну політику. Польська, румунська та чеська адміністрації розглядали українські землі як сировинний придаток, джерело дешевої робочої сили. По-хижацькому експлуатувалися природні багатства краю, оскільки хазяйнували міжнародні монополістичні об'єднання. В руках монополістів США, Франції та інших держав знаходилося 93% видобутку нафти, значна частина карпатських лісів. Іноземні експлуататори теж вважали західноукраїнські землі територією, що має постачати дешеву сировину для промисловості Заходу [2].

Така політика прирікала місцеве населення на злидні і рабську працю. В галузі соціальної політики утверджувалися новітні і разом з тим найвитонченіші форми експлуатації робітників та селян. Надзвичайно тяжким було становище селянства. 70 % землі перебувало в руках великих землевласників. У розпачі селянство констатувало низький матеріальний і духовний рівень свого життя. «Нині ми відмовляємо собі рішуче в усьому. Цукру ми не споживаємо, хіба що тільки у великі свята, на солі економимо, – вона дуже дорога, – зізнавався селянин з Львівського воєводства у 30-х рр. XX ст., – жінки переносять вогонь із хати в залізних горшках, а кожного сірника я розділяю на дві, а іноді і на чотири частини. Газ і лампи у нас в селі – це розкіш. Хати освітлюються просто лучинами, а я ще мріяв, що доживу до того моменту, коли в хаті загориться електрика…» [3, с. 246].

Не кращими були умови життя трудящих у містах. Безробіття і голод, антисанітарія переслідували західноукраїнського робітника. Очевидці, що проживали у Львові, так описували життя робітників у 30-х рр. XX ст.: «Вже в сінях, що ведуть на сходи, зустрічаємо групи малих дітей, з яких частина тримає у брудних руках надгризені тверді шматочки цвілого хліба. Глибоко запалі очі дітей на виснажених, кістлявих щоках, мертвобліде обличчя, дуже почервонілі повіки і рум'янці заповідають швидке наближення туберкульозу» [4]. У 20–30-х рр. на Західній Україні соціальні суперечності, моральна деградація і виродження виявилися особливо рельєфно. Нові, досі невідомі джерела багатства перетворювалися на джерела злиднів. Перемоги техніки нібито купувалися ціною моральної деградації.

Західноукраїнське населення було позбавлене державної підтримки у розвитку освіти, науки, мистецтва. Урядові установи нових господарів проводили на українських землях політику денаціоналізації, мали на меті знищити українську культуру, мову і національність взагалі. Невипадково, наприклад, польські колонізатори навіть назву Західної України замінили на «Східну Малопольщу». Вони висунули теорію, згідно з якою начебто в «Східній Малопольщі» нема українців, а є окремі етнографічні групи населення: лемки, бойки, русини, гуцули та ін., яких потрібно залучити до польської культури, або попросту полонізувати. Урядові кола Польщі запрова-

джували дискримінаційні заходи в галузі освіти і культури, закривали українські школи, культурні заклади, припинялися україномовні видання, переслідували українську літературу та мову. Під гаслом чистки суспільства від «гайдамацького елемента» розпочалося масове звільнення українських робітників, зміщення з різних посад української інтелігенції [5].

Шовіністичні політичні кола Польщі придушували українську культуру. Для цього й вигадані були «наукові» докази про те, що культура західноукраїнських трудящих начебто є «ані українською, ані польською» і, отже, заслуговує на знищення. Особливо злісні дискримінаційні заходи вживались у галузі освіти. Уряд Польщі практикував масове переселення вчителів-українців углиб Польщі і насаджував у школах Західної України польських учителів-шовіністів [6].

Внаслідок масової полонізації шкіл на Західній Україні в 1939 р. залишилось лише 139 шкіл з українською мовою навчання. Під час тоталітаризації режиму посилився наступ на українську культуру. Польська мова стала офіційною урядовою мовою на окупованих землях, в усіх установах та навчальних закладах. У школах з українською мовою навчання документацію дозволялось вести тільки польською мовою [7]. Український селянин чи робітник не мали права звернутися рідною мовою в суд або будь-який інший державний заклад.

31 липня 1924 р. польський уряд прийняв ганебний «кресовий» шкільний закон («кресами», тобто прикордонними смугами, польська шовіністична інтелігенція називала територію Західної України та Білорусії). Згідно з цим законом українська мова в школах практично заборонялася. Дітей українців у полонізованих школах через моральний, а то й фізичний примус змушували називати себе поляками, що живуть на польській землі. Дітям українських трудящих доступ до навчання у вузах був по суті закритий. По-перше, через великі кошти на навчання, а, по-друге, взагалі українці не допускалися до навчання. Так, ректор Львівського університету Ю. Макаревич у промові з нагоди початку 1923/24 навчального року зауважив, що до університету повинні прийматися тільки ті, «які всім серцем і душею віддані польській державності, які польську культуру всмоктали з молоком матері» [8]. Але водночас не припинялися намагання розвивати національну освіту. В 1921 р. представники демократичної громадськості створили у Львові таємний Український університет і Вищу технічну школу. Ректором університету був літературознавець і поет В. Щурат. Після державного перевороту в 1926 р. ці заклади були розігнані, а майно конфісковано.

Антиукраїнські тенденції особливо посилилися після державного перевороту Пілсудського в 1926 р. Протягом 20-х рр. польський уряд поступово ліквідував усі відділення культурно-національного товариства «Січ».

Але на той час на Україні вже існували нелегально сили різної політичної орієнтації, які проголошували гасла захисту інтересів українського народу: в лютому 1919 р. створено Комуністичну партію Східної Галичини (пізніше – КПЗУ), а в 1920 р. виникла Українська військова організація, яка в 1929 р. перетворилася на Організацію українських націоналістів (ОУН). Крім того, на Західній Україні існували інші політичні організації національної орієнтації – Українське національно-демократичне об'єднання «Львів» (з 1925 р.), Український католицький союз (з 1931 р.), Українська національна партія (Північна Буковина, з 1927 р.), Руська національно-автономна партія (Закарпаття). Відомий з дореволюційних часів діяч національного руху Д. Донцов продовжував видавати у Львові «Літературно-науковий вісник» з додатком для молоді «Напередодні», на сторінках якого давав Власну інтерпретацію подіям українського політичного та культурного життя.

КПЗУ в своїй діяльності орієнтувалася передусім на політичну організацію мас, цій меті підпорядковувала і свою культурницьку діяльність. 16-17 травня 1936 р. за ініціативою КПЗУ у Львові проведено антифашистський конгрес діячів культури, в якому взяли участь письменники С. Тудор, П. Козланюк, О. Гаврилюк, Я. Галан та ін. Проте ОУН вирішила боротися з ворогами української культури терористичними методами: так, у 1930 р. у Львові вбито ідеолога полонізації освіти, шкільного куратора С. Собінського, а в 1931 р. – голову українських колабораціоністів Т. Головка, який закликав українців «мирно зливатися з великим польським народом».

Важливу роль у культурному житті відігравала преса. За даними американського дослідника проф. Ю. Шевельова, в міжвоєнний період у Галичині виходили 143 періодичних видання, серед них 44 політичних, 15 юнацьких, 9 літературних тощо (сукупні дані за 20 років). Літературним центром національного табору був *«Вісник»* Д. Донцова, до нього примикав уніатський часопис *«Дзвони»*. Лівий табір репрезентували журнали *«Нова культура»* (1923-1924 рр.), *«Культура»* (1924-1934 рр.), газета *«Світло»* та ін. Українське книговидання не припинялося.

У ті часи разом з піднесенням національно-визвольної боротьби лідери національної ідеї висували теорії про «єдиний потік» у розвитку української культури. Виступаючи за національну культуру, українські національні організації утворили видавництва та періодичні видання, де пропагували свої ідеї у сфері культурного життя.

Претендувала на визначальну роль в історико-культурному процесі греко-католицька церква. Релігія, на думку її теоретиків, – це важливий атрибут культури, бо вона обстоює вищі, духовні, неземні цінності. Тільки віра може виховати в людині справжню культуру почуттів. Найуживаніший теологами аргумент – пріоритет церкви в поширенні грамоти, пи-

семності, освіти, розвитку національного образотворчого мистецтва, скульптури і архітектури, насадженні культури серед варварських народів та ін. У працях богословів доводилася важлива роль католицької церкви в розвитку національно-самобутньої культури в Західній Україні. Церква продовжувала сприяти збереженню української мови, культури, народних звичаїв. У 1922 р. керівництво греко-католицької церкви підписало звернення «До всього культурного світу», в якому засуджувалася антиукраїнська політика польського уряду. На початку 30-х рр. православні та протестанти висунули ідею нового перекладу Біблії літературною українською мовою, який і здійснив тодішній Ієрарх української православної церкви професор І. Огієнко. Новий переклад об'єднував віруючих українців, гуртував їх довкола ідей духовного та культурного відродження.

Релігійним концепціям національної культури протистояли сили лівої орієнтації, серед яких чільне місце посідали представники творчої інтелігенції, що перебували під впливом КПЗУ. Місцеві організації останньої піклувалися про пропаганду «досягнень народу Радянської України на ниві соціалістичного, економічного та культурного будівництва». ЦК КПЗУ ставив питання розгорнути «систематичну боротьбу проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій проблем культури». На II пленумі КПЗУ в січні 1926 р. зазначалося: «Антирадянській пропаганді… КПЗУ повинна протиставити популяризацію великих здобутків у ділянці соціалістичного і культурно-національного будівництва УРСР. Треба вказувати масам, що єдиною формою справжньої волі і національної незалежності є соціалістична робітничо-селянська держава… Треба вияснити, що фрази про «незалежну і соборну» буржуазну Україну є тільки замаскуванням устремлінь Власницьких класів до соціального і національного гніту робітників і селян, до перетворення Радянської України в колонію закордонного капіталу та у васала польського фашизму» [9].

У періодичних виданнях, що виходили під впливом КПЗУ – «Нова культура», «Культура», «Світло», «Вікна», «Освіта», «Нові шляхи», «Наша правда» та ін., з позицій марксистської ідеології подавалися перспективи культурного відродження західноукраїнського краю. Автура комуністичної орієнтації виступала з осудом тверджень про елітарний характер західноукраїнської культури. Вона намагалася підкреслити класовий характер духовного життя на Західній Україні у 20-30-ті рр. XX ст. Журнал «Нова культура» з перших своїх номерів закликав: «Приступаймо до творення основ культури, визволеної з кайданів рабства праці! З'єднайте свої дужі голови, товариші робітники й селяни, в могутньому кличеві: Ми хочемо не тільки хліба – ми хочемо також знання, ми хочемо краси і сили, і ми можемо створити їх самі без помочі покидьків капіталістичного ладу – кабаретних творців і поетів. Ми можемо і створимо!» [10].

Ліворадикальні видання твердили про «контрреволюційний зміст» націоналістичних та клерикальних концепцій культури. У статтях, опублікованих у «Вікнах», «Освіті», «Світлі», доводилося, що вже відразу після першої світової війни уніатська церква відкрито взяла на себе функції ідеологічної опори боротьби з проникненням соціалістичних ідей у західноукраїнський край. На сторінках згаданих видань систематично публікувалися твори П. Тичини, В. Сосюри, Василя Еллана (Блакитного), Остапа Вишні, а також знаходили місце райдужні нариси і статті про мистецтво, літературу, театр у радянській Україні.

Гостру атаку проти націонал-радикальних та клерикальних концепцій розвитку української культури очолювали письменники Я. Галан, С. Тудор, П. Козланюк, О. Гаврилюк, В. Бобинський та ін. Для цієї верстви західноукраїнської творчої інтелігенції соціалістичний лад був суспільним ідеалом, а жовтнева революція усвідомлювалась як утвердження нової культури, розкутого людського творення, щастя і радості. На своїй організаційній нараді у Львові 12 травня 1929 р. «ліві» письменники заявили: «Стоїмо на ґрунті пролетарської ідеології, обстоюваної Марксом і великими практиками сучасного послідовно-марксистського пролетарського руху» [11].

Степан Тудор у полемічному запалі звинувачував діячів культури національної орієнтації, що вони, «прикриваючись» гаслами національної культури, нібито пропагують фашистську ідеологію. Літератор стверджував: «Оживити в народних масах пам'ять боротьби проти царського, феодально-капіталістичного поневолення України, потім оживлену в пам'яті ненависть з тієї боротьби звернути дорогою фашистівського фальшу й літературного крутійства проти російського пролетаріату, проти пролетаріату взагалі, проти першої у світі пролетарської держави – Радянського Союзу, творити й мобілізувати у той спосіб інтервенційні настрої, настрої воєнного походу проти Радянського Союзу – така лінія конкретної видавничої діяльності «Червоної калини», лінія, що в ній очевидячки відкривається фашистівська природа завдань цього видавництва» [12]. Ця аргументація (дуже подібна до політичних звинувачень, що навішувалися жертвам сталінського терору) закладала базу для винищення західноукраїнської інтелігенції у майбутньому.

Комуністичну ідею про класовий характер культури в антагоністичному суспільстві активно пропагував і застосовував Я. Галан. Він зазначав, що західноукраїнська культура складається «з таборів». Основою такого поділу є соціально-економічний уклад суспільства. Я. Галан писав: «Треба звернути увагу на те, що класове розмежування на цих землях настільки пекуче, що немає середніх шляхів. З одного боку – згуртований фашистський табір, а з другого – табір боротьби за соціальне визволення» [13, с. 595].

Зусиллями «лівих» письменників Західної України, за активною участю керівництва Комуністичної партії Польщі та КПЗУ 16-17 травня 1936 р. у Львові відбувся антифашистський конгрес діячів культури. В ньому брали участь представники ліво-радикальної інтелігенції Польщі, Західної України та Західної Білорусії. Ініціаторами його скликання були С. Тудор, П. Козланюк, О. Гаврилюк, Я. Галан, відомий польський режисер Л. Шіллер і єврейський поет Я. Шудріх. Ще 5 червня 1932 р. вони організували конференцію представників літератури, науки, театрального мистецтва, присвячену скликанню Міжнародного антивоєнного конгресу. В матеріалах конференції містився заклик «боротися проти нової світової різні».

Оскільки ініціатори конгресу планували забезпечити якнайширшу участь творчої інтелігенції у його підготовці і проведенні, національно-орієнтовані сили намагались спрямувати цей захід у русло переважно національної боротьби, надати йому подвійне антитоталітарне спрямування. Гостра боротьба точилася між комуністами і націонал-радикалами по кожному пункту ідейної платформи конгресу. Однак перевага залишилася за комуністами. У конгресі взяли участь такі прибічники прорадянської орієнтації культури, як Я. Галан, С. Тудор, Ванда Василевська, Л. Кручковський, О. Гаврилюк, К. Пелехатий, П. Козланюк, Г. Дембінський, В. Броневський та ін. У доповідях на конгресі («Культура і фашизм», «Пролетарська література», «Театр сьогодні», «Питання праці в Польщі» тощо) прозвучали заклики до боротьби проти фашизму як реакційної ідеології та політики, проти організації загарбницьких воєн.

У своїй промові Я. Галан зазначав: «Якщо панування польського фашизму лягає важким тягарем на польську культуру, то тягар цей на землях Західної України є подвійним, бо цей тягар складається як з польського фашизму, панівного, державного, так і з українського. Національне й соціальне гноблення з боку реакційної польської влади не дає можливості розвивати українську культуру і літературу, яка б відображала змагання і прагнення народних мас, яка б повністю відображала змагання цих мас і їх боротьбу» [13, с. 595]. Разом з тим Я. Галан вказував на «інтернаціональне єднання діячів пролетарської культури», наголошував, що прикладом «єдності соціалістичної культури» є культура СРСР. Він говорив: «Ми пишаємося, що саме тут, у Львові, зустрілися представники працівників польської, української та єврейської культур і що спільно, немов за одним столом, опрацьовуємо програму нового, кращого завтра. А після її здійснення зможемо з такою самою силою та вірою, як у Країні Рад, сказати, перефразовуючи слова їхнього поета Сосюри: «Здрастуй, Польща, моя ти Польща, синьоока сестра України!» [13, с. 598].

У прийнятій на конгресі резолюції зазначалося: «Зібрані на з'їзді представники працівників культури Львова, а також провінційних міст

разом із делегатами всіх культурних осередків країни, проголошуючи своє цілковите приєднання до безкомпромісної боротьби на захист людських благ, які є під загрозою, і повністю солідаризуючись з визвольним рухом трудящих мас, закликають всіх прихильників прогресу і свободи без огляду на національність до спільного могутнього напруження всіх зусиль на захист культури» [14, с. 43]. Там же було дано оцінку антикультурної спрямованості фашистської ідеології: «З огляду на те, що найнебезпечнішим ворогом культури в сучасній добі, середньовічним варваром, який на століття назад відкидає здобутки цивілізації, спалюючи на вогнищах твори найвидатніших мислителів і інтелектуалістів світу, підняти рішучу боротьбу з фашистським режимом у всіх його проявах і протиставити руїнницькому наступові фашизму організовані і міцні кадри антифашистських захисників культури, а також покласти тривкі підвалини під будову могутньої незалежної антифашистської творчості. Стоячи на позиціях спільної боротьби всіх визискуваних і гноблених фашизмом без різниці національності, зібрані стверджують, що боротьба проти імперіалістичної війни є першим головним обов'язком усіх прогресивних працівників культури» [14, с. 43-44].

Підготовка, проведення і результати антифашистського конгресу діячів культури у Львові відіграли свою роль у боротьбі проти загрози фашизації польського суспільства. В. Василевська писала: «Конгрес відбувся у бойовій страйковій атмосфері. Натовпи робітників приходили на засідання конгресу, ми ходили на мітинги страйкуючих. На вулицях нас тепло вітали групи робітників. В залі театру звучали промови, яких його стіни ніколи не чули» [14, с. 96]. Свої сподівання «ліві» покладали на Радянський Союз.

Таким чином, українські землі на заході підпали під важкий політичний, економічний, військовий прес. Та що агресивніші методи, тим сильніший спротив. Політична конфронтація досягла високого напруження, часом набираючи характеру громадянської війни. Культура, розвиваючись властивими їй шляхами, також ставала зброєю боротьби галичан за національне самоствердження.

На Заході України у 20-30 рр. були сконцентровані значні мистецькі сили. У Львові працювали художники П. Холодний, О. Архипенко, К. Мацкевич, графіки М. Бутович, Р. Лісовський, П. Ковжун. Останній був не тільки видатним митцем, який створив власний стиль книжкової графіки, але й теоретиком мистецтва, організатором художнього життя, видавцем. У Львові існували власні українські мистецькі об'єднання: Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), Союз українських митців (СУМ), Асоціація незалежних українських митців (АНУМ). Працювали у Львові й

видатні музиканти, композитори – С. Людкевич, В. Барвінський; розвивалася театральна справа.

Досягнення західноукраїнського мистецтва 20–30-х рр. закладали ґрунт для тієї принципово важливої ролі, яку йому судилося відіграти в західноукраїнському культурному житті наступних десятиріч.

Але мріям мешканців Західної України про соціальне і національне визволення, сподіванням на духовне відродження та справжню українізацію всіх ланок суспільного життя не судилося здійснитися у «вікопомному вересні» 1939 р. Об'єднання західноукраїнських земель у складі СРСР, де українізація як соціально-культурний процес була вже придушена, не сприяло розвиткові дійсно вільної, самобутньої культури, здатної до багатогранного діалогу з культурними цінностями минулого і сьогодення у світовому масштабі.

Розглядаючи вплив політики українізації на розвиток культури, на стан інтелігенції, її свідомість, самосвідомість та соціально-психологічні настрої, можна звернути увагу на такі моменти. По-перше, офіційна українізація відбувалася паралельно з процесом національно-культурного відродження, розпочатого національною інтелігенцією. Вона створила сприятливі умови для цього національно-культурного відродження. В практичних діях партійних органів щодо українізації спостерігалися два паралельних напрями: один – офіційна українізація в чітко окреслених межах; другий – придушення або обмеження непідконтрольних прагнень національної інтелігенції до вільного національно-культурного самовизначення (цей напрям безпосередньо був пов'язаний з поширенням «класового підходу» до культури). По-друге, українізація, перекинувшись на освіту, науку і культуру, викликала піднесення національної самосвідомості української інтелігенції, який згодом у тоталітарній державі довелося гасити жорстокими репресіями. По-третє, саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності. Незважаючи на репресії 30-х рр., знищення старої інтелігенції, її відтворення по всіх каналах відбулося з перевагою саме українців. Нарешті, збігаючись у часі і просторі з процесами національного самовідродження, українізація багато в чому сприяла формуванню самобутньої літературно-художньої культури нової генерації, яка на повний голос заявила про себе в 20-ті рр. і майже цілком була знищена у 30-ті рр. Ю. Лавриненко її влучно назвав «розстріляним відродженням». Українізація і супутні їй явища залишили помітний слід в історії України, і розглянуті вище аспекти не вичерпують всієї різноманітності проблем, які ще потрібно розглянути.

Тож можемо зробити попередні підсумки. Українізація як вияв «регенераційного процесу нації» виникає на тому етапі національно-куль-

турного відродження, коли стає можливим перейти від «глухої оборони» своїх національних прав до широкого, цілеспрямованого культуротворення. Це був об'єктивний соціальний процес, але, як у будь-якому культурному явищі, велику роль в ньому відіграє усвідомлення політичними і культурними діячами своєї мети, свідома підтримка розвитку національних форм у всіх галузях економічного, соціально-політичного, духовного життя. Набувши в 1917 р. державної підтримки, українізаційний процес охопив економічні відносини, політичні структури, військо, освіту, мистецтво, церкву. Різні політичні сили намагалися керувати цим процесом, використовувати його у своїх соціально-класових цілях, але українізація виявилася об'єктивним явищем, більш широким і тривким, ніж окремі політичні програми. Похована разом з Центральною Радою і Директорією, вона відродилася у нових політичних формах у радянську добу. Придушення українізаційних процесів під час «сталінізації» не означало повного їхнього припинення. Вони проглянули з-під скреслої криги в добу «відлиги» кінця 50-х – початку 60-х рр.., не були винищені добою «застою».

Процес здобуття реального суверенітету не може не супроводжуватися відродженням українізації як соціокультурного процесу, не ставити за мету витворення повновартісних національних форм у всіх сферах громадського буття. Тому, відкинувши стереотипи сприйняття українізації як локальної, напіввипадкової сторінки минулого, необхідно звернути увагу на теоретичні проблеми й конкретний досвід розгортання українізації, на її досягнення та помилки, розглянути різноманітні форми її здійснення на різних історичних етапах. Зазначені питання потребують подальшого поглибленого історичного й культурологічного аналізу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація?: Крах українізації 20-30-х рр. // Літ. Україна. – 1990. – 4 жовт. – С. 4.*
2. *Дзюба І.М. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна – 1990 – №№ 5-8; Забужко О.С. Дві культури. – К., 1990. – 48 с.*
3. *Історія української культури / Під редакцією І. Крип'якевича. – К., 1994.*
4. *Історія українського мистецтва: У 6 т. –К., 1967.*
5. *Історія української радянської музики. – К., 1990.*
6. *Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.). – К., 1991. – 96 с.*
7. *Корнієнко Н.М. Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К.: Факт, 1998.*
8. *Про минуле заради майбутнього / Упоряд. Ю.І. Шаповал. – К., 1989. – 408 с.*
9. *Скрипник М.О. Вибрані твори. – К., 1991. – XVIII. – 617 с.*
10. *Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди / За ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – 383 с.*

11. *Шаповал Ю.І. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. – К., 1994.*
12. *Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 412-420.*
13. *Львівський історичний музей. – Львів, 1976. – С. 131-135.*
14. *Литвинов В.К. Становище селян Буковини в боярській Румунії (1918-1939 рр.) // Наук. зап. Чернівецьк. ун-ту. – 1956. – Т. 18. – С. 56-59.*
15. *Польские крестьяне о своей жизни. – М., 1936. – С. 246.*
16. *Trybuna robotnicza. – 1935. – 21 lipca.*
17. *З історії революційного руху у Львові (1917-1939): Документи і матеріали. – Львів, 1956. – С. 254.*
18. *Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 424-431.*
19. *Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 427.*
20. *Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – К., 1985. – С. 39-42, 121-133.*
21. *300 років Львівського університету. – Львів, 1961. – С. 23.*
22. *Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ. – Львів, 1929. – С. 51.*
23. *Нова культура. – 1924. – № 1/2. – С. 2, 90.*
24. *Вікна. – 1929. – № 6/7. – С. 1.*
25. *Тудор С. Твори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 564.*
26. *Галан Я. Твори: В 4 т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 4.*
27. *Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Документы и материалы. – Львов, 1956.*

Надійшла до редколегії 3.09.2000 р.

УДК 378.14(73):02

Н.М. КУШНАРЕНКО, А.А. СОЛЯНИК

БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНА ОСВІТА В США: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Висвітлюється сучасний стан та тенденції розвитку бібліотечно-інформаційної освіти в США, аналізуються змістовні та організаційні аспекти навчання

Професійна бібліотечна освіта в США постійно викликає зацікавлений інтерес фахівців усіх країн світу. Це цілком закономірно, оскільки Сполучені Штати Америки – перша країна світу, яка розпочала підготовку бібліотечних кадрів ще в XIX ст. Нині вона являє собою завершену систему освіти бібліотечних фахівців, яка на змістовному й організаційному рівнях поєднує підготовку бібліотечних та інформаційних кадрів. Такий підхід до бібліотечної освіти відбиває існуючий у США погляд на

Інв. № 438804

бібліотечну та інформаційну сфери як взаємопроникливі галузі науки і практики. Ця головна ідея знаходить своє послідовне втілення в назвах вищих навчальних закладів, факультетів, спеціальності, спеціалізацій, у змісті навчальних програм, номенклатурі і змістовному наповненні навчальних дисциплін та ін.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан та основні тенденції розвитку бібліотечно-інформаційної освіти в США, виявити позитивний досвід, придатний для використання фахівцями при підготовці кадрів зазначеного профілю в Україні.

При підготовці статті було використано публікації американських фахівців, звіт KALIPER[1] за 2000 р. з питань інформаційних професій та освіти [1], а також безпосереднє знайомство з досвідом роботи Вищих шкіл бібліотекознавства та інформатики під час професійних відвідин США в межах міжнародного проекту «Бібліотекознавство та відкритий доступ до інформації в Сполучених Штатах Америки» (вересень-жовтень 2000 р.).

Після закриття деяких бібліотечних шкіл у 70-ті рр. в США функціонує 50 державних і приватних вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку бібліотечно-інформаційних кадрів [2, с. 443-447]. У деяких штатах працює по 2-3 бібліотечні школи, однак певні території США не мають таких навчальних закладів. Ще донедавна всі вони мали однакову назву – Школа бібліотекознавства та інформатики (School of Library and Information Science (SLIS)). Останнім часом деякі з них змінили свою назву, в якій інколи зникає бібліотекознавчий аспект: Школа комунікацій, інформатики та бібліотекознавства; Школа інформаційного менеджменту та систем; Коледж інформатики та технологій, ін. Однак, незалежно від назви, навчальний заклад одночасно здійснює підготовку бібліотечних та інформаційних фахівців.

У США створена й ефективно функціонує багаторівнева система бібліотечної освіти по підготовці бакалаврів, магістрів і докторів у галузі бібліотечної та інформаційної науки. Її формування відбулося ще в 40–60-ті рр. Перегляд концепцій навчання, уведення професійного ступеня магістра та наукового ступеня доктора підвищили статус бібліотечної освіти до рівня університетської, що суттєво вплинуло на зростання її престижу. Як уже зазначалося, навчання бібліотечних професіоналів у США здійснюється в тісному взаємозв'язку з підготовкою інформаційних фахівців і проводиться за такими основними напрямами:

---

[1] KALIPER (the Kellogg – ALISE information Professions and Education Renewal project) – проект Асоціації освіти в сфері бібліотечної та інформаційної науки, учасники якого визначають стан та тенденції розвитку зазначеної галузі в США. Проект з середини 90-х рр. інвестує бібліотеки і реформи у галузі бібліотечної освіти.

- підготовка бібліотекаря та інформатора-технолога на рівні бакалавра, які повинні набути технологічні навички роботи в бібліотеках та органах інформації;
- підготовка фахівця з менеджменту інформаційних ресурсів і систем на магістерському рівні, який опанував навички проектування і впровадження автоматизації у бібліотечні процеси;
- підготовка науковців у галузі бібліотечної та інформаційної науки на докторському рівні, здатних вести викладацьку та наукову діяльність.

У США існує добре відлагоджений механізм моніторингу і дострокового прогнозування попиту на бібліотечних спеціалістів на ринку праці, які є основою роботи бібліотечно-інформаційних шкіл. Тут існують такі спеціалізовані установи, як Бюро з перепису населення, Бюро з трудової статистики, Національний центр статистичних даних у галузі освіти, який проводить вивчення пропозицій на ринку праці професійних бібліотекарів, подає пропозиції уряду щодо виконання соціальних програм у галузі бібліотечно-інформаційної діяльності та освіти.

Значний внесок у розвиток бібліотечної освіти США роблять професійні бібліотечні асоціації, які очолює Американська бібліотечна асоціація (American Library Association – ALA), заснована ще в 1876 р. Провідну роль у бібліотечній освіті відіграє Асоціація освіти в галузі бібліотечної та інформаційної науки (ALISE – Association of Library and Information Science Education), створена ще в 1915 р. Ці організації виконують функцію координаційних центрів, що розробляють стандарти, проводять акредитацію вищих навчальних закладів бібліотечно-інформаційного профілю. ALISE організує щорічні наради з питань бібліотечних кадрів, новітніх освітніх та інформаційних технологій, планування навчального процесу, вивчає проблеми статусу та престижу бібліотечної професії, щорічно друкує статистичний звіт «Освіта в галузі бібліотечної та інформаційної науки». Це свідчить про постійну увагу та зростаючі вимоги американського суспільства до професійного рівня бібліотечних працівників.

Як і в Україні, в США бібліотечна професія не вважається престижною, існує дефіцит бібліотечних кадрів. Головна причина – низька заробітна плата порівняно з іншими професіями. Нині початкова зарплата бібліотекарів США складає 20-25 тис. дол., завідувачів відділів – 40-45 тис. дол., директорів бібліотек – 40-80 тис. дол. щорічно. Найнижча зарплата – у співробітників публічних бібліотек. Однак про кризові явища в галузі говорити передчасно, оскільки щорічні набори студентів в бібліотечні школи зростають. Крім того, існує безліч грантів федерального і місцевого рівня на підтримку бібліотечної справи та освіти. Нарешті, гнучка система підготовки бібліотечних кадрів дозволяє швидко реагувати на зміни

в бібліотечно-інформаційному середовищі США через уведення нових спеціалізацій і навчальних дисциплін. Уже нині випускники бібліотечних шкіл, маючи широкий профіль підготовки, здатні посідати робочі місця як у бібліотеках різних типів і видів, так і поза бібліотечною сферою.

Змістовні й організаційні аспекти навчання бібліотечних кадрів в США мають свою специфіку.

Навчальні програми шкіл бібліотекознавства та інформатики США різняться як за номенклатурою навчальних дисциплін, так і за змістом. У той же час школи мають дотримуватися стандартів освіти США. Програми розраховані на 5-6 років і складаються з 4-6 обов'язкових, 6-8 вибіркових, факультативних предметів і курсів за вибором. Студент повинен набрати 30-36 кредитів (для магістра) за весь період навчання. Студентам пропонується ряд спеціалізацій: бібліотечна, інформаційна, архівна, музейна та ін. Останнім часом у США стався відхід від підготовки фахівців для окремих типів і видів бібліотек. Переважає прагматичний підхід у навчанні, однак посилюється наукова компонента в структурі бібліотечної освіти. Навчальні плани спрямовані на підготовку професіоналів, здатних працювати в нових умовах.

США посідає провідне місце в світі по широкому впровадженню комп'ютерних і телекомунікаційних технологій не лише в бібліотечній діяльності, але й в освіті. Інформатизація навчального процесу в бібліотечних школах США розпочалася ще у 60-ті рр. Активне проникнення новітніх інформаційних технологій в освіту характерне для 80-90 х і триває до цього часу. Це пов'язано з інформатизацією усіх сфер життєдіяльності американського суспільства в цілому, в результаті чого змінилися функції бібліотечних працівників в сфері пошуку, обробки, зберігання і надання користувачам інформації відповідно до їхніх потреб. Створення спільних програм підготовки бібліотечних та інформаційних працівників, впровадження в навчальний процес новітніх інформаційних технологій сприяли підвищенню престижу бібліотечної освіти, розширили сферу підготовки і використання випускників бібліотечних шкіл на ринку праці.

Ще одна відмінна ознака сучасної бібліотечно-інформаційної освіти США – висока питома вага самостійної роботи студентів у номенклатурі організаційних форм навчання. Уже зі студентської лави майбутні бібліотечні фахівці навчаються самостійному мисленню, вирішенню складних бібліотечно-інформаційних проблем, проведенню наукових досліджень. До цього стимулюють не лише контрольне тестування знань, стандарти для випускників, але й прагнення отримати знання, уміння і навички, які допоможуть знайти престижне місце роботи по закінченні вузу.

Останнім часом у розвитку бібліотечно-інформаційної освіти в США сталися суттєві зміни, зумовлені такими основними факторами:

- доступність освіти, тобто наявність шкіл, факультетів, що пропонують широкий спектр різноманітних нових навчальних дисциплін;
- існуюча конкуренція між школами бібліотекознавства та інформатики, а також навчальними програмами;
- можливість фінансової підтримки інновацій;
- внутрішнє партнерство та позиціювання;
- швидкі зміни в інформаційних технологіях і дорожнеча їх фінансової підтримки на належному рівні;
- зростаючий попит на бібліотечних та інформаційних фахівців, випускників, студентів.

Виходячи з цього, в межах проекту KALIPER деякі вищі навчальні заклади бібліотечно-інформаційного профілю США, а саме у Державний університет Флориди, Ілінойський, Дрексельський, університети Меріленда і Мічігана у середині 90-х рр. ввели інноваційні навчальні програми. Основні зміни, що відбулися в цих закладах, через п'ять років стали характерними для всієї системи бібліотечно-інформаційної освіти США.

Серед основних тенденцій:

- вирішення інформаційних проблем;
- зміцнення інфраструктури інформаційних технологій;
- більш ефективніше застосування новітніх освітніх технологій у навчальних дисциплінах (програмах);
- уведення в навчальний процес інновацій;
- більш інтенсивне інформаційне забезпечення заочної освіти; онлайнове навчання;
- гнучкість навчальних програм;
- акцентування навчальних планів і програм на потреби користувачів.

Розглянемо детальніше основні тенденції:

1. Крім вивчення бібліотек як інформаційних установ та бібліотечних процесів, навчальними програмами передбачається всебічне вивчення інформаційного середовища та інформаційних проблем. Існують навіть побоювання, що надмірна сконцентрованість на питаннях інформаційного середовища залишає поза увагою традиційну бібліотечну діяльність.

Разом з тим існує тенденція до більш чіткої конкретизації навчання, перевірки знань та умінь щодо створення інформаційних продуктів і послуг, менеджменту інформаційних ресурсів, організації та управління цифровою інформацією, ліцензування і знання законодавчої бази, професійної етики та ін. Традиційні для бібліотечно-інформаційної сфери дис-

ципліни: каталогізацію і систематизацію було об'єднано в такий напрям, як використання метаінформації.

2. Інтеграція бібліотечно-інформаційних дисциплін, спрямованість на потреби користувача.

Такі мультідисциплінарні перспективи в навчальних програмах передбачають об'єднання споріднених бібліотечно-інформаційних курсів, програм, факультетів, що взаємозбагачує суміжні науки і предмети. У той же час орієнтація на широку інформаційно-комунікативну сферу потребує уточнення сутності бібліотечних дисциплін, чим вони відрізняються від інших курсів.

Більшість програм бібліотечно-інформаційних шкіл США пояснюють, що їхня сфера включає когнітивні та соціальні аспекти інформації та інформаційних систем, їх створення, організацію, фільтрацію, маршрутизацію, пошук, доступ, використання, цінність та розсіювання інформації.

У підготовці бібліотечно–інформаційних кадрів спостерігається сконцентрованість на користувачах – індивідуальних, групових, масових. Акцент на користувачів робиться не лише в курсах з обслуговування, але й таких, як каталогізація та управління інформацією (даними). Така увага до користувачів і відрізняє в кінцевому підсумку бібліотечну сферу від інших сфер.

3. Збільшення інвестицій на потреби шкіл та програми, на активне впровадження інформаційних технологій у навчальний процес.

Додаткові кошти отримують в першу чергу ті школи, які впроваджують у навчальний процес різноманітні інновації.

Кожна школа несе персональну відповідальність за те, щоб студенти були ознайомлені з останніми змінами в бібліотечно–інформаційній сфері, новітніми інформаційними технологіями.

В усіх американських бібліотечних школах функціонують автоматизовані (цифрові, електронні бібліотеки), обчислювальні центри, мультімедійні класи, які студенти використовують для виконання навчальних завдань чи для наукової роботи. Більшість шкіл мають комп'ютерні класи не лише в аудиторіях, а й у гуртожитках. До 90% студентів працюють у бібліотеках і мають можливість використовувати Інтернет-ресурси своїх бібліотек, мають можливість ознайомлення з різноманітним програмним забезпеченням, вчаться онлайновому пошуку, створюють прикладні бази даних, здійснюють Web–дизайн, створюють інформаційні ресурси в різних форматах та ін. Однак надмірна технізація бібліотечно-інформаційної освіти в США має й негативні наслідки – послаблення гуманітарної складової навчання, зменшення спілкування та ін.

4. Бібліотечно-інформаційні школи і навчальні програми експериментують зі структурою навчальних планів, курсів та спеціалізацій.

Бібліотечні школи США відмовилися від практики підготовки бібліотекарів за типами бібліотек. Навчальні програми стали більш гнучкими, зорієнтованими на потреби бібліотечно-інформаційної сфери і навіть на індивідуальні інтереси студентів. Серед традиційних спеціалізацій можна назвати мультімедійні центри, медичне бібліотекознавство, архівна справа, інші спеціальні бібліотекознавства, спрямовані на вивчення бібліотечної справи поза бібліотекою. Однак деякі школи зробили свої програми більш гнучкими. Серед найбільш популярних спеціалізацій: бізнес приватних бібліотек, мультімедійні бібліотеки, інформаційне право, бібліотечний та інформаційний сервіс, спеціальні колекції, інформаційні системи та ін.

Бібліотечно-інформаційні програми дають можливість студентам одночасно отримувати подвійну освіту в межах одного навчального закладу. Це стало можливим завдяки розширенню номенклатури спеціальних і загальноосвітніх предметів (лінгвістика, право, бізнес, мистецтво, історія, соціологія та ін.).

Оскільки в бібліотечних школах США не існує єдиних навчальних програм, тому важко виділити обов'язкові для всіх предмети. Серед основних можна назвати такі: Інформаційно-бібліотечне суспільство; Організація інформації; Інформаційні ресурси і сервіс; Технологія зберігання і використання інформації; Менеджмент бібліотек та інфоцентрів, ін. Вибіркові дисципліни працюють на спеціалізацію і не повторюють основні курси. Серед них такі, як: Історія книги; Каталогізація і класифікація; Розвиток колекцій; Пошук та використання онлайнової ін формації; Джерела урядової інформації; Інтернет–ресурси; Консервація бібліотечних матеріалів; Онлайнові цифрові БД (у різних галузях); Мультімедійні матеріали та обслуговування, ін. В американських бібліотечних школах студентам пропонують широкий спектр факультативних дисциплін, що дозволяє зважати на інтереси кожного індивідуально. Залежно від того, в якій бібліотеці чи інфоцентрі працює або планує працювати студент після закінчення школи, він може при підтримці своїх наукових керівників запропонувати свою комбінацію курсів. Факультативні курси, як правило, поглиблюють знання студентів у двох напрямах: за типами бібліотек та інфоцентрів та за галузевою ознакою (спеціальні колекції, бібліографія галузевої літератури, інформаційні ресурси та сервіс у певній сфері та ін.).

5. Програми бібліотечно-інформаційних шкіл передбачають різні форми освіти і навчання, що забезпечує їх гнучкість та ефективність.

Широкого поширення в бібліотечних школах США набуло дистанційне навчання, що забезпечується наявністю навчально-методичних матеріалів і комп'ютерної техніки. Студенти можуть вибрати не лише предмет, але й день, годину, викладача, бібліотекаря, режим роботи (онлайн

чи офлайн). Дистанційне навчання стало можливим завдяки існуванню «всесвітньої павутини» (Word Wide Web) або Інтернет і стає все доступнішим, оскільки всі бібліотеки в США комп'ютеризовані, а 70 % населення мають власні ПЕОМ. Зокрема, університет Флориди повністю перейшов на онлайнові курси в Інтернет. Однак така практика має і негативні сторони: студенти втрачають навички усного спілкування, що має неабияке значення в бібліотечній роботі.

Існують програми, що базуються на міжуніверситетському партнерстві, коли студент одного вищого навчального закладу може брати уроки в кредит в іншій бібліотечній школі, а також співробітничати з університетами інших країн.

6. Програми бібліотечно-інформаційних шкіл надають можливість студентам здобувати освіту не лише на рівні бакалавра, але й магістра, й доктора бібліотечних та інформаційних наук.

Нові програми з продовженням навчання, тобто магістратура й аспірантура, вводяться переважно в університетах, що потребує спеціальної акредитації. Для магістрів і докторів створені робочі місця. Так, завідувачами відділів і бібліотек є переважно магістри, доктори наук мають значні переваги при вступі на викладацьку посаду.

Нині найпопулярнішими в США є програми для бакалаврів. Що стосується магістрів, то деякі школи надають їм можливість отримати подвійну спеціалізацію і декілька ступенів доктора в різних галузях знань. Число споріднених курсів з новими дисциплінами постійно зростає.

Як бачимо, в системах професійної бібліотечно-інформаційної освіти США та України багато спільного. Проте існують і свої специфічні особливості. Для українських фахівців особливий інтерес мають такі аспекти підготовки кадрів у США, як: розуміння рівнозначності бібліотекознавства та інформатики як наукових і навчальних дисциплін; підготовка бібліотечних та інформаційних кадрів на правах самостійних спеціалізацій у межах єдиної програми; широке використання в навчальному процесі комп'ютерної та телекомунікаційної техніки, Інтернет/Інтранет-технологій; велика питома вага самостійної роботи студентів у номенклатурі організаційних форм навчання та ін. Оновлена бібліотечно-інформаційна освіта США спрямована на інтереси користувача, відкритий доступ до інформації та її використання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Educating Library and Information Science Professionals for a New Century: The KALIPER Report. Executive Summary. July 2000. – Reston, Virginia, 2000. – 8 c.*

2. *Rubin R.E. Foundations of Library and Information Science. – New York-London, Neal-Schuman Publishers, Inc, 1998. – 495 p.*

Надійшла до редколегії 8.11.2000 р.

УДК 002.2:658.386

С.В. СИЩЕНКО

КНИЖКОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК БАЗОВА КОМПОНЕНТА ПРОФЕСІЙНОЇ КНИГОЗНАВЧОЇ ПІДГОТОВКИ БІБЛІОТЕЧНИХ ФАХІВЦІВ

Розглянуто сутність та структуру книжкової комунікації, обґрунтовано зміст книгознавчої компоненти у навчанні бібліотечно-бібліографічних кадрів

Головною умовою існування та розвитку суспільства є соціально-комунікативна діяльність. Комунікація – це обмін інформацією, передача інформації [7, с. 89]. Без спілкування, обміну інформацією між індивідами неможливі інтелектуальна еволюція людства, розвиток виробництва, спадкоємність суспільних відносин, збагачення соціальної пам'яті, нові досягнення матеріального та духовного життя. Соціальна комунікація – це глибинний базис матеріального виробництва та необхідний фактор соціального процесу.

Найважливішою підсистемою соціальних комунікацій є документна комунікація (ДК) – процеси і засоби обміну інформацією у суспільстві за допомогою документів [3; 6; 8]. ДК забезпечує функціонування соціальної комунікації у часі і просторі через створення, розповсюдження та використання документів (зокрема документів книжкового типу).

Вплив книг на розвиток суспільства й понині настільки значний, що можна стверджувати про існування і розвиток книжкової комунікації (КК), вивчення сутності, структури та функціонування якої дозволить науково обґрунтувати зміст книгознавчої компоненти у навчанні бібліотекарів-бібліографів.

Системний підхід до книжкової комунікації як підсистеми документної (ДК), а також до всієї системи соціальних комунікацій (СК) – це не лише досягнення внутрішньої мети управління ними, не лише спосіб забезпечення їх взаємодії, але й засіб набуття нових наукових знань про книгу, книжкову справу й книгознавство і впровадження їх у навчальний процес.

Найдавнішою і найпоширенішою нині підсистемою ДК є книжкова комунікація. Оскільки в такому контексті це поняття ще не набуло широкого застосування, дамо своє, робоче визначення даного терміну. Книжкова комунікація – процеси і засоби обміну інформацією у суспільстві за допомогою документів книжкового типу, зокрема книжкових видань. Книжкове видання згідно з ДСТУ «Видання. Основні види. Терміни та визначення» – це видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці чи оправі [1, с. 8]. Документ книжкового типу містить писемну, текстову інформацію, певним чином структуровану відповідно до вимог книжкового видання. Книжкова комунікація «пронизує» усі сфери людської діяльності – пізнавальну, наукову, освітню, виробничу, управлінську, літературно-художню та ін. Впровадження новітніх інформаційних технологій, удосконалення засобів документування та поширення інформації постійно розширюють книжкове середовище ноосфери та збагачують книжкові ресурси суспільства.

Перша спроба класифікації документних (а, отже, і книжкових) систем належить Ю.М. Столярову, який поділяє їх на генералізаційні (де створюють та виробляють документи – авторські колективи, наукові, навчальні заклади, видавництва, редакції засобів масової інформації, типографії, теле- та радіокомпанії, студії звукозапису, фото- та кіностудії, відеопідприємства, виробники продуктів на оптичних дисках та ін.), транзитні (транспортують та розповсюджують документи – передплатні та посередницькі агентства, центри електронної доставки документів, кур'єрські служби, провайдери комп'ютерних мереж та ін.), термінальні (одержують, обробляють, зберігають та організовують використання документів – архіви, бібліотеки, органи НТІ, інформаційні фірми, музеї, аудіо- та відеотеки, власники комп'ютерних серверів та ін.) [5, с. 9-10].

Проходячи через названі книжкові системи, книжковий потік (КП) створює там постійні або тимчасові сукупності книг, осідає в книжкових масивах (КМ) і фондах, які обмежені простором, що займають. Книжкова комунікація є однією з основних складових документної системи, що потребує відповідного кадрового забезпечення.

Книжкова комунікація починається з осмислення авторського задуму та оформлення повідомлення у формі рукопису. Це початок першого етапу – книгостворення, потоку неформальної книжкової комунікації, тобто руху книги від створювача до користувача. Щоб стати доступною членам суспільства, інформація проходить через певні перетворення: смисл – текст – книга. Серед авторів книг може бути індивідуальний автор (особа, що написала книгу самостійно або у співавторстві) [4, с. 145] або колективний автор (організація, установа, що створила книгу і має назву, яка дозволяє її ідентифікувати) [4, с. 164]. Серед них можуть бути організації,

підприємства, наукові установи, навчальні заклади, творчі спілки, бібліотеки, конгреси, конференції та ін.

Підготувавши авторський оригінал, тобто оригінал літературного чи іншого твору, призначений для передачі у видавництво з метою його підготовки до видання і виходу в світ [4, с. 22], автор вибирає видавничу організацію – організацію, установу, підприємство, що має право на видавничу діяльність [4, с. 138]. Видавничі організації, як відомо, належать до формальних комунікацій суспільства.

Авторський оригінал може бути представленим як машинописний, на дискеті, рукописний оригінал, оформлений з дотриманням вимог до видань, що надсилаються до друку. Підготовкою авторського оригіналу і передачею його у редакційно-видавничий відділ видавництва розпочинається рух книги по формальних комунікаційних каналах. Необхідність тиражування повідомлення для широкого розповсюдження у суспільстві зумовили формування різних видів генезисних документних систем, до яких належать видавництва, видавничі організації, редакції засобів масової інформації, фото- та кіностудій, студій звукозапису, генератори баз і банків даних та ін. Ці підприємства і установи здійснюють підготовку та випуск у світ потоків видавничої продукції, забезпечують контроль за якістю, вірогідністю, цінністю документованої інформації.

Найпоширенішим документом є видання – твір, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативно-правових актів щодо видавничого оформлення, поліграфічного і технічного виконання [1]. Технологія створення видання складається з додрукарських, друкарських та післядрукарських процесів. Кожен з цих технологічних процесів утворює потоки і масиви книг, які є об'єктами видавничої діяльності.

Додрукарські процеси передбачають прийом видавництвом рукопису від автора та його рецензування; наукове, літературне та стилістичне редагування; макетування, тобто визначення формату, шрифту та кеглю попереднього зразка видання, способу набору тексту і типу друкарського паперу, ілюстрування видання, проектування його зовнішнього вигляду [9].

Макет видання втілюється у друкованій формі – носієві інформації, призначеному для друкування. Його виготовляють складанням, яке здійснюється на спеціальному обладнанні і передбачає створення з друкувальних елементів форматованих рядків та полос.

Підготовлена і відповідним чином оформлена книга виходить у світ.

Для функціонування книг у суспільстві створюється інформаційна інфраструктура, тобто мережа документно-комунікаційних установ та каналів зв'язку між ними. Функціонування книжкового потоку у суспільстві потребує створення спеціалізованих книжкових систем (КС) (підсистему документних систем), що забезпечують цикл життєдіяльності книг (їх виробництво, розповсюдження та використання). Процес виробництва, або книгогенезу, здійснюють редакційно-видавничі відділи, редакції, видавництва.

Створені і видані книги підлягають поширенню, завдяки книгорозповсюдженню, функціонуванню систем транспортування та постачання книг вони мають змогу рухатися в інформаційному середовищі, знаходячи адресатів.

На етапі книгорозповсюдження суттєве значення має захист інформаційної і матеріальної складових книги, тому що в умовах розширення доступу до книг зростає імовірність їх пошкодження чи втрати загалом або окремих її частин, їх розкрадання. Ефективна система захисту книг повинна передбачати правові, організаційні й технічні заходи.

Мета книгорозповсюдження – доведення її до споживачів через торговельну мережу або за допомогою благодійних заходів. Безоплатне розповсюдження книг може здійснюватися з науковою, культурно-просвітницькою, благодійною метою через дарунки, обов'язковий примірник, документообмін. Канали розповсюдження книг можна умовно поділити на три групи: перша – складають громадські організації, що одержують книги від видавництв, зацікавлених у зменшенні податків через благодійність; друга – бібліотеки, які безкоштовно передають зі своїх фондів дублети; до третьої групи належать діаспорні організації, наприклад, Союз України Америки, українсько-американський благодійний фонд «Сейбр-Світло», Український Народний Союз, Наукове товариство ім. Т. Шевченка та ін., що співпрацюють з конкретними установами України, збирають для них та передають літературу великими партіями. Завдяки їх діяльності щорічно фонди бібліотек поповнюються унікальними українськими виданнями.

Крім безплатних способів, розповсюдження книжкової продукції може здійснюватись через її реалізацію (продаж) у роздрібній чи оптовій торгівлі. При цьому способі розповсюдження КК утворюється між видавництвом, що випускає книги, та цілою низкою установ: оптовими базами, рекламними агентствами, книжковими магазинами, об'єднаних спільною метою – допомогти читачам придбати необхідні книги, а продавцеві забезпечити максимум прибутку. Ці установи є власниками значних за обсягом книжкових масивів – основи їх діяльності.

Увесь цикл життєдіяльності книги потребує бібліографічно-інформаційного супроводження. Реалізація книжкової продукції в умовах ринку залежить від ефективної маркетингової діяльності – комплексу видів діяльності видавництва щодо виявлення потреб потенційних користувачів та їх задоволення [2].

Рекламування книжкової продукції – це найважливіший процес, від якого залежить наступний шлях книжок. З метою створення оптимальних умов для книгообороту в Україні видавці та книгорозповсюджувачі, зацікавлені в реалізації своєї книжкової продукції, повинні використовувати національний каталог «Книги в продажу» як засіб просування товару на книжковий ринок та його рекламу. Важливо, щоб книга мала ISBN, наявність якого максимально спрощує пошук та замовлення потрібного видання.

Рекламування видань здійснюється також через телебачення та радіомовлення, виставки та ярмарки друкованої продукції, прайс-аркуші та каталоги видавництв, спеціальні видання: газети «Нові видання України», «Книжковий клуб», «Літературна Україна», «Книжное обозрение», «Книготорговый бюллетень», журнали: «Палітра друку», «Поліграфіст», «Бібліотечний вісник», «Вісник Книжкової палати», «Літопис книг», «Каталог періодичних видань України», каталог «Книги поштою» та ін.

Просування готової книжкової продукції до споживача розпочинається, зазвичай, з оптової книжкової торгівлі. Її завдання – з найменшими витратами і в максимально стислі строки доставити випущені видання роздрібним книготорговельним підприємствам. На цьому відрізку КК книжкові масиви утворюються в оптових фірмах, регіональних оптових підприємствах, а потім у різноманітних підсистемах роздрібної торгівлі. Ці структури належать до транзитних (від лат. transitus – перехід, проходження) документних систем, які є посередниками між виробниками та користувачами книг. Діяльність транзитних книжкових систем активно впливає на виробництво книжкових видань, прискорюючи або стримуючи процес комунікації.

Оптові підприємства вивчають попит і кон'юнктуру книжкового ринку, збирають замовлення роздрібних підприємств, згідно з ними закуповують книжкову продукцію у постачальників, здійснюють рекламно-інформаційні заходи, транспортні роботи. Відповідно до своїх функцій вони мають оптові бази і склади, власні транспортні засоби. Без належної оптової торгівлі книжковий ринок не може працювати ефективно.

На сучасному книготорговельному ринку активно розвиваються такі основні форми оптової книжкової торгівлі: торгово-експедиційні фірми, що обслуговують кілька конкретних, часто профільних, видавництв; оптові книготорговельні фірми, розташовані в центрах книгодрукування, які

комплектують збірні партії книг різних видавництв і відправляють їх контейнерами або автофургонами на регіональні оптові бази чи безпосередньо в книжкові магазини та бібліотечні колектори, книжкові ярмарки.

Нове явище в оптовій торгівлі – мережа дилерів і дистриб'юторів оптових підприємств. Поняття «дилер» і «дистриб'ютор» походять від англійських слів-синонімів deal, distribute – розподіляти, роздавати. Дилерами частіше називають фізичних осіб, а дистриб'юторами – фірми. Вони є посередниками між видавництвами, роздрібними та оптовими фірмами, працюють від свого імені та за свої кошти на основі договірних відносин з видавництвами або оптовою структурою [4].

Важливою формою оптової торгівлі є ярмаркова діяльність. Книжкові ярмарки, що функціонують в багатьох великих містах, дають можливість за готівку реалізувати нові видання, аналізувати попит на книжкову продукцію та її асортимент.

Заключною стадією руху книги як товару є роздрібна торгівля. Саме тут видання безпосередньо потрапляє до користувача, визначається відповідність видавничої пропозиції читацькому попиту. Основні види роздрібних книготорговельних підприємств: стаціонарні книжкові магазини і кіоски, бібліотечні колектори, поштово-посилочні бази, пересувна мережа торгівлі книгами. Їх завданням є задоволення попиту покупців регіону, забезпечення мінімальних затрат оборотності товару і зворотний зв'язок з видавцями з метою корегування асортименту їх продукції.

Електронні книги мають суттєві особливості, що впливають на структуру їх життєвого циклу, технології створення, розповсюдження та використання. Комп'ютерні технології обробки даних у сукупності з технологіями електронних комунікацій впроваджують механізми роботи з книгами, які не лише розширюють можливості оперативного доступу, економічності, інформаційної ємності, а її перетворюють саму сукупність інформаційних процесів у цій сфері. Так, з фізичної точки зору компоненти електронної книги можна територіально розділити. Розбиття на компоненти визначається базисними форматами, які використовують при електронному зберіганні об'єктів різних видів (текстових, графічних, аудіо, відео та ін.). Такі специфічні особливості електронних книг, як інтегрованість, гнучкість та інтерактивність (наявність діалогового режиму користування книгами), дозволяють працювати з ними в режимі маніпулювання даними, здійснювати колективне створення книг на основі автоматизованих робочих місць, поєднаних засобами комунікації.

Специфіка електронної книги відбивається на всіх етапах її життєвого циклу. Так, на етапі створення електронної книги здійснюється розробка родової логічної структури книги, її макетної структури, стилів показу. У процесі макетування книги створюється специфічна макетна структура,

яка може використовуватися процесом зображення для показу книги в прийнятній для людини формі на носії показу.

Можливості безпаперової обробки та використання електронних книг часто дозволяють уникати процесу його друку та традиційного транспортування по каналах розповсюдження. Для введення книг в обіг достатньо розмістити її на сервері, зареєструвати у пошукових системах і забезпечити можливість віддаленого доступу до книг через телекомунікаційні мережі. Використання технологій електронної доставки, Інтернет-магазинів породжує потоки електронних документів, що функціонують між власниками та користувачами електронних документних ресурсів. Організація масивів електронних книг як основи цифрових бібліотек надає можливість знизити витрати часу на опублікування, пошук і доставку книг, розширити аудиторію потенційних користувачів.

Таким чином, до транзитних книжково-комунікаційних систем, що забезпечують розповсюдження книжкової продукції, належать не лише традиційні системи трансформування книг (експедиційні підприємства), оптові та роздрібні торговельні установи, пошта, але й центри електронної доставки документів, електронна пошта, глобальні комп'ютерні мережі та інші засоби забезпечення дистанційного доступу до віддалених баз даних. Характерні ознаки транзитних книжкових систем: інтенсивне, динамічне, безперервне змінювання складу книжкових масивів; призначеність для короткочасного зберігання документів з моменту їх надходження до їх збуту.

Транзитні книжкові системи – стабільне джерело поповнення термінальних (від лат. terminalis – кінець) книжкових систем, до яких належать власні та суспільні бібліотеки, органи НТІ, архіви, музеї. Вони призначені для кумуляції (від лат. Cumulatio – збільшення, накопичення), тривалого або постійного зберігання книг з метою надання їх у користування споживачам інформації (читачам), забезпечення наступного етапу життєвого циклу книги – книговикористання.

Необхідною умовою книговикористання є правильна орієнтація книжкових фондів, тобто створення умов, які б забезпечували просування, пошук і зберігання документів у термінальних книжкових системах. Наданню книг користувачам передують такі важливі процеси: відбір, замовлення, приймання, облік, наукова та технічна обробка, розміщення і збереження. Зміст цих процесів достатньо вивчається у межах бібліотечного фондознавства в курсі «Бібліотечні фонди».

Використання книги – це сенс та результат її життєвого циклу. Після замовлення книгу розшукують у фондосховищах, доставляють та видають користувачеві. Наступні процеси – це сприймання інформаційної скла-

дової книги, її розуміння, засвоєння, фіксація, аналіз та синтез, перетворення набутої інформації у новий замисел і нову книгу.

Таким чином, життєвий цикл книги забезпечується виробництвом, розповсюдженням і використанням, які здійснюються у спеціалізованих книжково-комунікаційних системах, зорієнтованих на виробництво книг (генезисні книжкові системи), їх розповсюдження (транзитні книжкові системи), організацію використання споживачами інформації (термінальні книжкові системи).

Знання структури книжкової комунікації у контексті життєвого циклу книги сприяє формуванню системного погляду на особливості генези книги, канали її розповсюдження, соціальні інститути використання; розумінню процесів її створення, трансформації і використання, можливостей книжково-інформаційного забезпечення будь-якої сфери людської діяльності, ролі книгознавця, бібліотекаря, бібліографа, інформаційного фахівця в організації та керуванні руху книг у суспільстві.

Організаційна інфраструктура КК має виробничі та невиробничі компоненти. До виробничих компонентів належать видавнича, поліграфічна, книготорговельна справа, засоби зв'язку (традиційна й електронна пошта, телекомунікації, спеціальні мережі, передача даних типу телетекст, відеотекст та ін.). Невиробничі компоненти інфраструктури – це система підготовки кадрів для організації створення, розповсюдження та користування документною комунікацією загалом і книжковою зокрема, системи адміністративного керування КК, наукового та технічного забезпечення КК, сукупність систем збору, зберігання, обробки, пошуку та надання користувачам книжкової інформації.

Відсутність або недостатній розвиток будь-якої складової інфраструктури знижує ефективність функціонування КК та темпи доведення інформації до користувачів, сповільнює розвиток науки, економіки, виробництва, управлінської сфери. Створення в країні оптимальної інфраструктури КК передбачає врахування перспектив розвитку можливостей технічних засобів передачі, обробки, пошуку, збереження та тиражування книжкової інформації. Нині необхідно розширювати засоби обчислювальної техніки та електрозв'язку для передачі даних і теледоступу до віддалених КР, створювати повнотекстові бази даних та центри автоматизованого інформаційного пошуку, впроваджувати нову техніку виготовлення (настільні видавничі системи) та доставки копій книжок користувачам.

У книжковій комунікації книга є посередником між автором і читачем, для якого вона, врешті-решт, і створюється. Книга і читач – об'єкт вивчення кожного із професійних суб'єктів КК. Тому принципове значення мають взаємозв'язки: книга – автор, книга – видавець, книга – продавець, книга – бібліограф, книга – бібліотекар, книга – читач. Залежно

від сфери функціонування книги один з цих взаємозв'язків набуває пріоритетного значення для майбутнього фахівця, відповідно до того, в якій сфері він працюватиме у майбутньому. У зв'язку з цим особливого значення набуває інформаційне супроводження базових системних зв'язків, яке пронизує всю книжкову комунікацію і в якому зацікавлений кожний суб'єкт КК.

Отже, співвідношення «книга – читач» є системоутворюючим для КК, забезпечує ефективне функціонування зазначеної системи суб'єкти професіонали, що створюють, розповсюджують книгу й організовують її громадське використання. Тому особливого вивчення потребує сектор професійної освіти, зокрема бібліотечно-бібліографічної, яка повинна спрямовуватися перш за все на книговикористання та інформаційне забезпечення книжкової сфери.

Менталітет українського народу тісно пов'язаний з книжковою культурою, якій надають перевагу як найкращій формі існування і збереження культурної спадщини. Книга є не лише джерелом інформації, але й засобом залучення населення до культурних цінностей та їх створення. Велика заслуга книги полягає й у виконанні протягом віків функції документальної пам'яті народу. Крім того, книга сама є пам'яткою культури, носієм традицій писемної, книжкової культури, сприяє відродженню духовності, формуванню національної самосвідомості, культурному розвиткові особистості, залученню її до світових надбань, національної історії, культури, мистецтва, традицій, звичаїв, побуту та ін. Отже, традиційна книга як твір писемності і друку у вигляді кодексу за своїми ознаками ще не має серйозної альтернативи. Вона є головним об'єктом діяльності сучасних бібліотек. Тому проблеми її створення, розповсюдження і особливо використання повинні посісти чільне місце в системі професійної освіти сучасних бібліотекарів-бібліографів.

Крім того, час не можна не зважати й на те, що вже нині в світі близько 60 % документів, котрі являють інтелектуальний інтерес, поширюються в електронній формі. Індустріально розвинуті країни швидко просуваються до безпаперової технології.

Знання закономірностей книжкової комунікації у контексті життєвого циклу книги дозволяють на науковій основі структурувати зміст і послідовність книгознавчого навчання бібліотекарів-бібліографів. Це дасть змогу розглядати КК у контексті більш широкої системи – документної комунікації, а далі – соціальної комунікації, вивчити її на фоні документних потоків, масивів, фондів, ресурсів, що забезпечить системну підготовку бібліотечно-бібліографічних фахівців.

Знання загальних закономірностей, принципів циклу життєдіяльності книги необхідні всім без винятку студентам бібліотечно-бібліографічної

спеціальності. Вони сприяють формуванню системного погляду на документування книжкової інформації та канали її розповсюдження; розумінню основ переробки інформації, процесів її створення, трансформації і використання, можливостей книжково-інформаційного забезпечення будь-якого виду діяльності, ролі книгознавців, бібліотекарів і бібліографів в організації та корегуванні руху книжок у суспільстві. Вільна орієнтація в сучасних технологіях збору, аналітико-синтетичної переробки, пошуку, зберігання, розповсюдження і використання книжкових видань дозволяє застосовувати раціональні прийоми інтенсифікації їх виробництва та функціонування в суспільстві. Всім їм, незважаючи на спеціалізацію, слід знати методичні та технологічні основи бібліографічної діяльності, яка носить наскрізний, сполучний характер, оскільки «пронизує» усі етапи циклу життєдіяльності книги. Поглиблення знань у межах кожного циклічного етапу залежить від спеціалізації студентів у межах базової спеціальності.

Студентам, що спеціалізуються на книговиробництві, необхідні поглиблені знання з книговиробництва. Ті, що спеціалізуються на книжковій торгівлі, повинні досконально знати не лише теоретико-методичні, а й технологічні закономірності книгорозповсюдження. Студентам, які пов'язують свою майбутню професійну діяльність з бібліотекою, потрібні глибокі знання про технологію книговикористання, специфіку термінальних КС, в яких, як правило, створюються книжкові фонди. Їх специфіку вивчає курс «Бібліотечні фонди» КП та КМ активно функціонують в генезисних та транзитних КС, що потребує детальнішого вивчення етапів книгогенезу та книгорозповсюдження в спеціалізаціях, пов'язаних з книговиданням та книгорозповсюдженням.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *ДСТУ 3017-95 Видання. Основні види. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України, 1995. – 47 с.*
2. *Куфаев М.Н. Книга в процессе общения. – М., 1927. – 108 с.*
3. *Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 460 с. – (Вища школа XXI століття).*
4. *Мильчик А.Э. Издательский словарь-справочник. – М.: Юристъ, 1998. – 472 с.*
5. *Соляник А.А. Документні потоки та масиви: Навч. посіб. – Х.: ХДАК, 2000. – 112 с.*
6. *Столяров Ю.Н. Соотношение книги с иными видами документа // Книга: Исслед. и мат. – 1989. – Сб. 58. – С. 67-79.*
7. *Терминологический словарь по библиотечному делу и смежным отраслям знания / Сост.: З.Г. Высоцкая (отв. ред.), В.А. Врубель, А.Б. Маслов, Л.К. Розеншильд; РАН. – М., 1995. – 268 с.*

8. *Швецова-Водка Г.Н. Место библиографии в системе социальных коммуникаций // Книга: Исслед. и мат. – 1998. – Сб. 75. – С. 46-62.*
9. *Энциклопедия книжного дела / Ю.Ф. Майскурадзе, А.Э. Мильчин, Э.П. Гаврилов и др. – М.: Юристь, 1998. – 536 с. (Книжное дело).*

Надійшла до редколегії 14.11.2000 р.

УДК 008.2.000.141

В.А. МАРКОВА

ПАРАДОКСИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Висвітлюються протиріччя між баченням майбутнього та історичною свідомістю, притаманною людині сучасній

Чи є людина сучасна людиною історичною? Таке запитання виникає під тиском істерії «кінця», розпочатої напередодні XX ст., яка привела людину сучасну в стан розгубленості: «… коли модерн розчаровується у швидкому здійсненні своїх утопічних очікувань, він впадає в апокаліпсичний відчай, коли ж і тут наступає розчарування – тому що апокаліпсис не наступає, модерн виявляєтьс приреченим на нігілізм» [3, с. 34].

Зазначені процеси добре характеризує метафора пісочного годинника. Тонким струмочком, неквапно сиплються піщинки, відраховуючи перші хвилини існування щойно народженої культури, що ще відчуває свій могутній потенціал. Але ось вже майже весь пісок пересипався, потенціал вичерпаний, а останні піщинки приводять в стан розпачу – це й є кінець. Історія закінчилася. Апокаліпсис не наступив. Далі – розгубленість, невпевненість. У ситуації з пісочним годинником, зазвичай, чиясь рука перевертає його, і все починається спочатку. А тому сучасний стан культури більшістю культурологів характеризується як стан кінцевої завершеності. Що далі? Така ситуація дає простір для виникнення утопій.

В останні десятиріччя стала поширеною утопія інформаційного суспільства (О. Тоффлер, М. Маклюєн). М. Маклюєн побудував типологію культур, спираючись на зміну панування тих чи інших засобів зв'язку. Засоби зв'язку задають спосіб кодифікації реальності та інтенсифікують діяльність того чи іншого органу чуття. З появою нового засобу комунікації між ним та попереднім розгортається війна, під час якої визволяється велика кількість енергії, відбувається комунікаційний вибух, баланс людських органів чуття порушується і відбувається заміна пануючого засобу передачі інформації. Таким чином, уся історія – це

низка «галактик», що змінюють одна одну. Так, епоху «дописьмового варварства» змінило «тисячоліття фонетичного письма», а потім панування «Гутенбергової галактики» і, нарешті, «Галактика Марконі» – сучасна електронна цивілізація [15].

Слід зазначити, що сама ідея співвідношення і взаємозалежності сприйняття історії та розвитку різних форм комунікації не нова. Подібні думки ми знаходимо у Шпенглера. У своїй спробі дати універсальне, глобальне пояснення процесам світової культури, відтворити окремі культурні світи в їх цілісності, Шпенглер для кожної культури виділяє «прасимвол», що проявляється в усіх її елементах, і накидає на всю картину життя і діяльності епохи мережу символів, пов'язаних з «прасимволом». Символи – це певні образи , в яких виражає себе культура, їх численні ряди, пов'язані один з одним, охоплюють усі прояви духовного життя епохи, і таким чином відбувається відтворення цілісності культури. Одним з таких символів у Шпенглера є книга. Сприйнятливість культур до книжності Шпенглер ставить у взаємозалежність від наявності історичної свідомості в певній культурі. Антиісторичним культурам (антична та індійська) протистоять культури з розвинутою історичною свідомістю (єгипетська, китайська, фаустівська). Для антиісторичних культур характерною є первинність усного слова на відміну від культур з розвинутою історичною свідомістю, де кожна подія повинна фіксуватися. «Прасимволу» античності – статуарно-миттєвого тіла безумовно відповідає голос, що забезпечує повноту присутності і невід'ємна від його носія. Переживання простору, як «прасимвол» фаустівської культури, породжує свій символаріум, в якому поряд з готичними спорудами, парусним мореплаванням, походами вікінгів, винаходом пороху як далекобійного знаряддя, присутній і винайдення книгодруку як далекобійного письма [10]. Взаємозалежність історичності культури та сприйнятливості її до письмово фіксованого слова розглядалася також у працях С. Аверінцева, Ю. Лотмана [1; 4]. Таким чином, дихотомія слово/буква співвідноситься з дихотомією космологічна свідомість/історична свідомість. Б. Успенський визначальними ознаками космологічної свідомості вважає співвіднесеність подій з першоосновою, вихідним станом, який немовби ніколи не закінчується, його еманації відчуваються в будь-який час, події повторюються, відтворюються, відчуття часу є циклічним. Історичній свідомості притаманна оцінка подій з точки зору майбутнього, яким воно бачиться в даний момент, причино-наслідковий зв'язок подій, лінійність у сприйманні часу [8]. Усі названі автори наполягають на тому, що незважаючи на перевагу того чи іншого типу свідомості у певних культурах, все ж характерним є їх співіснування. Так, культурі античності класичного періоду була більш притаманна космологічна свідомість, але стадія елінізму вже характери-

зується поступовим витісненням її історичним типом свідомості. Згідно з цим трансформується і ситуація у світі книжності: на зміну «мудрецеві» приходить «вчений-книжник». Зважаючи на дані положення, варто зробити спробу аналізу футурологічних прогнозів щодо впливу нових інформаційних технологій на розвиток суспільства в контексті історичної свідомості.

Проголошений вступ світового товариства у стадію інформаційного суспільства спричинив виникнення цілої низки прогнозів щодо впливу нових інформаційних технологій на суспільні процеси. Маклюєн вважав, що панування електронних засобів зв'язку «нанесе удар» по індивідуалізму, який став можливим в умовах «Гутенбергової галактики», коли людина набула можливість одержувати знання віч-на-віч з книгою. Електронні ж засоби зв'язку, ліквідувавши часово-просторові бар'єри, об'єднають людство, перетворять його на співучасника всього, що відбувається в світі. Мережа електронних засобів комунікації стає єдиною нервовою системою людства, об'єднане таким чином, воно утворює єдине тіло. «У нашій цивілізації книга подібна до тіла, оскільки певна інформація займає місце в просторі, володіє щільністю, інертністю, непроникливістю для інших тіл. Але якщо інформація вичитується-відокремлюється від тіла і починає мандрувати у формі будь-яких кодових матриць або електронних пучків, перебігаючи з екрана на екран, то саме тіло, як тримірний просторовий об'єкт, сприймається вже як пережиток минулих епох. Зі зникненням книги починає зникати і тіло» [13]. Єдність суспільства на основі електронних засобів, за думкою Маклюєна, знову сприятиме відродженню родинно-племенної спільноти, в якій людина існувала в резонуючому світі одночасних зв'язків, і весь світ стане не більшим села.

Підтвердження означених процесів Маклюєн вбачав також у поступовому усуненні вербального образу і заміні його візуально-акустичним. «Панування кінематографу повернуло нас на 3000 років назад у довербальний світ візуально-акустичних метафор» [14, с.17]. Центр інформаційної цивілізації, на думку Маклюєна та Тоффлера, переміститься у будинок, оскільки всі процеси життєдіяльності (робота, купівлі, розваги, знайомства, спілкування) можна здійснювати за допомогою комп'ютера.

Зважаючи на те, що деякі риси нової цивілізації вже дають про себе знати, прожекти Маклюєна, зроблені майже 40 років тому, знайшли значну кількість апологетів. Найбільш поширеною є теза про об'єднання людства завдяки новим засобам комунікації у єдину спільноту, і тому все частіше можна прочитати про народження нової цивілізації планетарного масштабу, в основі якої будуть лежати загальнолюдські цінності. Деякі науковці підтримують тезу щодо анахронічної природи нової цивілізації, і пропонують шукати майбутнє в глибинній архаїці [2].

Варто розглянути зазначені концепти з точки зору історичної свідомості, бо сама наявність футурологічних прогнозів є вже переконливим свідченням того, що сучасному стану цивілізованого суспільства відповідає історичний тип свідомості, космологічний же тип – лише бажаний образ. Таке протиріччя є характерним для людини цивілізації, доречним тут буде згадати Ніцше: «Подивися на стадо, що пасеться біля тебе: воно не знає, що таке вчора, що таке сьогодні, воно скакає, жує траву, відпочиває, перевварює їжу, знову скакає, і так з ранку до ночі і з дня в день, тісно прив'язане в своїх радощах та в своєму стражданні до стовбура миті і тому не знаючи ні меланхолії, ні пересиченості. Видовище це для людини дуже тяжке, оскільки вона гордиться перед твариною тим, що вона людина, і одночасно ревнивим оком дивиться на його щастя – бо вона, подібно до тварини, бажає лише одного: жити, не знаючи ні пересиченості, ні болю, але прагне до цього безуспішно, бо бажає цього не так, як тварина»[7, с. 161].

Апологети цивілізації планетарного масштабу не зважають той факт, що процеси, означені Маклюєном, зітруть культурні відмінності, а на утворену одноманітну цілісність, як на закриту систему, буде розповсюджуватися другий закон термодинаміки, і кінцевим результатом означеної утопії стане ентропія, до речі, гарно зображена в однойменному оповіданні «класика» американського постмодернізму Т. Пінчона як нескінченна нудна вечірка. Майбутнє у виконанні Маклюєна не може не викликати асоціації з текстом із «Дао де цзин»: «Хай держава буде маленькою, а населення – рідким. Якщо в державі є різні знаряддя праці, не потрібно їх використовувати. Нехай люди до кінця свого життя не йдуть далеко із своїх міст. Якщо в державі є човни та колісниці, не слід їх використовувати. Навіть якщо маються воїни, не потрібно їх виставляти. Нехай народ знову навчиться плести вузлики та використовувати їх замість письма. Нехай їжа буде смачною, одяг красивим, житло зручним, а життя радісним. Нехай сусідні держави дивляться одна на одну, слухають одна в одної півнів та гавкіт собак, а люди до самої старості та смерті не відвідують один одного» [6, с. 40]. Й те, що у Лао-Цзи пропонується як ідеальний устрій суспільства, стає антиутопією для культури з історичним типом свідомості.

А тому ще одною реакцією на зазначені прожекти є стан занепокоєння. Так, Ф. Фукуяма в майбутньому передбачає «кінець історії», під яким він розуміє зняття протиріч у західному світі, що тривалий час був плацдармом історії. Стурбованість Фукуями викликає насамперед той факт, що для такої надісторичної ситуації характерною є смерть живої культури. Закінчується стаття запитанням з надією на те, що «саме ця перспектива багатовікової нудьги примусить історію взяти ще один, новий старт?»[9, с. 148].

Слабке місце у концепції Маклюєна є саме те, що він декларує повернення до архаїки, спираючись, як людина сучасності, на концепти історичної свідомості. Його архаїка не має головного – відчуття сакрального. Виправляє означений недолік утопія ONECITY Білла Інслі, що була представлена в 1984 р. у Гуггенхеймовському музеї Нью-Йорка, у вигляді архітектурних малюнків та пояснювальної записки, що відноситься до грандіозного проекту міста на 400 мільйонів жителів (усе населення США). За прогнозом Інслі старі міста швидко руйнуються, і в близькому майбутньому перестануть функціонувати як поселення. Тоді люди на незабудованих землях збудують одне місто у «розпачливій спробі забезпечити своє виживання у новій міській спільності»[6, с. 29]. Процеси виробництва і управління, звісно, будуть комп'ютеризовані. У центрі міста розташовуватиметься «Матова Бібліотека, пустий та заборонений лабіринт, що зберігатиме спіритуальні таємниці Града, нестримно приваблюючий городян, але закритий для них реально та духовно»[6, с. 29]. Відрадно те, що реалізація даної утопії передбачається в постмодерністському дусі, і на більше ніж метафору вона не претендує – після закінчення будівництва місце повинно бути залишено, щоб час і стихії прийнялися за його знищення, але легенди про нього повинні пережити його матеріальне існування.

Ще одним важливим наслідком втілення в життя нових засобів комунікації, на які вказує Маклюєн, є той факт, що «засіб повідомлення – саме повідомлення». Комп'ютер впливає на свідомість тим, що згідно з власним устроєм структурує і кодифікує реальність. Окрім того, володіння інформацією надає владу. Тому реальну стурбованість викликає можливість контролю над інформаційними системами з боку певних груп. У противагу такої можливості виникають наступні утопії.

Так, видатний семіотик, письменник, а ще людина, стурбована інформаційними процесами сучасної цивілізації, Умберто Еко, у рідній Болоньї реалізує проект «Мультімедійна Аркада», мета якого – змінити суспільство завдяки забезпеченню кожному громадянину гарантованого доступу до ресурсів Інтернету. Комплекс передбачався як мережа з 50 терміналами, що обслуговуються викладачами, техніками, бібліотекарями, і включав публічну мультімедійну бібліотеку, комп'ютерний тренувальний центр, вхід до Мережі. Еко розглядає зазначений експеримент як пілотний для всесвітнього поширення бібліотек високої технології. На відміну від Маклюєна, Еко вважає електронне суспільство – суспільством одиноких людей, а тому одне з завдань «Мультімедійної Аркади» – «витягти людей з їх домів і – чому б ні? – кинути їх в обійми один одного» [11]. Більш реалістично Еко ставиться до співвідношення різних форм комунікацій. На його думку, книга, телебачення та комп'ютер мають настільки

різні функції, що в майбутньому їм гарантоване лише мирне співіснування і взаємо доповнення [12].

Пригадаємо, що для типу історичної свідомості характерно оцінювати події з позиції майбутнього, такого яким воно уявляється зараз. Тобто наведені прогнози, безумовно, стосуються більше сучасності, ніж здатні виказувати пророцтва. І саме тому варто до них прислухатися.

По-перше, привертає увагу проблематичність у ставленні до Часу, що є характерною ознакою постмодерністської культури, пов'язаної зі зневірою в ідеали та цінності попередньої доби з її вірою в прогрес, в історію як цілеспрямований лінійний рух. А саме тому виникає і туга за теперішнім. «Теорія кінця історії, яка наробила скільки шуму насправді означає, що історія залишилася без кінця. Позбавившись апокаліптичної точки – чи то атомної війни чи панування комунізму, наша культура опановує новий для себе час – теперішній»[2, с. 19]. Тенденції опанування сучасним нині в культурі безумовно є. Так, вихідна формула інформаційного суспільства – забезпечення доступності для кожного його члена всієї сукупності суспільно значущих знань у потрібний час, у будь-якому місці, в необхідному обсязі і в потрібній формі. Але навіть для високорозвинутих країн сьогодні це лише ідеал. Щоб знаннями забезпечити, спочатку їх слід зібрати і зберегти. Саме проблемою збереження знань в умовах надто рухливих нових форм комунікації стурбоване сучасне суспільство. А тому, ні про яке повернення до космологічного типу свідомості йтися не може.

По-друге, ідея «електронних селищ» – ніщо інше як туга сучасної одинокої людини за втраченою єдністю, а впровадження нових форм комунікації – електронних, – лише спроба подолати «дискретність», «фрагментарність», «розсіювання», «хаотичність» постмодерністського стану культури. Проявом того ж самого є й ідея співучасті в подіях усього світу завдяки засобам масової інформації. На жаль, в часи , коли в сучасній трагедії «гине не герой, а гине хор» (Й. Бродський), засоби масової інформації роблять нас не співучасниками, а глядачами, оскільки від співучасника потребується як мінімум співчуття, події ж, що сприймаються через засоби масової інформації, здатні викликати лише відчуття ірреальності, гри.

А тому людина сучасна як людина історична приречена жити під тягарем минулого й з надією дивитися у майбутнє, і саме це й є її теперішнім. Та чи можливо затримати цю мить?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: CODA, 1997. – 342 с.*
2. *Генис А. Вавилонская башня: Искусство настоящего времени: Эссе. – М.: Независимая газета, 1997. – 256 с.*

3. *Козловски П. Культура постмодерна. – М.: Республика, 1997. – 240 с.*
4. *Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера-история. – М.: Языки рус. культуры, 1996. – 447 с.*
5. *Манин Ю.И. Архетип пустого города// Arbor Mundi: Мировое древо. – 1992. – № 1.*
6. *Мудрецы Поднебесной: Сб. – Симферополь: Реноме, 1998. – 377 с.*
7. *Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ф. Ницше. Сочинения: В 2-х т. Т. 1. – М., 1996.*
8. *Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема)// Б.А. Успенский. Избр. тр. – М., 1996. – Т. 1. – С. 10-70.*
9. *Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопр. филос. – 1990. – № 3.*
10. *Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность. – М.: Мысль, 1993*
11. *Еко У. Под Сетью: Интервью Ли Маршалла // Искусство кино. – 1997. – № 9.*
12. *Еко У. От Интернета к Гуттенбергу: текст и гипертекст // Интернет. – 1998. – №6/7.*
13. *Эпштейн М. Книга, ждущая авторов // Иностр. лит. – 1999. – № 5. – С. 219.*
14. *M.Mcluhan Counterblast, Harcourt, 1969.*
15. *M.Mcluhan The Gutenberg Galaxy. Toronto, 1962.*

Надійшла до редколегії 20.09.2000 р.

УДК 130.2:019.911

О.О. АДАЙКІНА

ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ЦІЛІСНОГО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Художня культура розглядається в змістовному діяльнісному, інформаційному аспектах; наголошується на необхідності цілісного бібліографічного забезпечення галузі

Детермінована суспільним буттям, об'єктивними соціальними процесами, розвиваючись відносно самостійно, підпорядковуючись загальносоціологічним законам, художня культура, водночас, розвивається і за своїми специфічними, внутрішніми законами. Дотримуючись цієї домінуючої точки зору на відносну самостійність художньої культури і вибудовуючи на цій основі концепцію цілісного бібліографічного забезпечення галузі, розглянемо докладніше об'єкт в змістовному, діяльнісному, інформаційному аспектах.

Змістовний аспект поняття «художня культура». У вітчизняній соціологічній і культурологічній літературі набуло поширення визначення

художньої культури як соціальної системи, яка містить три підсистеми: виробництво, розподіл і споживання художніх цінностей. Хоча, на думку деяких учених [1], поняття «художня культура» ширше і вбирає в себе не лише художню , але і поза художні сфери людської діяльності (прикладні народні ремесла, художня гімнастика, фігурне катання та ін.). До художньої культури належать також система художнього утворення і естетичного виховання, мистецтвознавча преса, висвітлення художніх процесів у загальній пресі, різноманітні форми художньої пропаганди. Суттєвою ознакою художньої культури в нашому суспільстві є система державного управління культурою і діяльність творчих спілок.

Незважаючи на різні підходи у визначенні структури художньої культури, більшість дослідників сходяться в тому, що це явище, з точки зору структурно-функціонального аналізу, є складною, динамічною, цілісною системою компонентів, ієрархією систем різноманітного ступеня складності й організації. Складові цієї системи, відрізняючись одна від одної своїм характером, призначенням, й особливим місцем в духовній культурі, утворюють в сукупності єдине ціле.

До цих компонентів належать автори художніх творів, самі художні цінності, результати художньої творчості, тобто те, що найчастіше визначається як мистецтво, система художнього утворення, художні установи і засоби поширення, тиражування художніх цінностей, реципієнти мистецтва, система естетичної освіти і виховання, система заохочення, стимулювання художників, творчі спілки, як один із засобів управління художньою культурою, органи державного керівництва художньою культурою, теорія художньої культури, літературно-художня критика, що є посередником між художниками і реципієнтами. Одні компоненти цієї сукупності відіграють провідну роль у системі, інші допоміжну, але відсутність будь-якої ланки неминуче призводить до деформації цієї цілісної системи.

Багато хто з культурологів, зокрема Д. Діков [1], пропонують структурувати художню культуру залежно від характеру зображувально-виразних засобів і матеріального буття художніх цінностей. За цією ознакою художня культура має таку структуру: архітектура, образотворче мистецтво, кіномистецтво, музика, танці, театр, художня література, художнє радіомовлення, художнє телебачення, художня фотографія, художні ремесла, художні обряди і звичаї. Причому ця структура є відкритою системою як у гносеологічному, так і в історичному планах, тому що в історичній практиці й особливо в умовах науково-технічного прогресу виникають нові зображувально-виразні засоби і засоби художнього освоєння і відтворення дійсності, нові форми буття і соціального функціонування художніх цінностей. У результаті цього процесу відбувається відокремлення основних видів мистецтва не лише в сфері створення, але й у

сфері збереження, поширення і сприйняття художніх творів. На думку М. Кагана, світ мистецтв – це не жорстка структура, а відкрита саморегулююча система [3]. У майбутньому важлива не ідея його кількісного поширення, суттєвим є новий тип системної цілісності, ті зв'язки і відношення, що по своєму упорядковуватимуть цей світ.

Відповідно до такого розуміння складу художньої культури організацію поточної бібліографічної інформації у цій сфері також можна побудувати за принципом функціонального забезпечення розвитку окремих видів мистецтва. Це не суперечить твердженню, що поняття художньої культури ширше за поняття «система мистецтв», адже, по-перше, при побудові такої системи можна зважати на явища, що знаходяться в прикордонній зоні між художнім і нехудожнім. Приклади можна знайти серед мистецтв, близьких до трудової діяльності, виробництва (архітектура, декоративно-прикладне мистецтво). Вони немов утворюють початок системи мистецтв, що виростає з процесу праці. Другий же кінець системи утворюють мистецтва (акторські, видовищні), що є проміжними явищами між мистецтвом і грою.

По-друге, можна передбачити функціональні блоки бібліографічних посібників, що відбивають загальні проблеми розвитку для всіх мистецтв. Крім того, розробляючи комплекс бібліографічних посібників з окремих видів мистецтва, можна передбачити бібліографічне забезпечення деяких компонентів художньої культури, про що йшлося раніше. Безсумнівно, що систему мистецтв не можна вважати просто компонентом або фрагментом художньої культури, оскільки вона концентрує в собі в найбільш досконалій формі сутність будь-якої художньої діяльності, є своєрідним інтегралом принципів обміну різноманітними елементами і формами художньої діяльності.

У цьому принциповому значенні система мистецтв виявляється узагальненим образом усієї художньої культури, у зв'язку з чим побудова системи поточної бібліографічної інформації відповідно до окремих видів мистецтва цілком виправдана.

Художній культурі, як об'єкту бібліографічного забезпечення, властивий дуалізм, що виявляється, з одного боку, в тому, що об'єктом бібліографічного забезпечення є художні твори, з іншого боку – документи, що відбивають наукове осмислення художнього процесу. Ця двоїстість об'єкта вже нині зумовлює організаційні й методичні складності при формуванні системи посібників у галузі, тому оптимально вирішити це питання необхідно вже сьогодні. Вибудовуючи перспективну модель розвитку нині існуючої системи ПБІ з культури і мистецтва, необхідно відбити в ній і дуалізм об'єкта бібліографічного забезпечення, і його змістовну цілісність. Реалізуючи концепцію цілісного бібліографічного забезпечен-

ня художньої культури, слід зважити на те, що художня культура відрізняється від системи мистецтв не лише тим, що містить у собі виробництво, споживання, поширення художніх цінностей, але а різноманітні прояви художньої діяльності, що системою мистецтв не реалізуються. Таким чином, на створення системи поточного бібліографічного забезпечення художньої культури суттєво впливатиме діяльнісна структура об'єкта бібліографічного обліку.

Діяльнісна структура галузі «художня культура». Бібліографічна інформація покликана сприяти функціонуванню та розвитку різноманітних видів діяльності в галузі. Говорячи про художню культуру як єдину галузь, необхідно відзначити, що для неї характерні як узвичаєні види діяльності, так і властиві лише їй. Художня діяльність – це не тільки творчість художника, але і співтворчість критика, слухача, читача, глядача, тобто художня діяльність – це створення, інтерпретація, сприйняття й осмислення творів мистецтва і, певною мірою, управління художнім процесом, художнє утворення, матеріальне забезпечення спеціальних форм художнього процесу. Це й аспекти художньої діяльності в позахудожніх за своєю сутністю і функціональним призначенням видах творчості (дизайн). Це й елементи художньої творчості різноманітних сфер матеріального виробництва, коли художня діяльність проникає в прикладну й утилітарну діяльність.

Різновидами художньої діяльності є: ознайомлення з творами мистецтва (споживання, сприйняття); набуття мистецтвознавчих знань; власне художня творчість (як виконавча, так і продуктивна).

Художня діяльність, як і будь-яка інша система, зберігає свою цілісність і усталеність завдяки спроможності збирати, обробляти, передавати і використовувати інформацію. Причому, слід дотримуватися основної інформаційної вимоги: у систему повинен надходити чіткий організаційний потік інформації про окремі види діяльності, а ця інформація має перетворюватись з максимальною швидкістю у вирішенні творчих, управлінських і інших завдань розвитку галузі.

Частковому розв'язанню цієї проблеми може сприяти цілісна система поточної бібліографічної інформації, метою якої повинен стати прямий або непрямий розвиток художньої культури як системи (як мотивація організаційно-управлінських рішень, ціннісних орієнтацій культурно-рекреативної діяльності, різноманітних аспектів значеннєвої інтерпретації тих або інших явищ художньої культури).

Будуючи перспективну модель системи ПБІ з художньої культури, є сенс передбачити і споживачів поточної бібліографічної інформації. Вони можуть класифікуватися відповідно до конкретних цілей своєї діяльності: творчої, ретрансляційної, узагальнено-аналітичної, організаційно-управлін-

ської. Таким чином, потенційними споживачами поточної бібліографічної інформації можуть бути: творчі працівники (творці художніх цінностей); інтерпретатори (посередники між творцями і глядачами); коментатори (журналісти, критики); науковці; управлінці; педагоги. Кожна група споживачів бібліографічної інформації може мати більш вузькі групи реципієнтів.

Наприклад, великим різноманіттям інформпотреб характеризуються творчі працівники. Чим складніший, колективний вид мистецтва (театр, кіномистецтво), тим більш диференційовано можна передбачити інформаційні інтереси або потреби окремих творчих груп.. Можна говорити про сталість інформпотреб творчих працівників, вибірково направлених на документи, пов'язані з певним видом мистецтва (музикою, драматичним мистецтвом), жанром (оперета, комедія, натюрморт), тим або іншим емоційно-естетичним забарвленням (гумор, сатира), певною тематикою.

Дослідження свідчать, що потреби, які виникають у процесі творчої діяльності, здатні до екстенсивного й інтенсивного росту (за обсягом, темпами насичення і розвитку). Логічно припустити, що й інформаційні, бібліографічні потреби мають подібні властивості. Розвиток бібліографічних потреб не можна уявити як безкінечний кількісний зріст. У процесі творчої діяльності людини відбувається, поширення діапазону інформпотреб, діалектичний процес їх «узвишшя», коли реалізація кожної наступної групи інформпотреб є залежною від задоволення попередньої.

На жаль, сучасна система поточної бібліографічної інформації в сфері художньої культури, не може сприяти повному задоволенню інформаційних потреб творчих працівників, тому що не створює цілісної картини художнього життя. Щоб така система виникла, необхідно інформування творчих працівників про художні цінності суспільства, про художні процеси, які характеризують сучасне художнє життя.

Таким чином, роль поточної бібліографічної інформації в галузі художньої культури, можна визначити як *систему безперервного інформаційно-бібліографічного відтворення художнього життя суспільства.*

Крім інформаційних потреб творчих працівників, які сучасною системою поточної бібліографічної інформації задовольняються не повністю, існують групи споживачів бібліографічної інформації, чиї інформаційні потреби забезпечені значно краще. Це коментатори (критики, мистецтвознавці), що виконують посередницьку роль між художником і публікою.

На сучасному етапі підвищується роль педагога в сфері художньої культури. За певних умов і творчі працівники, і інтерпретатори, і коментатори, і науковці можуть бути педагогами. Цю категорію споживачів інформації характеризують лише їй властиві специфічні різновиди. У зв'язку з тенденцією гуманізації освіти, що намітилася останнім часом,

роль, місце педагога і кількісний склад цієї категорії споживачів інформації повинен істотно зрости.

Особливою категорією споживачів бібліографічної інформації в галузі художньої культури є інтерпретатори – посередники між творцями і глядачами (актори, співаки, диригенти). Своєрідність інформаційних потреб цієї категорії полягає в тому, що вони виявляють більший інтерес до документів, які відбивають художні цінності, що природно до їх професійних інтересів, пошуків репертуару. Але саме ця частина документного потоку, про що зазначалося вище, не має цілісної концепції бібліографічного обліку.

Таким чином, споживач бібліографічної інформації у галузі художньої культури характеризується соціальною і фаховою неоднорідністю.

Ефективне задоволення інформаційних потреб усіх категорій можливе за умови більш повного і глибокого, диференційованого їхнього аналізу як у науковому середовищі, так і серед фахівців у галузі інформаційного забезпечення.

Інформаційна структура галузі «художня культура». Інформаційну структуру будь-якої галузі формують документні потоки, що систематизують одиничні документи з параметрів: змісту, форми, характеру матеріального носія й інших ознак. Галузевий документний потік у сфері художньої культури є комплексом документних потоків, але в той же час його можна розглядати як цілісне явище, оскільки загальна основа складових потоків – твори художньої культури, що забезпечують розвиток художньої культури як цілісного явища.

Для галузі характерне явище «вторинної ентропії», коли головна значимість документа – створення можливості загального використання стає неможливою. Причому ця негативна тенденція продовжує посилюватися: з розвитком засобів масової інформації виникають нові технічні можливості фіксування художньої інформації, формуються нові документні потоки, які не замінюють вже існуючі, накопичуються в галузі, але в систему інформації не входять.

Причиною такого явища є те, що інформаційна система, зокрема і поточна бібліографічна інформація як частина цієї системи, відрізняється «консерватизмом», негнучкістю у визначенні певних документів як об'єктів бібліографування.

У бібліографічній діяльності існують обмеження, які приводять до того, що великий документний потік галузі, що характеризується різноманіттям форм, перетворюється у потік друкарських документів, інформація про який і надходить до споживачів. Внаслідок чого розвиток художньої культури простежується за допомогою бібліографічної інформації фраг-

ментарно, а не в діалектичній єдності всіх її складових частин. Обмеження об'єктів бібліографування тільки друкарською продукцією у сфері художньої культури, як ні в якій інший, приводить до великих втрат інформації.

Проаналізуємо цю проблему, і передусім розглянемо зміст поняття «документ» у сфері художньої культури, тобто основні якості, що дозволяють ті або інші документи, у тому числі і на нетрадиційних носіях, вважати об'єктами бібліографування.

Якщо уявити все різноманіття матеріальних форм існування художніх творів і порівняти з тим набором об'єктів бібліографування, що існують в сучасній бібліографічній практиці (друковані видання творів мистецтва), то можна побачити, які непоправні втрати інформації, що характеризують художнє життя суспільства, відбуваються нині і погрожують статися в майбутньому, якщо радикально не змінити підхід до вибору об'єктів бібліографування.

Візьмемо, наприклад, літературний твір. Літературний твір може бути сприйнятий реципієнтом як у вигляді друкованого видання (окреме видання й опубліковане в періодиці), у вигляді твору, записаного на платівці, що прозвучав по радіо, прочитаного з естради, екранізованого і побаченого в кінотеатрі, по телебаченню, записаного на відеокасету.

З усіх цих різноманітних форм існування художнього літературного твору спеціальному галузевому обліку не підлягає жодне! Та бібліографічна інформація, що міститься в «літописах» Книжкової палати України, виконує зовсім інші завдання, вона не дає можливості побачити весь літературний процес у його різноманітті.

Слід зауважити, що деякі країни, з менш розвиненою мережею інформаційних служб, наприклад, Польща, значно випередили Україну щодо розуміння необхідності бібліографічного обліку всіх форм існування художніх творів, зокрема літературних, і ведуть бібліографічний облік літературних творів, що звучать по радіо, екранізованих кінематографом і телебаченням.

Отже, доки в нас вирішується питання про доцільність бібліографічного обліку документних форм існування художніх творів, бібліографи інших країн уже здійснюють бібліографічний облік недокументних форм.

Не кращим чином складаються справи і з обліком інших матеріальних форм художніх творів засобами бібліографії музики, образотворчого мистецтва і т.п., не кажучи вже про ті форми, що тільки починають входити в сучасне художнє життя.

Усі міркування з приводу визначення художньої культури як об'єкта бібліографічного забезпечення дозволяють дійти таких висновків:

- художня культура є цілісною самостійною системою, що потребує такого ж цілісного бібліографічного забезпечення;
- споживач бібліографічної інформації у галузі художньої культури характеризується значною соціальною і фаховою неоднорідністю. Ефективне задоволення інформаційних потреб усіх категорій споживачів інформації можливо за умови більш повного і глибокого, диференційованого їхнього аналізу як у науковому середовищі, так і серед фахівців у галузі інформаційного забезпечення;
- документний потік галузі відрізняється великим розмаїттям видів і типів документів, що відбивають художній процес, але бібліографічному обліку підлягають, здебільшого, лише друковані видання з мистецтва, що є невеликою частиною документного потоку;
- бібліографічна інформація в сфері художньої культури сьогодні – це інформація про процеси розвитку тиражного мистецтва. Але це не применшує її значення. Бібліографічна інформація за допомогою притаманної їй знакової системі надає дані не лише про твори мистецтва, а й про матеріальну форму існування твору мистецтва: літературного твору у формі книги, музичного у вигляді нот, платівок, кінофільмів, архітектури - описів і фотографій і т.п. Таким чином, вона підтверджує факт «матеріалізації» художнього задуму творця. Бібліографування й оригіналів, і копій, тобто творів мистецтва, що тиражуються, слід підпорядковувати не відомчим законам, а закону цілісного бібліографічного відбитка документного потоку галузі;
- у сфері художньої культури виникають нові види документів, що зумовлено появою нових видів художньої діяльності, нових технічних засобів, каналів масової комунікації.

Признаючи можливість конкуренції між традиційними і новими каналами впливу мистецтва, дослідники вважають, що кожний новий канал не «знищує» старий, а призводить до деякого розподілу функцій між різноманітними каналами.

Таким чином, документні потоки в сфері художньої культури мають тенденцію до нагромадження і це необхідно враховувати при організації бібліографічного обліку. Система поточної бібліографічної інформації з художньої культури повинна бути зорієнтована на здійснення процесу культуронаслідування. У той же час вона повинна бути достатньо гнучкою і відкритою, постійно готовою вести облік нових форм документів, враховувати тенденції розвитку галузі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Диков Д. Структурное моделирование художественной культуры // Методологические проблемы прогнозирования и управления в области художественной культуры. – М., 1980. – С. 221-236.*
2. *Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність // Наука і культура України:Щоріч. – Вип. 22. – К., 1998. – С. 65-77.*
3. *Каган М.С. Историческая типология художественной культуры. – Самара, 1996.*
4. *Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 110-115.*

Надійшла до редколегії 12.10.2000 р.

УДК [016:947]:92

О.П. ЩЕРБІНІНА

БІБЛІОГРАФІЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Д.І. БАГАЛІЯ

Розглядаються роль і місце бібліографії у науковій діяльності українського вченого, історика Д.І. Багалія, висвітлюється значення бібліографічного методу в історичних дослідженнях

Загальновідомо, що в мемуарах, автобіографіях автори зосереджують увагу на головному, описують доленосні події, зустрічі, місця, сфери діяльності, які стали визначними, етапними в житті і творчості. З другорядним, несуттєвим не прийнято знайомити наступні покоління. З огляду на те, що їх пишуть на схилі життя, коли пам'ять зберігає тільки найголовніше з пережитого і життєвий досвід відбирає пріоритети, то, мабуть, неодноразове згадування в автобіографії Дмитра Івановича Багалія базових для документної сфери понять «книга», «бібліотека», «бібліографія» тощо свідчать про їх виняткове значення в науковій, педагогічній, громадській діяльності вченого.

Вже на початку автобіографії, яка була написана вченим з нагоди його 70-річчя, згадується робота над складанням ним бібліографічного покажчика власних праць, наголошується на труднощах виявлення, збору документів, що друкувались в маловідомих чи зовсім невідомих виданнях, і відзначається, що такі складності були типовими для всіх учених, навіть зі світовим авторитетом, які працювали в умовах російської провінції.

У названому списку, на перший погляд, бібліографічні праці посідають зовсім незначне місце, але кількісний підхід видається недоречним, тому що, по-перше, вся творчість ученого тісно пов'язана з бібліотекою і бібліографією як сферою діяльності і документною базою досліджень; по-

друге, в ньому не завжди на рівні бібліографічного запису зафіксована «прихована» бібліографія – прикнижна, пристатейна, яка є однією з рівноправних бібліографічних форм; по-третє, тут не виділені численні рецензії та відгуки, окремі публікації, в яких висвітлюються підходи до бібліографування, погляди вченого на довідково-бібліографічне забезпечення історичних праць, як їх обов'язкову частину, і навіть містяться бібліографічні огляди. Таким чином, не тільки значно зростає кількість бібліографічних праць, але й розширюється діапазон документів, що торкаються бібліографічних проблем. Виникає можливість аргументовано визначити місце бібліографії у науковій спадщині вченого, ступінь оволодіння ним бібліографічним інструментарієм взагалі.

Книга, бібліографія полонила Дмитра Івановича ще в студентські роки (київський період життя). Він захопився дослідницькою роботою, яка потребувала постійного відвідування бібліотек, архівів, пошуку документів за допомогою різних бібліографічних посібників. Таким чином формувалась документна база досліджень майбутнього вченого. Його стійку увагу до бібліографії направляли викладачі спочатку гімназії, потім університету, відомі вчені В.Б. Антонович, В.С. Іконніков, а також громадські діячі, з якими він спілкувався в Київській громаді (П. Єфіменко). «Іконніков читав саме російську історію… Він робив бібліографічні огляди книжок з російській історії, рецензії… Я завжди поважав Іконнікова за невтомну працездатність, нечувану бібліографічну обізнаність, що він її виявив у своєму "Опыте русской историографии"», – згадував Дмитро Іванович [1, с. 22]. Безперечно, що бібліографічні заняття дозволили йому не тільки ствердити себе як молодого вченого, але й успішно завершити навчання, розпочати науково-педагогічну діяльність: «Складаючи магістерський іспит з історії, мені дуже допомогли моя уважливість і нахил до історіографії та бібліографії, вони мені давали змогу охопити загальний хід і розвиток російської і української історії, динаміку обох історичних процесів і зорієнтуватися навіть у головній літературі з головних питань… Завдяки знанням з історіографії, зв'язаною з нею бібліографії, я був підготовлений ґрунтовно до самостійної лекторської й наукової роботи. Я добре знав, де шукати того, що буде мені потрібно для моїх курсів» [1, с. 31]. У 1883 р. Дмитра Івановича обрали штатним доцентом російської історії в Харківському імператорському університеті. Обійняти цю посаду допомогла вже власна бібліографічна обізнаність. Професор В.К. Надлер, який мав рекомендувати його, відзначав, що тривалі наукові розмови впевнили його, що Дмитро Іванович – чудовий фахівець, добре обізнаний в літературі з російської історії. Адже у доробку молодого вченого на той час уже було більше десяти публікацій, зокрема монографія «История Северской земли до половины XIV ст.» відзначена високою

студентською нагородою та позитивними рецензіями В. Антоновича, П. Голубовського, І. Линниченка.

Ствердившись на посаді викладача, Дмитро Іванович передає власні бібліографічні знання студентам на лекціях, семінарах, де обов'язково аналізувалась література з курсів, а також поза аудиторією (наукові гуртки): «Мої курси завжди мали чималу бібліографію». Біля нього згуртувались свідомі українці (за визначенням самого Багалія), що цікавились проблемами українознавства. Вони разом складали бібліографічний покажчик з історії України. Ця робота приносила обопільну користь і викладачам і студентам. Так, першим це дозволило готувати лекції, «стежити за літературою, збільшувати власну бібліотеку, поновлювати прогалини зі своєї спеціальності в університетській бібліотеці… й Харківській громадській» [1, с. 74]. Другим – допомагала відповідати на семінарах, писати реферати, а деяких з них бібліографічна робота заохотила «до перших наукових спроб» [1, с. 74].

Професійне становлення формувало його як фахового бібліографа. Так, навіть перші праці вченого відзначаються ґрунтовним знанням джерел, розгалуженим бібліографічним матеріалом, а в подальшому бібліографічна частина наукових публікацій стає ще досконаліша. Про професійне опанування бібліографії свідчить і його рецензія на бібліографічний покажчик І. Устинова «Литература о Харьковской губернии» (Харків, 1886), який в українській бібліографії вважається одним із найкращих у дореволюційній краєзнавчій бібліографії [2, с. 234].

Д.І. Багалій аналізує історію виникнення, форму, зміст, структуру, джерело виявлення документів і визнає покажчик корисним. «Стоит только прочитать это издание, чтобы убедиться, что здесь отмечено множество интересных книг и в особенности журнальных и газетных статей… Особенно много по истории, в т.ч. просвещения, театра. Разыскание необходимых сведений облегчается помещенным в конце книги указателям: предметным и личным» [3]. Безпосередньо у вступі до покажчика він відзначає: «Без таких предварительных трудов не может быть правильного научного изучения края». Головним недоліком роботи вчений вважає коливання його повноти: з одного боку, пропуски документів, з іншого – наявність зайвої літератури не по темі. До речі, досвід свідчить, що це є типові недоліки будь-якого покажчика «всіх часів і народів». Дмитро Іванович фіксує назви окремих документів, що пропущені, а також і тих, що включені до покажчика, але не відповідають його тематиці. Можна не сумніватись, що це не «гра в інтелект», а об'єктивна необхідність щодо завдання, зазначеного в інформаційному виданні. Д. Багалій висловлює припущення про причини цього явища. По-перше, це хиби селекції документів (бібліографічний аспект), тобто включення докумен-

тів у покажчик без їх безпосереднього перегляду, в назвах яких є слово «Україна», хоча необхідно обмежитись Слобідською. По-друге, недостатня обізнаність з окремими явищами української історії, в т.ч. Слобожанщини (науково-прикладний аспект). Так, І.А. Устинов не має чіткого явлення про «однотворчество», «войсковых обывателей», ототожнює слобідських козаків з малоросійськими, новоросійськими тощо. Ці зауваження Дмитра Івановича засвідчують, що він, як фаховий бібліограф, цінує архітектоніку інформаційного видання, його повноту, точність та відповідність документного масиву проблематиці, а як учений має додаткову можливість довести свою неупередженість щодо пропозицій про документи.

Досконалість бібліографічної освіченості Д. Багалія виявилась наприкінці рецензії. Він радить створити цілу систему подібних краєзнавчих покажчиків у регіонах, які б охопили всю Україну й зазначає «Только при наличности таких библиографических указателей областей разработка южнорусской истории может действительно продвинуться вперед» [3, с. 319].

Визначившись із власним напрямом наукової діяльності – історія Лівобережної України, Слобожанщини, – він, готуючи наступні дослідження, створює бібліографічну базу, розробляє і видає самостійний бібліографічний покажчик «Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Слобожанской Украины» [4; 5], які вийшли в 2-х випусках з інтервалом у 6 років (Вип. 1, 1885; Вип. 2, 1891). У виданні представлено 75 бібліографічних записів документів, надрукованих з 1880 по 1890 рр. Отже, певною мірою покажчик Багалія можна вважати продовженням праці І.А. Устинова «Литература о Харьковской губернии», який охоплював документи з 1705 по 1880 рр. Але сам Д.І. Багалій, мабуть, так не вважав. Він ставив за мету відобразити в ньому основні документи з окремих найважливіших соціальних явищ краю у формі критико-бібліографічного нарису. Ця форма бібліографічного викладу зумовлює певні обмеження щодо повноти охоплення документів та їх ретроспекції, проте надає можливість їх вичерпно оцінити. Один із рецензентів покажчика цього не помітив чи не зрозумів, інакше б не докоряв авторові за пропуски [6].

Бібліографічний запис складається з опису (заголовок, назва, підназва, вихідні дані, обсяг) та бібліографічної характеристики документа, яка дозволяє всебічно оцінити його зміст: новизна, чи компіляція, ступінь достовірності відомостей та розкриття проблеми, її документне забезпечення, логічність чи алогічність структури тощо. Так, збірка правничих матеріалів П. Гурова оцінена як видатне явище, а книга К. Щолкова «Харьков. Историко-статистический ответ», як компілятивна, хоча й корисна. Включаючи деякі етнографічні матеріали, Дмитро Іванович, щоб підкреслити їх значимість, самобутність, дозволяє цитування, як метод бібліографування, наприклад «Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте, а лізти в козаки і ду-

мати не турбуйтесь» (так висміювали козаки своїх слобожанських братів). Бібліографічний нарис Д. Багалія – це не тільки інформаційне видання, а й до певної міри пізнавальне, знайомство з яким дозволяло дістати уявлення про деякі аспекти життя Слобідської України. Історик української бібліографії І.І. Корнейчик відзначив цю роботу в своїй монографії [2].

Вивчаючи різноманітні джерела з історії Малоросії, Слобідської України, він не міг залишити поза увагою постать видатного українського філософа і поета Г.С. Сковороди, на той час майже забутого. Дослідження його життя і творчості Багалій не припиняв ніколи. Недарма сучасні фахівці визнають, що його монографія «Український мандрований філософ Григорій Сковорода» (1927) – підсумкова робота – залишається й донині однією з найкращих, коли не найкращою взагалі, за всі часи у сковородинознавстві [7, с.5]. Цікаво порівняти цю оцінку з ретроспективною. Так, у передмові та вступі до бібліографічного покажчика «Григорій Сковорода» (Х., 1972) тільки побічно згадується ім'я Дмитра Багалія як сковородинознавця. Всього ж Г.С. Сковороді він присвятив 10 праць, серед яких провідне місце має персональна бібліографія, яка вперше була опублікована в зібранні творів Г.С. Сковороди [8] до 100-річчя з дня його народження. Саме зі складання цього покажчика Багалій започаткував власне сковородинівські дослідження.

Робота над персональним покажчиком вимагала особливих підходів: ретельного вивчення відповідної епохи, середовища, що оточувало Г.С. Сковороду; інтенсивної пошукової роботи неопублікованих матеріалів, розпорошених по бібліотеках і архівах; збирання суперечливої персональної літератури, де панував суб'єктивізм через об'єктивні обставини (відсутність документної бази) та не завжди достатню кваліфікацію їх авторів; текстологічного аналізу творів, що приписувались Сковороді для визначення їх ідентифікації, написаних архаїчною старокнижною українською мовою, без чіткої архітектоніки. А щоб по справжньому оцінити всю спадщину взагалі, потрібен був і час, з висоти якого можна було б встановити належний ступінь історичної істини.

Так сталося, що за життя Григорія Савича, жодна його праця не була опублікована. Як зазначив сам Багалій, його думки суперечили офіційній панівній лінії. Але рукописи «Старчика» переписували (тиражували), відомості про нього передавалися з покоління в покоління. Та тількипісля смерті філософа його праці почали цікавити і вчених, і письменників, але «стан тодішніх наукових методів не дозволяє сподіватися … критичного відношення до текстів пам'яток» [7, с. 269]. Протягом XIX ст. було опубліковано декілька творів українського мудреця та статей про нього в часописах «Сионский вестник» (1806), «Украинский вестник» (1817), «Отечественные записки» (1823) тощо. Але їх тексти не завжди відповідали

оригіналу, а матеріали про Сковороду рясніли фактичними помилками, часто необ'єктивно оцінювали спадщину вченого. Особливо неприпустимо це робив В. Крестовський, відомий російський письменник і критик, назвавши їх «схоластической ерундой».

Отже, громадськості не були відомі його твори, життя та діяльність. Тому Дмитро Іванович і ставить за мету ознайомити публіку, за допомогою бібліографічних форм, зі спадщиною вченого, персоналіями та виправити всі викривлення щодо його творчості та особистості.

Покажчик у вигляді бібліографічного огляду вражає своєю монументальністю, обсягом, глибиною розкриття змісту, об'єктивністю оцінок, структурою. Крім суто інформаційної функції він виконує, безперечно, й пізнавальну і отже, певною мірою його можна віднести до класу персональної бібліографічної енциклопедії. Він одержав загалом позитивну оцінку фахівців [9].

На початку огляду Д. Багалій висвітлює проблему кількості творів Г. Сковороди та автентичності його праць (їх цифра у різних авторів не збігається). Так, сам Г. Сковорода у листі до М.І. Ковалинського перелічує 15 оригінальних праць та 7 перекладів; Г.Д. Данилевський рахував 37 робіт тощо. Наполегливий пошук автентичних творів у бібліотеках, архівах всієї Імперії, текстологічний аналіз дозволили Д. Багалію встановити дійсну кількість – 24.

На відміну від сучасних персональних покажчиків, Д. Багалій після текстологічної розвідки розглядає післяжиттєві публікації, що присвячені Сковороді (персоналії); дає їх ґрунтовну оцінку, до речі, не завжди позитивну; відзначає, що недоліки більшості праць пов'язані з незнанням оточуючого середовища, епохи, творів, розумінням особистості Г. Сковороди. Так, він не може, погодитися з оцінкою «старчика» Н. Вернетом, який вважав його «вспыльчивым», «не терпевшим чужих взглядов»; Г. Данилевського, що характеризував твори Г. Сковороди «духовными умствованиями». Дмитро Іванович виправляє відомості про його місце народження, пункти перебування тощо. В цілому позитивно оцінюючи роботи О. Хиждеу, І. Срезневського, Г. Данилевського, Багалій знаходить в них багато огріхів, які знижують творчий потенціал філософа та письменника. Цим працям він протиставляє дослідження М. Сумцова, О. Єфименко, Ф. Зеленогорського, які об'єктивно висвітлили спадщину Г. Сковороди. Одночасно не поділяє їхньої думки з деяких питань: ставлення Г. Сковороди до Біблії; Г. Сковорода як містик тощо. Хто з них був ближчим до істини, вирішувати нащадкам, але ґрунтовність, доказовість висновків учених не викликає сумнівів. На наш погляд, огляд персоналій є зразковим і може бути прикладом щодо форми, структури та змісту цього бібліографічного жанру.

Бібліографічний огляд творів Г. Сковороди складається з двох частин: філософські твори та літературні. Як визнає сам автор, це є штучний поділ тільки за формою, а в змістовному контексті філософські і літературні твори подібні між собою. В літературних є обов'язковою філософська думка. Твори розміщені за хронологією, але аналіз кожної роботи такий майстерний, що формальна побудова зовсім не заважає послідовному логічному викладу загальнолюдських проблем, цілісності сприйняття його філософського вчення та літературного кредо автора. До того ж Дмитро Іванович подбав «про те щоб витягти з них (творів) усе найголовніше, виклавши його в найзрозумілішій формі» [7, с. 12]. Таким чином, з огляду читач дізнається, що Г. Сковороду перш за все цікавили «вічні» проблеми: самопізнання (Наркіс, Асхань…), щастя людського (Алфавит мира…) і ставлення до Біблії (Израильский змий, «Жена Лотова»), «добра», «зла» (всі твори) тощо. Кожний твір розглядається окремо, то одночасно пов'язаний з попереднім, наступним, наводиться дата його написання, форма подання змісту, використовується розлоге цитування, фіксується авторська оцінка. Оцінити бібліографічний покажчик Д. Багалія можна словами сучасного українського письменника Б. Харчука, який відзначав, що видатні досягнення народного генія – літописи Самовидця, Величка, твори Г. Сковороди будуть чекати десятиліття й десятиліття, аж поки відкриються очам здивованих нащадків і стануть відомі в найвіддаленіших куточках.

Історична бібліографія Слобожанщини розвивається, міцніє завдяки наполегливій праці Дмитра Івановича одночасно з історичними дослідженнями краю. Вона доповнюється ученим у вигляді бібліографічних оглядів, приміток, прикнижних та пристатейних списків як невід'ємних частин численних публікацій.

Наведемо лише ті з них, які відзначаються різноманітними бібліографічними формами. Це передусім монографії: «Очерки истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887), «Опыт истории Харьковского университета» (1892-1904); «История города Харькова за 250 лет его существования» (1905-1912, в співавторстві з Д.П.Міллером); «Краткий очерк истории Харьковского университета» (1906); «Очерки из русской истории. Т.2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины» (1913); «Історія Слобідської України» (1918). Загалом вони містять сотні бібліографічних повідомлень. Ця, так звана, прикнижна бібліографія сумлінно розроблена вченим.

Прикнижна, пристатейна – це особливий вид бібліографії, яка крім того, на відміну від самостійних бібліографічних форм має значно більший наклад. Відомості, які з певних причин не ввійшли в текст, стають доступними за допомогою внутрішніх бібліографічних посилань,

списків. Вони неначе продовжують висвітлення теми, роблять висновки переконливішими, посилюють авторитет праці через можливість перевірити наведені дані, спонукають вчених до нових історичних розвідок, зміцнюють документознавчий фундамент історичного дослідження. Саме так розумів її функції Д. Багалій. Ось чому переважна більшість його книг, статей мають настільки якісний за структурою, формою, змістом бібліографічний апарат, що їх можна вважати науково-бібліографічними посібниками.

Розглянемо бібліографічний аспект двох фундаментальних монографій, присвячених історії Слобожанщини. Так, в «Истории Харкова...» він реалізований як бібліографічні огляди та підрядкова бібліографія. Наведені тут документи дають повне уявлення про вибір предмета дослідження (Харків, його історія в цілому та окремих сторін буття), причини уваги до нього, ступінь його розробки. Документально через публікації доводиться, що історія Харкова недостатньо досліджена. Про це, зокрема, свідчить вже перший огляд розділу «Основание города Харькова» на початку монографії. Учений виявив мало публікацій про розвиток міста, хоча він розшукував їх по різних бібліотеках країни: Імператорській публічній, Академії наук, Румянцевського музею, Києво-Печерської Лаври, Московського та Харківського університетів тощо. До того ж він стверджує, що багато з них не мали наукової основи, компілятивні за змістом, позбавлені елементів новизни, хоча їх не можна ігнорувати як бібліографічні явища та явища регіональної культури, зокрема праці харківських істориків С.І. Кованько «Историко-статистическое описание г. Харькова» (1859 р.) та К.П. Щолкова «Харьков, историко-статистический опыт» (1881 р.). Таким чином, Дмитро Іванович був змушений перш за все спиратись на історичні джерела, які й є основним матеріалом документального забезпечення монографії, її новизни, наукової значимості.

Досить розлогі огляди літератури відкривають розділи «Школа и образование», «Наука», «История Харьковской журналистики» тощо. Вони дають повне уявлення про те, як висвітлене питання в документах.

Нетрадиційним видається огляд, яким завершується книга «Отзывы о Харькове современников». Це популярний виклад мемуарів відомих осіб, які в різні часи відвідували місто (І. Долгорукий, П. Сумароков, І. Аксаков тощо). Як науковець і фаховий бібліограф Дмитро Іванович їх об'єктивно оцінює, висвітлює позитивні та негативні картини харківського життя, ілюструє їх цитатами. Однак зазначимо, що заключний огляд є неповним, фрагментарним. Так, до нього не ввійшли мемуари про місто українських діячів культури, яких Д. Багалій дуже поважав, а також багатьох зарубіжних. Припускаємо, що це було пов'язано з певними політичними міркуваннями.

Інші бібліографічні форми має монографія «Історія Слобідської України». Це науково-популярний твір – квінтесенція різноманітних, власноручних досліджень і розвідок, присвячених регіону. Її документний фундамент складають, в першу чергу, авторські публікації за великий проміжок часу, численні друковані видання інших учених, його учнів. Отже, документне підґрунтя цієї книги більш цікаве для бібліографа, ніж попередньої, яка головним чином змурована з архівних джерел. Однак, як зазначає сам Дмитро Іванович, це не компіляція, а самостійна наукова праця, «не тільки монографія, а ще більше розвідка» [10, с. 231].

Бібліографічний образ «Історії Слобідської України» реалізований лише як «Бібліографічні указівки» наприкінці твору. Це звичайна, упосліджена традиція видань подібного призначення. Їх бібліографічна частина пропонується тим, хто не задовольняється прочитаним, прагне додаткових знань. Але тільки освітньою функцією вона не обмежена. Зважаючи на кількість зафіксованих документів (близько 50), їх призначення, видове та типологічне різноманіття, ці вказівки, безперечно, певною мірою, виконують й підсумкову функцію. Тому можна стверджувати, що вони є сукупністю бібліографічних знань про історію Слобожанщини на час виходу в світ книги 1918 р.

«Бібліографічні указівки» побудовані за розділами, бібліографічний опис, хоча й спрощений, але охоплює всі елементи, необхідні для ідентифікації, відповідає вимогам прикнижної бібліографії. До того ж, іноді оцінюється зміст найважливіших документів. Наприклад, «Про Харківський колегіум» як найкраща праця А.С. Лебедєва. Дмитро Іванович відзначає наявність бібліографічної частини в документах, рецензіях чи критичних оглядах. Тому можна стверджувати, що «Указівки» за своєю жанрово-типологічною ознакою є бібліографічним оглядом довідкового характеру.

Д.І. Багалій до кінця життя займався вивченням історії Слобідської України, отож, він не лише збагатив, урізноманітнив відповідний масив документів, за що й отримав почесне неофіційне звання «Нестор-літописця Слобідської України», а й став фундатором харківського історичного бібліографічного краєзнавства.

Усвідомлення винятkового значення для історичних праць внутрішньої бібліографічної інформації знаходить підтвердження в багатьох рецензіях, відгуках, статтях на монографії різних учених [11;12;13]. Ми не відшукали жодної рецензії[1], яка була б позбавлена відомостей про стан бібліографічного забезпечення праці, що аналізується. Крім всебічного аналізу змісту, форми викладу, цінність праці визначається ступенем осмислення, використанням та виявлення публікацій інших авторів з відповід-

[1] Далі «рецензія» як узагальнюючий термін

ної теми. Пильну увагу до бібліографічної частини публікації, суворість її оцінки Д. Багалій пояснює тим, що вона характеризує ставлення автора до наукової спадщини, сумлінність вченого, ступінь його наукової неупередженості, якість та об'єктивність досягнутих результатів, достовірність фактографічного матеріалу тощо. Це матеріальний базис будь-якого дослідження, один із методів пізнання історичних об'єктів і явищ.

Так, рецензію на книгу О.М. Лазаревського «Описание старой Малороссии» [11] можна вважати класичним зразком, яка була видана окремою книгою. Поруч з іншими обов'язковими елементами, вона містить ґрунтовний огляд документів з історії України, який потрібний для того, щоб визначити місце монографії в історичній літературі, та інших джерел з теми дослідження, що були використані Лазаревським. Дмитро Іванович визнає документну базу монографії високоякісною. Іншою вона й не могла бути, оскільки її збирав, досліджував досвідчений бібліограф, автор покажчика «Указатель источников для изучения Малороссийского края».

Цікаво порівняти рецензії Д. Багалія на монографії молодих на той час істориків: В.І Веретеннікова, Е.П. Трифільєва та М.В. Клочкова [12; 13]. Перший ретельно відібрав всі публікації з проблеми, об'єктивно їх оцінив, проявивши певну обережність, такт у висновках. Оскільки публікацій виявилось недостатньо, він звернувся до архівних матеріалів. Якісний документний базис сприяв появі оригінального наукового дослідження. Такий «вирок» робить Дмитро Іванович.

Зовсім інший підхід до документального забезпечення дослідження виявили Е. Трифільєв та М. Ключков, про що свідчать прикнижні бібліографічні списки їх праць. Вони відзначаєтьсяся неповнотою, а бібліографічний аналіз незначної кількості друкованих документів характеризується занадто суб'єктивними оцінками, деякі ж з публікацій лише наведені як посилання. Таке ставлення до літератури з питання призводить до ігнорування поглядів різних учених, позбавляє роботу елементів дискусії, не дозволяє авторам з користю для себе використовувати раціональні наукові прийоми своїх попередників, збагачувати власне дослідження цікавими фактами. Як пише Д. Багалій: «Почти никогда не бывает случая, когда бы специалисту приходилось идти совсем «не готовыми» путями: чаще всего приходится пользоваться кое-чем из наследства и, конечно, его долг заключается в том, чтобы не затушевывать это наследство, а наоборот» [13, с. 10]. Дмитро Іванович відзначає й недбале опрацювання архівних джерел і робить відвертий, справедливий висновок про незначущість результатів досліджень, що рецензувались.

Оцінюючи бібліографічну діяльність Д. Багалія, не можна обминути такий її напрям, як бібліотечна бібліографія. Бібліотечні й бібліографічні процеси неподільні між собою тому, що будь-який вид бібліотечної роботи

обов'язково забезпечується певною бібліографічною формою. Вони разом надають суспільству необхідну документну інформацію. Між тим, цей напрям майже не висвітлений у публікаціях про Багалія як бібліотечного діяча.

На межі двох століть, з 1893 по 1906 рр., Дмитро Іванович очолював Харківську громадську бібліотеку (голова її Правління), з 1906 по 1911 рр. – бібліотеку Харківського університету як ректор, а в 1919 р. – бібліотеку історико-філологічного відділу Української Академії наук. Ці бібліотеки успішно задовольняли інформаційні потреби української науки, освіти і самоосвіти, перш за все, завдяки якісному підбору кадрів, комплектуванню фондів та розвинутому довідково-бібліографічному апарату (ДБА). Це грунт, на якому зростає будь-яка сфера знання.

Великою заслугою Дмитра Івановича, як голови Правління, було поступове формування ДБА Харківської громадської бібліотеки (ХГБ), зокрема каталогів. Він чітко усвідомлював їх функції, справедливо вважаючи, що без цього пошукового апарату неможливе ефективне використання фонду. Протоколи зібрань Правління свідчать, що питання бібліотечної бібліографії були постійно у центрі уваги її членів. Так, були створені каталожна та бібліографічна комісії, які відповідали за певні частини ДБА; члени Правління (М. Бекетов, М. Сумцов, Д. Овсянико-Куликівський та ін.) безпосередньо складали окремі відділи друкованих систематичних каталогів. Так, Д.І. Багалій складав відділи з історії, місцевий тощо. Видатний російський бібліограф М. Здобнов відзначав, що місцевий відділ у каталогах ХГБ характеризується особливим багатством. Крім каталогів на весь фонд були організовані каталоги підфондів: відділів бібліотекознавства, музичного, єврейського, українського тощо. Дмитро Іванович доклав чимало зусиль до складання їх довідкового апарату, зокрема українського відділу. Недоліком ДБА була відсутність бібліографічних картотек, тому за сприянням Багалія була організована картотека журнальних статей. Він пропонував скласти її на кооперативних засадах як зведену, щоб охопити всі журнали, в тому числі й ті, що передплачують наукові товариства по різних регіонах країни. Це можна зробити, зазначав учений, завдяки обміну бібліографічною інформацією з іншими громадськими бібліотеками, установами тощо [14].

За часів ректорства Дмитра Івановича значно поліпшилось бібліотечно-бібліографічне обслуговування в університетській бібліотеці, зокрема якіснішим став ДБА, який включав різноманітні види каталогів різної форми. Це був результат плідного співробітництва Д.І. Багалія з університетським бібліотекарем К.І. Рубинським [15]. Та одночасно він зберігає зв'язки з ХГБ, залишаючись членом її Правління.

Великий досвід бібліотечного будівництва знадобився Д.І. Багалію у буремні роки національно-визвольних змагань 1918-1920 рр., коли моло-

да Українська держава закладала фундамент різноманітних інституцій соціодуховної сфери. Він був одним із фундаторів Всенародної бібліотеки України та паралельно з адміністративною, організаторською роботою безпосередньо складав розділи з української і російської історії каталога "desiderata", розробив принципи організації абеткового і систематичного каталогів бібліотеки історико-філологічного відділу Української Академії наук (УАН). Отже, безперечно можна стверджувати, що де б, коли б не працював Дмитро Іванович, бібліотека для нього залишалась пріоритетною структурою установи, яку він очолював.[2]

Останній період життя вченого (після жовтневого перевороту) для нас цікавий тим, що хоча він вже не складав самостійних бібліографічних покажчиків (крім автобібліографії), але бібліографічну діяльність не припиняв, продовжуючи її в лоні історичних досліджень та організуючи бібліографічну роботу установ, які очолював. Як голова історико-філологічного відділу УАН він забезпечив регулярний випуск «Записок історично-філологічного відділу...», які містили під рубрикою «Критика й рецензії» об'ємні й різноманітні бібліографічні матеріали. Наприклад, «Доповнення до покажчика літератури про Г. Квітку та його твори» І. Айзенштока; численні автобіобібліографії Д. Багалія, А. Кримського, М. Петрова, огляд праць В.Е. Данилевича в оцінці Д. Багалія тощо [16].

Повернувшись у 1920 р. до Харкова, він через деякий час очолив науково-дослідну кафедру історії української культури, пізніше – науково-дослідний інститут ім. Т. Шевченка (1926-1932 рр.), інші установи. Були створені бібліографічні комісії, які стежили за літературою, необхідною для роботи зазначених установ, незалежно від місця її видання, в тому числі за кордоном. Річ у тім, що в цей час бібліографічна робота була децентралізована відповідно до рішення Всеукраїнської наради працівників книг (1923 р.). Державна бібліографія ставилась за обов'язок Українській Книжковій палаті, а науково-допоміжну мали розробляти наукові заклади, починаючи з УАН та закінчуючи вузами.

Серед бібліографічних праць, які були виконані під керівництвом Д. Багалія, на наш погляд, найзначнішою є «Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки» [17]. Вважаємо, що вона не була належним чином оцінена у фаховій літературі через невизначеність статусу Д. Багалія українською історіографією доби Радянської влади. Про нього не можна було не згадати, але дати об'єктивну оцінку діяльності «ліберально-буржуазного історика» дослідники не наважувалися. Отже, в літературі йдеться про цей покажчик побіжно, майже без аналізу. Для встановлення історичної справедливості

[2] Дмитро Іванович Багалій і бібліотечна справа – перспективна тема самостійного дослідження

відзначимо, що за певними показниками він не втратив своєї значущості: це перша вітчизняна спроба міжнародного бібліографічного співробітництва (він мав бути частиною зведеного покажчика історичної літератури, який складала ліга інтелектуальної кооперації при Лізі Націй); пам'ятка української історичної бібліографії; джерело бібліографічної інформації про історичну літературу за перше 10-річчя Радянської влади, яке й до нинішнього часу потрібне фахівцям. М. Ясинський щиро вітав появу покажчика, назвавши його цінним допоміжним засобом для української науки, здобутком спеціальної бібліографії [18].

Покажчик (містить понад 2 тис. бібліографічних записів) є колективним витвором співробітників кафедри історії української культури, зокрема членів її бібліографічної комісії: А.І. Козаченка (голова), О.Д. Багалій-Татаринової, В.О. Барвінського, Н.Д. Мірза-Авак'янц, О.І Назарця. та ін. Більшість з них – учні Д.І. Багалія. Сам Дмитро Іванович написав до покажчика вступне слово, де зазначив, що будь-яка робота неможлива без доброї бібліографічної бази, та підготував аналітичний огляд літератури «Організація української історії за 1917-1927 рр. на Україні».

Завдання та призначення бібліографічного видання визначили його зміст та структуру. «Загальна структура покажчика майже бездоганна», – писав М. Ясинський [18]. Вона складається зі вступу, де А. Козаченко знайомить користувачів з функціями та структурою роботи, далі вміщені бібліографічні огляди літератури з окремих напрямів історичної науки: «Наука історії України та Росії за рр. 1917-1927 в УСРР» (А. Козаченко), «Історіографія й джерелознавство в УСРР...» (В. Барвінський), «Студії з історії України (до пол. XIX ст.) в УСРР...» (М. Горбань) тощо; потім основний покажчик (бібліографічні записи подаються за хронологією, всередині – за абеткою, незалежно від мови), наприкінці допоміжні покажчики (авторів та тематичний). Бібліографічний опис складений за існувавшою в той час інструкцією. Він досить повний, якісний. Таким чином, бібліографічний посібник надає можливість розкрити зміст літератури, що відображена, в хронологічному, тематичному й авторському аспектах, а наявність в ньому аналітичних оглядів, які були підготовлені складачами через брак системи бібліографічних покажчиків, до суто інформаційних функцій додавали й пізнавальну. Дорікати можна авторам за деякі пропуски документів, що є звичайним недоліком будь-якого покажчика та за неузгодженість дій з науковими установами, що вивчали етнографію, яка не дозволила з відповідною повнотою відобразити етнографічний документопотік.

Безперечно, позитивний результат роботи, яка на жаль не була продовжена, є наслідком організаторського хисту та ґрунтовних бібліографічних знань, досвіду і впливу Д. Багалія. Добірний бібліографічний вишкіл

ученого засвідчує якісний бібліографічний апарат у творах його учнів, їх шанобливе ставлення до бібліографічного методу. Для підтвердження цієї тези розглянемо бібліографічний огляд до фундаментальної статті Л.П. Добровольського «Повстання Чернігівського полку» [19], тематика якої була зумовлена одним із напрямів науково-дослідної роботи кафедри.

Огляд включає літературу різними мовами і охоплює великий проміжок часу, починаючи з 1835 р. до 1920-х рр. Тут відображені різноманітні види і типи документів, серед яких історичні джерела, наукова й науково-популярна література тощо. Вражає обсяг огляду. Це майже 20 сторінок друкованого тексту, п'ята частина статті. Така увага до документного забезпечення, вважаємо, не випадкова, тому що досліджується нова проблема, недостатньо бібліографічно забезпечена, яка потребувала подальшого вивчення. Отже, автор зробив свій внесок в бібліографічне забезпечення проблеми. Цікавою є структура огляду. Спочатку відтворений рух літератури, її розвиток. Вона подається в хронології, без будь-якої оцінки, наводяться фактори, що сприяли її появі. Далі вона піддається серйозному аналізу на предмет її місця в історичних дослідженнях. Так, зроблені висновки щодо неповноти друкованих урядових документів, їх тенденційності, необ'єктивності, неоднакової цінності історико-літературних праць, про коливання оцінок документів у їх історичній перспективі тощо. Бібліографічний опис документів представлений у підрядковій бібліографії.

Зазначимо, що ми не ставили за мету розглянути якнайбільше бібліографічних праць вченого, а лише основні, найхарактерніші, відшукати всі авторські матеріали про бібліографію. Дослідження бібліографічного аспекту в творчості Дмитра Івановича ще не закінчено. Але наведені відомості вже дозволяють дійти певних висновків.

Отже, Д.І. Багалій розпочав бібліографічну діяльність одночасно з науковою, ніколи її не припиняв, своєю творчістю підтвердивши постулат, що наука розвивається одночасно з бібліографією, а бібліографія – спільно з наукою. Вона, як енергетичне джерело, живила, стимулювала його наукові дослідження. Шанобливе ставлення до бібліографії учених різних галузей знань, особливо істориків, філологів, було типовим явищем серед сучасників Багалія. На відміну від переважної більшості вчених, зокрема своїх колег, він був не лише користувачем, але й активним творцем бібліографії. Дмитро Іванович вважав її, висловимо таке припущення, не стільки допоміжним засобом наукових досліджень, скільки рівноправним методом наукового пізнання, до того ж універсальним, який є необхідним у будь-яких наукових пошуках, особливо в тих, що спираються перш за все на документи.

У Д.І. Багалія він матеріалізувався, як звичайно, не лише в документному забезпеченні численних наукових праць, прикнижній та пристатей-

ній бібліографічній інформації, але й у самостійні бібліографічні праці, бібліотечну бібліографію, а також знайшов тлумачення у рецензіях та відгуках на бібліографічні видання, які стали для нього необхідним, звичним робочим інструментарієм. Він свідомо поширював бібліографічний метод серед своїх учнів.

Вивчення бібліографічної діяльності Д.І. Багалія – це тільки крок до персоніфікації української історичної бібліографії та дієвості універсального бібліографічного методу. Подалі – інші студії. Таким чином, дослідникам відкриється ще один, недостатньо вивчений світ української духовної спадщини.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Багалій Д.І. Автобіографія акад. Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1-146.*
2. *Корнєйчик І.І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період: (нариси). – Х., 1971. – 374 с.*
3. *Багалей Д.И. [Рецензия] Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Т.2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х., 1913. – С. 315-319. – Рец. на кн.: И.А. Устинов. Литература о Харьковской губернии: (библиогр. указ.). – Х., 1887. – 240 с.*
4. *Багалей Д.И. Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии (бывшей Слободской Украины) с 1880-1885 год: (Библиогр. указ) // Харьков. календарь на 1886 г. – Х., 1885. – С. 1-11 – отд. IX лит.-науч.*
5. *Багалей Д.И. Сочинения, материалы и заметки, относящиеся к истории Слободской Украины. Вып. 2, 18, 85-1890 годы. 4.1 Обзор источников // Сб. Харьков. ист.-филол. о-ва. – Х., 1891. - Т.3. – С. 279-298.*
6. *Ф.Н. [Рецензия] // Киев. старина. – 1886. – Т.14. - Февр. – С.377-380. – Рец. на: сочинения, материалы, статьи и заметки... – С. 1880-1885 г. // Харьков. календарь на 1886 г. – Х., 1885. – С. 1-11.*
7. *Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – 2-е виправ. вид. – К.: Орій, 1992. – 472 с.*
8. *БагалейД.Н. [Критико-библиографическая статья] // Сочинения Григория Саввича Сковороды: Юбил. изд. (1794-1894 гг.). – Х., 1894. – С. I – С. XXXI. – (Сб. Харьков. ист. – филол. о-ва; Т. 7).*
9. *Франко І. [Рецензія] // Записки товариства імені Шевченка. – Львів, 1895. – Т. 5. – С. 79-83. – Рец. на: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. – Х., 1894.*
10. *Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Основа, 1990. – 256 с. – Бібліогр. указівки: с. 231-234.*
11. *Багалей Д.И. Новый историк Малороссии: Рец. на кн. А.М. Лазаревского «Описание старой Малороссии». – СПб, 1891. – 148 с.*

12. *Багалей Д.И. Отзыв о сочинении Е.П. Трифильева «Очерки из истории крепостного права в России. Царствование императора Павла Первого» // Зап. Харьков. ун-та. – 1906. – Кн.2, ч. неофиц. – С. 87-116.*
13. *Багалей Д.И. Отзыв о работах приват-доцентов М.В. Клочкова и В.И. Веретенникові, представленный в историко-филологический факультет императорского Харьковского университета заслуженным профессором Д.И Багалеем. – Х., 1914. – 21 с.*
14. *Отчет Харьковской общественной библиотеки за четырнадцатый год. – Х., 1900. – 70 с.*
15. *Березюк Н.М. Костянтин Рубинський // Бібл. вісн. – 1996. – № 3. – С. 30-34.*
16. *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – Кн. 1. – К., 1919. – 144 с.*
17. *Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки / Склала бібліогр. комісія наук.-досл. кафедри історії укр. культури. – Х., 1930. – 145 с. – На обкл. назва: науковий збірник кафедри. 4.8. Матеріали до української історичної бібліографії. Вип. 1.*
18. *Ясинський М. [Рецензія] // Україна. – 1930. – Кн.. 5-6. – С. 205-209. – Рец. на кн.: Бібліографічний збірник. Бібліографія історії України, Росії та Українського права, краєзнавства й етнології за 1917-1927 роки. – Х., 1930. – 145 с.*
19. *Добровольський Л.П. Повстання Чернігівського полку // Наук. зб. Харків. наук.-досл. кафедри історії укр. культури. 4.4. Повстання декабристів на Україні. – Х., 1926. – С. 45-167. – Бібліогр. огляд. – С. 149-167.*

Надійшла до редколегії 30.08.2000 р.

УДК 300.30(042)

Л.Ю. КЛИМОВА

ДУХОВНІСТЬ: ДО ПРОБЛЕМИ СУТНІСНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ

Висвітлюється проблема сутнісної ідентифікації людини стосовно пошуку основ духовності

Вихід на сутнісні характеристики людини, що здійснюється у межах дослідження соціального менталітету, має ще одну мету – виокремлення буттєвої складової, іманентної людській сутності. Іншими словами, форми індивідуального та колективного життя, «загальножиттєва» практика вже виявляються не лише як епіфеномени, але й як репрезентанти сутнісних ознак, що створюють неминуче у людині. «Людина постає тут як динамічне ціле.., як унікальне у всій картині реальності «онтологічне знаряддя», що знаходиться у русі до повноти буття, що несе у собі незбаг-

ненну здібність й потяг до перетворення: до того, щоб таємно увібравши у собі тутешнє буття у деякий єдиний фокус, досягти його актуальної онтологічної трансформації, впровадження в інше буття, вільне від гніту скінченності та смерті» [11, с. 278].

Якщо таким чином розглядати людину, то це надасть можливість подати її як носія специфічного енергетизму, вступати у комунікативні зв'язки і з навколишнім світом, і з до себе подібними. Така позиція формує особливий спосіб сприйняття сущого, коли внутрішні настанови та підсвідомі імпульси владно втручаються в повсякденну практику соціального життя, визначаючи вектори людської життєдіяльності. Тим самим, якщо остаточно й не підривається, але, у всякому разі, переводиться на інший рівень онтологічний статус людини. Виявляється, що суверенність людини демонструє себе не стільки його лакуною, відокремленістю від зовнішнього світу, скільки тим змістом, що наповнює у дану форму соціального буття. Онтологічна суверенність людини, таким чином, знаходить свій фундамент у суверенності смислових настанов, що не виникають у просторі зовнішнього світу, а виявляють себе у інтуїтивному перманентному пориванні до довершеного буття. Речовинність людини, його товарність переборюються з того моменту, як тільки людина, «заряджена» на досягнення буття, «гідного людини», перетворює віртуальні форми соціального буття у вихідну настанову, у початкову позначку шкали абсолютних цінностей. Відриваючи від себе наявні форми буття, людина начебто кидає їм виклик, гранично звужуючи свої контакти з дійсністю, заповнюючи виникаючу при цьому неповноцінність у комунікативних зв'язках різноманітністю інтимного співпереживання людських долей і долей світу. Обрії переживання можуть бути різними, але суб'єктивний пік його, як правило, один – любов, що стає центральною категорією християнської (та й буддійської) метафізики людини. Любов у аскетичній практиці з надлишком компенсує той зміст життя, що презентує різноманітні види всіх інших комунікацій.

«Нижня» межа людського буття – смерть, тому життя споконвічно спрямоване на протистояння смерті, «обростає» способами та формами, що дозволяють віддалити момент смерті, загальмувати деструктивні процеси. Однак, почуття приреченості на смерть не завжди сковує волю людини, а може стимулювати людську активність («треба багато встигнути»).

Саме «нижня» межа людського буття порушує питання про місце та роль людини в світі. Одним із показників особливої гостроти проблеми людини в світі стає розкладання того образу людини, який сформувався упродовж віків. Тому в центрі уваги культурологів, філософів, психологів все частіше виявляється не «людина, яка приходить», а «людина, яка йде», людина, чия ентелехія, як висловився б Арістотель, вичерпавши всі

потенції сущого й належного, неминуче являє «передзахідний» стан вже реалізованої родової наповненості людського буття. Е. Агацці має всі підстави для констатації: «Був час, коли одним із найсерйозніших завдань філософії вважалося доведення існування Бога; напевно, вже важко сумніватися в тому, що в наш час найважливішим завданням філософії є доведення буття людини» [1, с. 79].

Безсумнівно, при цьому мають місце радикальні зміни смисложиттєвих орієнтирів, особливо тих, що сприяють самоідентифікації індивіда, визначення його стану в соціокультурному, історичному, метафізичному та ін. просторах. Індивід поступово втрачає здатність до протиставлення смислових опозицій, послідовно поєднуючи добро і зло, розум і віру, правду і кривду. Про це писав Ф. Ніцше як про період «передчасності»: «Настане час, коли людина не буде вже народжувати жодної зірки. На жаль: настане час найогиднішої людини, яка не може більше зневажати себе» [7, с. 11].

Актуальність діагнозу, поставленого Ф. Ніцше людині з порушеними смисложиттєвими орієнтирами, підтверджують і сучасні дослідники. Так, психоаналітик Дж. Франкл майже в дусі Ф. Ніцше констатує: «...двадцяте століття, та й вся наша попередня історія не залишають сумніву в тому, що в соціальній тканині нашої культури розвивається патологія, все небезпечніше» [9, с. 11].

В.В. Налімов розкриває одну з «болючих» точок сучасної епохи: «Комфортність життя – головний загальнодоступний прояв нашої культури, що так упадає в очі на Заході, – починає втрачати свій терапевтичний вплив. Необхідність в її подальшому нарощуванні більше не породжує достатніх енергетичних імпульсів. А як природі витримати тягар наростаючої комфортності нашого життя?» [6, с. 133].

І дійсно, «пронизливість» сучасних екологічних проблем, розрив між соціально-значимим і соціально-сутнісним ускладнюють життя людини, ставлять під сумнів однозначність позитивної оцінки її здатності бути причиною змін у предметному світі. Відчувається наближення кризи традиційної системи потреб, які, як здається, носять не стільки життєво необхідний, скільки соціально-престижний характер. І нині ці потреби, на забезпечення яких націлений інтелект, перестають внутрішньо задовольняти людину, виявивши, що вона втрачає дещо цінніше, а саме: Дух, духовність.

Менталітет сучасної людини коливається між двома установками свідомості. З одного боку, відчуття співучасті всьому Космосу, викликане успіхами підкорення природи і організацією соціального життя. З другого , відчуження індивіда від природи, від інших людей, від самого себе, від сутнісних людських характеристик. І хоча інерційність людського мис-

лення і надалі пов'язує майбутнє з наростаючою експансією всюдисущої, перетворюючої зовнішній світ людської діяльності, що немовби піднімається від простих нетворчих форм до форм високої духовності, сучасна культура все частіше починає чинити опір діяльнісному впровадженню в світ, що свідчить про досягнення своєрідних меж людського буття.

Життя індивіда в соціумі характеризується відсутністю глибини, яка для віруючого починається з «предстояния» Богові та смерті. Лише завдяки аналізу та інтуїтивному прозрінню, пройшовши пласти своєї душі, можна встановити істинно буттєву основу Людського. І часто цей процес супроводжується із зустріччю з дивом, виявленням чудодійного, принципово неможливого (з позицій сучасного наукового детермінізму). Саме тут відкривається нове вимірювання людського буття, ґрунтовно трансформує шкалу звичних пріоритетів та цінностей.

Подвиг подвижництва в своєму практичному втіленні – завжди комунікація, але комунікація не з іншим, а між взаємно зацікавленими, до того ж це між відбувається у режимі: «запитання – відповідь», а тим більше не як лікуюче змагання, а в ракурсі «глибинного спілкування», як його подає Г.С. Батіщев: «Подібне зустрічається з подібним. Відповідно, те, що містить в собі віртуальну глибину, зустрічається з іншою глибиною на суто взаємних началах» [3, с. 29]. Подібна комунікація – своєрідний смисловий генератор, оскільки вона моделює собі «співрозмовника», в ній точки зору зіставляються таким чином, що в «своєму» виявляється «чуже», а в «чужому» – «своє». Але це лише передумова глибинного спілкування, тому що тут фіксується тільки відхід від зовнішньої дійсності, яка тривалий час провокує на пошук у ній засобів заповнення людської неповноцінності. Концепція «глибинного спілкування» Г.С. Батіщева акцентує увагу на «позамежних», віртуальних ярусах людського буття як онтологічної основи існування індивіда. Спілкування на цьому рівні створює відносно автономний «охоплюючий процес... суб'єктного взаємного творення» [4, с. 132]. Це творення стоїть незрівнянно вище на шкалі неминучих людських цінностей, ніж творчість речовинного світу. І людська активність, що спрямована на улаштування зовнішнього світу на догоду безперервно зростаючим людським потребам, не може однозначно вважатися позитивною ознакою, оскільки часто переслідує мету, далеку від людського удосконалення.

Цілі людського удосконалення здебільшого локалізовані у духовність, яка концентрує в собі смисложиттєві основи, що визначають іманентну сутність людини. «Людина завжди і за самим своїм єством є дещо більше та інше, ніж все те, що ми сприймаємо в ній як закінчену визначеність, котра констатує її єство. Вона в деякому смислі – нескінченність, тому що внутрішньо «зрослася з нескінченністю духовного царства» [13,

с. 200]. Кожного разу, коли людина намагається, з тих чи інших причин, відірватися від світу духовності, зануритися виключно в світ матеріально-прагматичного, вона неодмінно стає іграшкою трансцедентних сил.

Спосіб подолання песимізму і виходу до духовності – рефлексія, як напружене самопоглиблення аж до зміни змістовно важливих орієнтирів. «Духовність завжди виступала як принцип самобудування людини, як вихід до вищих інстанцій конституювання особистості та її менталітету, як заклик до здійснення того, що не здійснюється природним шляхом» [5, с. 23].

Поняття «дух» фіксує певний внутрішній стан індивіда, коли його свідомість та вчинки злиті воєдино. Згідно з М.О Бердяєвим, дух «є вища якість, цінність, вище досягнення в людині» [2, с. 11]. Е. Фромм відносить прояви духу до вищих людських сил, таких як любов, совість, розум [10, с. 147]. Радянська філософська і психологічна науки такі поняття, як «дух», «духовність», вважали застарілими, редуціювавши їх зміст у зміст понять «ідеальне», «свідомість», «ідейність».

Вважається прийнятним визначення духовності, яке дає С.Б. Кримський: «Духовність – це здатність переводити універсум зовнішнього буття до внутрішнього всесвіту особистості на етичній основі, створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свободи від жорстокої залежності перед ситуаціями, які постійно змінюються» [6, с. 23].

Отже, носієм духовності індивід виступає остільки, оскільки він творить себе як монадну одиницю Всесвіту: «Якщо світогляд припускає вибір способу життя, то духовність пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі і ролі, одним словом, із зустріччю з самим собою» [6, с. 21].

В певному значенні слово «дух» – це ідентифікація індивіда зі своїми суттєвими (родовими) визначеннями, коли «остраненный» (за висловом Мамардашвілі) бачить себе концентрованою сукупністю буття. Звідси – мотивація вчинків, що не завжди піддається більш-менш адекватному вербальному вираженню. Але мотивація не безпідставна, а будується на могутньому фундаменті, закладеному всією людською історією. «Духовність не винаходиться. Ми черпаємо її із глибини своєї свідомості. Вона закарбована досвідом усього історичного минулого. Але ось що важливо: духовність ніколи не дається нам як деяка кінцева формула. Вона повинна безперестанно реінтерпретуватися в контексті проблем сучасного. В цьому суть і зміст культури» [6, с. 186].

Приблизно в цьому ж напрямі дає визначення духовності Г. Аванесова: «Духовність – особливий душевно-інтелектуальний стан окремої людини чи великих груп людей, пов'язаний з прагненням пізнати, відчути та ототожнити себе з вищою дійсністю, що невід'ємна від усього сущого,

усього сущого, зокрема й від самої людини, але осягнення якої людиною ускладнюється через недосконалість її природи. Разом із тим припускається, що таке осягнення принципово можливе, бо між вищою реальністю та людиною є поєднаюче загальне начало» [1, с. 11].

Досягнення індивідом духовності – це процес внутрішнього розвитку людини за допомогою подолання своїх пристрастей, тваринних інстинктів, повсякденних та егоїстичних прагнень, а також пошуку сенсу життя та осягнення суті вищого буття через входження з ним у контакт. При цьому індивід виявляє свої вищі здібності: почуття «Я» (вища самоідентичність), інтелект, містична інтуїція. «Особливими станами душі, що ведуть до індивідуальної духовності, є вища безкорислива любов, безмежна свобода, мудрість. Ці стани в свою чергу припускають розвиток людиною в собі вищого морального начала, здатності збагнути Істину, бачити світ як загальну гармонічну цілісність та ін.» [1, с. 12].

Духовність, як вона «показує» себе у подвизі подвижництва, виявляється у здатності людини звеличувати оточуючий світ до людини, а людину – до творіння Бога. Ця властивість Людського духу в екзістенціалізмі визначається терміном «об'єктивність» та означає неупереджене ставлення людини до світу, доброзичливу прихильність і належне ставлення до всього оточуючого. Але це свідчить про внутрішню узгодженість людини з природою будь-якого «зустрічного буття», коли людина, не переслідуючи утилітарно-прагматичних цілей, радіє буттю навколишнього світу.

Людина є у повному значенні людиною тоді, колі вона крізь своє індивідуальне буття дозволяє діяти силам вищого рівня, ніж його власні. «Людина, – підкреслює С.Л. Франк, – є істота вкорінена у надлюдський грунт, – таке єдине значиме визначення єства людини» [6, с. 280]. Сили, що трансцендентні людині і з якими вона зустрічається крізь трансцендування, прагнення жити духовним життям, самобутньо й відповідально, – це сумління, любов, творчість, свобода. Без цих сил людина є неповноцінною, а тому говорити про якусь внутрішню гармонію не доводиться.

XIX ст. досконало оволоділо мистецтвом зведення вищого до нижчого, доброго до злого, духовного до плотського, людського до тваринного. Глибини та «низини» людського буття досліджували К. Маркс, Ф.М. Достоєвський, Ф. Ніцше, З. Фрейд. Критика вищих людських цінностей переконує в тому, що саме «на дні» людського буття слід шукати сутнісні визначення людини. Зведення до «низин» проголошується майже чи не основним методом наукового дослідження взагалі. Тому феномени «вищого рангу», особливо пов'язані з абстракцією на рівні морального, естетичного, сакрального, знаходяться, за влучним виразом В.П. Візгіна,

під підозрою [7, с. 52-53]. Вважаємо, що подібними настановами людство вже прощається.

Атрибутація як виявлення невід'ємних ознак феномена, що вивчається на всіх етапах його становлення, функціонування і розвитку – один із засобів вироблення суттєвих визначень. Атрибутація таких характеристик людини, як «дух» і «інтелект», поєднана з урахуванням того, що причини конкретного вчинку можна бути віднести і до зовнішніх обставин, і до випадковості, і до прикладів вчинків інших людей, і до самого себе. Здатність покладати відповідальність за здійснені діяння на самого себе характеризує високий ступінь адаптації індивіда до можливих ускладнень, які виникають як у міжособистісних стосунках, так і у вирішенні власних душевних конфліктів, від чого значною мірою залежить і повсякденний настрій особистості, і психологічний клімат людського колективу. Адже вибір індивідом чіткої світоглядної позиції визначається не тільки і не стільки матеріальними умовами життєдіяльності, скільки вибраними змістовножиттєвими настановами. Останні одночасно виступають і як детермінанти свідомості, і як її продукти. Саме їх індивід самостійно вважає як найвищі людські цінності, надаючи їм статусу критеріїв і норм власної поведінки.

Реальна «корисність» духовного полягає в тому, що воно забезпечує індивіду повну свободу прийняття життєвоважливих рішень, незважаючи на життєві обставини, які склалися.

До подібних рішень належать перш за все такі, які торкаються питань змісту і призначення людського існування, ідеалів і цілей буття індивіда. Тому констатуюча індивіда духовність властива йому як представникові людського роду, який вільно розпоряджається своєю долею в плані: бути чи не бути людиною.

Людське буття – буття зумовлене, тобто визначається конкретними як внутрішніми, так і зовнішніми умовами. І більшість людей свої вчинки порівнюють саме з цими умовами, навіть не прагнучи піднятись над своєю зумовленістю. В тих випадках, коли зумовленість людської поведінки розглядається як фактор, який не належить власне родовій людській характеристиці, він переборюється завдяки трансцендуванню зовні, а людина набуває можливості виходу за межі свого і тілесного, і душевного (психічного) буття. Духовність як людський атрибут не зупиняється на констатації протистояння індивіда своєму зовнішньому і психічному світам, визначає позицію до них. Цим зумовлюється здатність людини розглядати себе як своє інше, «в чистому виді». Саме як духовна істота «людина займає позицію як до природного і соціального оточення, до зовнішнього середовища, так і до вітального психофізичного внутрішнього світу, до внутрішнього середовища. І те, що може протистояти всьому соціально-

му, тілесному і навіть психічному в людині, ми називаємо духовним в ній. Духовне, за визначенням П.М. Єршова, це і є вільне в людині. Духовна особистість – це те в людині, що завжди може заперечити [8, с. 111-112]. Іншими словами, духовне обмежує себе від особистості так, як обмежуємо ми від особистості її характер.

Духовність проявляється на всіх рівнях людського буття, але ці прояви переважно обтяжені зануреннями в реалії щоденного життя, нерідко бідність яких подіями і переживаннями мало сприяє пробудженню до активної духовної діяльності. «В життєвому побуті духовність звичайно і частіше всього наявна не в цілях людини, а в засобах і в способах досягнення цілей. Переходячи до цілей, духовність виступає як те, що ми називаємо почуттям обов'язку або совістю» [4, с. 281].

Людина являє собою певний елемент світу серед інших його складових. Крім того, в своєму бутті людина належить світу, тобто визначає себе універсально, самовизначившись в горизонті світового цілого. Це протиріччя, яке корениться в самому способі людського буття, вирішується в сфері культури, «в формах якої людина, по-перше, відкриває для себе зміст світового порядку («світобудови») і, по-друге, визначає своє місце і роль в долях світу, розкриває «призначення» людини» [3, с. 95].

Наука все ще не відмовилася від тотожності наукової картини світу і світу як такого. А з цієї ілюзії випливають не зовсім оптимістичні висновки стосовно місця людини в світі і її долю. З позицій сучасного природознавства людина постає як істота в основі своїй матеріальна, а тому, безумовно, смертна. В цьому разі життєва позиція людини не тільки не сприяє наближенню індивіда до саморозвитку, але, скоріше, беззастережно виправдовує песимізм і відчай, роблячи беззмістовним будь-яке прагнення до самовдосконалення.

Людина живе у світі своєї свідомості. По її канонах вона сприяє і перетворює те, що прийнято називати природою і суспільством. Світ наукової свідомості наповнений протиріччями об'єктивного і суб'єктивного, матеріального та ідеального, живого і мертвого, одиничного і загального та ін. Більше того, в межах такої свідомості людина себе сприймає і реалізує як арену боротьби цих і подібних їм протиріч. Її дух протиставляється тілу, життя минає перед лицем смерті, обов'язок бореться з бажанням, альтруїзм із егоїзмом. У цьому світі життя людини обезцінене і беззмістовне, повне відчаю, трагізму. Результатом існуючого світосприйняття і основаного на ньому ставлення до себе і до світу може виступати лише пафос небуття. Орієнтування людства виключно на цінності сучасної новому відлунні. Процеси деідеологізації соціального життя виявили, з одного боку, потребу повернення до духовної спадщини, а з іншого боку,

– в умовах ідеологічного плюралізму виділити елементи, що сприяють збереженню цілісності соціуму і науки не обіцяє райдужних перспектив.

Філософія ближча до духовності. І не лише тому, що розвіює ілюзії науки, а й тому, що зосереджує увагу на двох обставинах, що перешкоджають науковому знанню претендувати на свою абсолютність і самодостатність. По-перше, наука завжди має справу лише з фрагментами цілого, а не з універсумом буття, з фізичними явищами, з тим, що здатне пройти через мозок людини і її почуття. По-друге, не зважаючи на свою прихильність до раціональних форм засвоєння світу, наука в своїх дослідженнях орієнтована в основному на почуття, розширюючи їх за допомогою найтонших пристосувань. Філософія ж, не відштовхуючи відносної цінності наукових висновків, не обмежується ними, коли своїм об'єктом робить різні комплекси ненаукового знання, виявляючи основи його виникнення і функціонування. Так, у деяких пунктах спостерігається перехрещення філософських тверджень з езотеричними вченнями. Перш за все, з більшістю езотеричних вчень по суті своїй узгоджується філософське твердження, згідно яким зовнішній світ у значній своїй частині є опредмеченим і відчуженим від людини свідомістю. Звідси закономірний висновок про те, що різні плани свідомості – це по суті різні людські світи, в яких «знята» абсолютна відмінність між об'єктивним і суб'єктивним, але при аргументації цього і подібних йому висновків відповідно до наукових вимог, філософія відразу ж виявляє, що аргументи від здорового глузду неминуче призводять до агностицизму, а аргументи від розуму – до парадоксів.

Якщо в процесі духовно-продуктивної діяльності виникають думки, ідеї, теорії, концепції, як засоби ідеального перетворення світу, то в процесі духовно-практичної діяльності виробляються самі люди як носії знань, почуттів, образів, смаків і т.д. Тому духовно-практичне освоєння світу пов'язане з постійним засвоєнням духовних цінностей, з упровадженням їх у свідомість і поведінку людей. При цьому мораль, мистецтво, релігія, філософія, політика вже не сприймаються як форми суспільної свідомості, а постають як моральна поведінка, естетичні смаки, філософський спосіб мислення, релігійні настанови, політичні орієнтації. Категорії теоретичного розуму – «об'єктивна істина», «знання» трансформуються в поняття «правда», «розуміння». А поняття «віра», «сенс», «совість» дають можливість відчути напруженість реального життя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аванесова Г.А. Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и теперь. // Вестн. Москов. ун-та. – Философия. – 1998. – № 4. – С. 10-18.*

2. *Агацци Э. Человек как предмет философского познания. // О человеческом в человеке. – М.: Политиздат, 1991. – С. 59-79.*
3. *Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества – СПб: РХГИ, 1997.*
4. *Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения // Диалектика общения. Гносеологические и мировоззренческие проблемы. – М.: Наука, 1987.*
5. *Бердяев Н. Дух и реальность. – М.: Сирин, 1992. –146 с.*
6. *Бытие человека в культуре : Опыт онтологического подхода. – К.: Наук. думка, 1992. – 176 с.*
7. *Визгин В.П. Постструктуралистская методология истории. – М.: Прогресс, 1996.*
8. *Ершов П.М. Духовность в искусстве // П.В. Симонов, Ю.П. Вяземский, П.М. Ершов. Происхождение духовности. – М.: Наука, 1989. – С. 266-315.*
9. *Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты и идентификации // Вопр. философ. – 1992. – № 12. – С. 21-28.*
10. *Налимов В.В. В поисках новых смыслов. – М.: Прогресс, 1993. – 280 с.*
11. *Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – М.: Сирин, 1990. – С. 3-258.*
12. *Франк С.Л. Непостижимое: Онтологическое введение в философию религии. – М.: Правда, 1990.*
13. *Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 366 с.*
14. *Франкл Дж. Неизведанное Я. – М.: Прогресс, 1998. – 325 с.*
15. *Фромм Є. Психоанализ и религия // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143-221.*
16. *Хоружий С.С. Диптих безмолвия // С.С. Хоружий. После перерыва: Пути русской философии. – СПб: Алтейя, 1994. – С. 276-411.*

Надійшла до редколегії 5.10.2000 р.

УДК 061.231.000.329.051(477)"1920/1922"

О.М. МОВЧАН

ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ НАД ПРОФСПІЛКОВИМ РУХОМ УКРАЇНИ (1920-1922 рр.)

Розглядаються питання ідейного та організаційного підпорядкування діяльності профспілок України РКП(б), як правлячій партії, на початку 20-х рр.

Важливою передумовою формування тоталітарного режиму в радянській Україні було одержавлення профспілкового руху, який розвивався на засадах коаліційної і політичної незалежності. Принципу коаліційної незалежності правляча партія протиставила вимогу ідейного та організаційного підпорядкування собі профспілок, хоча до 1920 р. вона обмежу-

валася лише намаганнями ідейного керівництва. Вперше завдання ідейного керівництва та організаційного зв'язку з профспілковим рухом було висунуто на V Лондонському з'їзді РСДРП[1]. Поронінська (1913 р.) нарада ЦК РСДРП висловилася за необхідність створення в професійних спілках соціал-демократичних фракцій[2], а VI (1917 р.) з їзд РСДРП(б) – за обов'язковість профспілкового членства партійців і необхідність взаємного представництва партійних і профспілкових організацій для забезпечення єдності дій в інтересах більшовиків[3].

Курс на підпорядкування профспілок партійно-державному контролю задав IX (1920 р.) з'їзд РКП(б). Він визначив місце і роль робітничих організацій в системі більшовицької диктатури як основних апаратів держави, якою керує РКП(б). Неможливість опозиції профспілок партії і радам обґрунтовувалася спільністю їх інтересів як економічних та політичних організацій робітничого класу[4], оскільки В. Ленін лицемірно заявляв, що створена його партією держава є робітничою, а здійснювана політична і економічна диктатура – це диктатура пролетаріату. Необхідність партійного керівництва профспілками пояснювалася недостатньою політичною свідомістю пролетарських мас і неодмінністю їх виховання через профспілкові організації.

Однак професійні спілки, які очолювалися переважно російськими соціал-демократами, яких на політичному жаргоні ленінської партії називали меншовиками, меками, відмовилися від співробітництва з радянською державою і зайняли позицію політичної і коаліційної незалежності[5]. У відповідь більшовики розгорнули боротьбу з прихильниками «незалежності» профспілкового руху.

На початку 1920 р. ЦК КП(б)У категорично заперечив можливість співробітництва у профспілках з меншовиками і боротьбистами[6]. Однак у квітні цього ж року він дозволив Південному бюро ВЦРПС (профспілковому центру, утвореному Всеросійською центральною спілкою професійних спілок для роботи в Криму і на Україні) «з надзвичайною обережністю» приймати меків «для роботи в центральному апараті»[7]. Намагаючись усунути соціал-демократів від керівництва профспілковим рухом більшовики вдалися до випробуваних засобів репресивного тиску. В лютому 1920 р. відбувся суд над головою юзівської спілки металістів, чле-

[1] КПРС в резолюціях і рішеннях … – К., 1978. – Т.1. – С.202.
[2] Там само. – С.379.
[3] Там само. – С.479.
[4] КПРС в резолюціях і рішеннях …– К., 1979. – Т.2. – С.160.
[5] Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция: Очерки истории профессионального движения на Украине. – Х., 1928. – С. 31.
[6] ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.9, арк.139, оп.6, арк. 6.
[7] Там само, спр.87, арк. 3.

ном РСДРП Лазарєвим, а через місяць – над київськими меншовиками, лідерами Українського центрального бюро профспілок, яке діяло у 1918 р., Г.Д. Кучиним-Оранським, О.Б. Романовим, Н.В. Ландою і членом «Бунду» І.П. Шпером[8].

Не без допомоги органів ЧК вже на початку 1920 р. більшовики захопили керівництво губернськими профспілковими радами, а до кінця 1921 р. розгромили форпости меншовиків у місцевих профспілкових органах. Після цього ЦК КП(б)У заборонив меншовикам працювати не тільки у низових, а й у центральних профспілкових органах[9]. Проте на відповідальні посади у профспілках були допущені колишні боротьбисти - члени УКП, які перейшли до співробітництва з КП(б)У. II Всеукраїнська конференція профспілок (січень 1922 р.) вивела меншовиків і представників інших опозиційних партій із складу Південбюро.[10]

Ліквідував незалежні профспілкові центри, більшовики розгорнули боротьбу з противниками більшовицького режиму серед членів профспілкових організацій. Для виявлення можливих опозиціонерів проводилося анкетування членів профспілок з вказівкою на їх партійну приналежність і соціальне походження. Під час перереєстрації профспілкового членства з профспілкових організацій виключалися особи, яких більшовики вважали контрреволюціонерами у минулому (колишні жандарми, монархісти і т.п.) та сучасному (служителі культу та члени партій опозиційних КП(б)У)[11].

Насильницька «більшовизація» професійних спілок співпала з гострою дискусією на профспілкові теми між В.І. Леніним, Л.Д. Троцьким і представниками «робітничої опозиції», до якої у 1921 р. була втягнута КП(б)У. Всі учасники дискусії не заперечували контролю над профспілками з боку державної партії, але розбіжності між ними виникли з питання про шляхи одержавлення професійних спілок, яке у той час розумілося як передача профспілкам державних функцій промислового управління. Як Троцький, так і представники «робочої опозиції» намагалися перетворити профспілки у органи промислового управління. Однак перший пропонував зосередити промислове управління в руках профспілкової номенклатури шляхом поступового зрощування профспілкового і державного апаратів, а останні навпаки ратували за самоуправління виробників. В. І. Ленін, полемізуючи з прихильниками одержавлення, наголошував на тому, що профспілки не повинні набувати державних функцій. Головним

---

[8] Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920-1924 рр. // Історичні зошити. – К., 1994. – С.12-23.
[9] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22, 53 зв.
[10] Там само, спр.87, арк.3; II Всеукраинская конференция профсоюзов // Бюл. №4. – Х., 1921. – С.99.
[11] ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20, спр. 70, арк. 24, 35.

і специфічним в їх діяльності, за його міркуванням, було не безпосереднє управління, а налагодження зв'язку мас з усіма ланками управлінських структур.

Підтримка більшістю партійних функціонерів, профспілкової платформи В.І. Леніна відвернула загрозу послаблення партійно-державного контролю над профспілковими організаціями. Після завершення партійної дискусії ЦК КП(б)У розгорнув боротьбу з троцькістами і «анархосиндикалістами», які уявляли головну небезпеку для правлячої партії[12]. У березні 1921 р. прихильники Леніна ліквідували представництво «робітничої опозиції» у губпрофрадах Києва, Миколаєва та Донбасу, а також у галузевій спілці металістів[13].

Для полегшення контролю з боку державної партії профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом, коли усі працюючі на одному підприємстві або установі незалежно від професії об'єднувалися у професійну спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло 24 галузевих спілки, які створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідним ЦК або уповноваженого ЦК. В губерніях утворювалися відділи галузевих спілок – у повітах – відділення. У місцях зосередження істотної кількості підприємств даної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю отримали назву фабзавкомів. Вони мали право відміняти рішення загальних зборів профспілок, які суперечили постановам вищих спілкових органів. Галузеві відділення і відділи спілок об'єднувалися у територіальні міжспілкові органи – повітові, губернські та республіканські профспілкові ради, які здійснювали контроль і керівництво діяльністю галузевих органів. Губпрофрадам дозволялося відміняти навіть рішення Південного бюро ЦК, що суперечили постановам ВЦРПС, який визнавався вищим профспілковим органом в Україні.

Будівництво професійних спілок за виробничим принципом забезпечило встановлення тоталітарного контролю над технічною і науковою інтелігенцією. Замість утворення самостійних профспілкових об'єднань, ЦК КП(б)У запропонував технічним фахівцям і фахівцям управлінцям об'єднуватися у інженерно-технічні секції профспілок (ІТС), які діяли під загальним керівництвом профспілкових органів, а ученим і викладачам вищої школи – до секцій наукових працівників при спілці «Робос»[14]. Стосунки між центральними і республіканськими органами визначалися на-

[12] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 1, 29.
[13] Там же, оп. 6, спр. 48, арк. 46.
[14] Масненко В.В. Секції наукових працівників при спілці «Робос» за умов радянського режиму 20-х років. – 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К.,1996. – С.122

ціональною політикою більшовиків і будувалися на принципі організаційної єдності російського профспілкового руху Росії і України. Після встановлення радянської влади в Україні ВЦРПС організувала у Харкові Південне бюро профспілок України і Криму[15]. Завершив у 1921 р. більшовизацію профспілкового керівництва і централізацію профспілкового управління, вона вирішила ліквідувати Південбюро[16]. Із ладнанням конфлікту у ЦК РКП(б), II всеукраїнська конференція профспілок (лютий 1922 р.) оголосила Південне бюро вищім спілковим органом в Україні й встановила його виборність та підзвітність республіканським профспілковим конференціям. Однак, висування кандидатів на вищі профспілкові посади у республіканському апараті здійснювалося під контролем ЦК РКП(б).

Економічним важелем підпорядкування нижчих спілкових органів щодо вищих служила централізація профспілкових коштів. До 1922 р. спілки фінансувалися державою[17]. За рішенням V всеросійського з'їзду професійних спілок членські внески, зібрані фабзавкомами, передавалися місцевим галузевим об'єднанням професійних спілок. Проте й останні не були вільними у розпорядженні отриманими коштами. Їм дозволялося витрачати грошові надходження лише за кошторисами, затвердженими вищими спілковими органами, і тільки після виконання фінансових зобов'язань перед ними – 10 % відраховувань губпрофрадам і 5 – 25 % (за рішенням галузевих з'їздів чи пленумів ЦК) – ЦК виробничих спілок. У випадку невиконання цих зобов'язань протягом трьох місяців без поважних причин місцеві галузеві об'єднання розпускалися[18].

Вирішальним фактором профспілкової реорганізації була кадрова політика партії у профспілкових організаціях. Принцип демократичного централізму, покладений в основу профспілкового будівництва і управління, забезпечив утворення в профспілковому апараті невеликої кількості ключових посад за допомогою яких стало можливим впливати на профспілкове життя. Підбором і розстановкою профспілкових кадрів відповідно до статуту РКП(б), прийнятого на VIII всеросійський конференції РКП(б) (грудень 1919 р.), були компартійні фракції у профспілкових об'єднаннях, які підпорядковувалися комітетам КП(б)У[19]. Однак проф-

---

[15] Гонтарь А.А. К вопросу об истории создания республиканского совета профсоюзов // Вопросы истории создания республиканского совета профсоюзов. Вопр. истории СССР. – Вып. 26. – Х., 1981. – С. 31.

[16] Профессиональное движение. – М., 1921. – 5 мая.

[17] Резолюции и постановления III Всероссийского съезда профсоюзов. – М., 1921. – С. 13.

[18] 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукраинской конференции профсоюзов. – Х., 1923. – С.4.

[19] КПРС в резолюціях і рішеннях ... - Т.2. - С.129-130.

спілкові працівники виявили незгоду з рішенням конференції про цілковите підпорядкування ЦК РКП(б).

Дискусія про повноваження комфракцій профспілок виникла під час підготовки до IX з'їзду партії. На засідання політбюро ЦК КП(б)У було представлено резолюцію комфракцій ВЦРПС, яка надавала цій фракції право практичного керівництва профспілковим рухом під контролем і керівництвом ЦК РКП(б). Ще далі у вимогах автономії пішли українські професіоналісти. Комфракція Південбюро ВЦРПС представила на IV всеукраїнську конференцію КП(б)У (березень 1920 р.) тези, які крім «крамольної» пропозиції ВЦРПС, містили вимогу представництва профспілкових фракцій у місцевих партійних органах.

В. Ленін і Л. Троцький рішуче відкинули пропозиції ВЦРПС і Південбюро під час обговорення на засіданнях політбюро ЦК РКП(б). Однак з метою припинення конфронтації, що виникла між компартійним і профспілковим угрупуванням у керівництві більшовиків, вони відхили звинувачення Каменєва і М. Крестінського, пред'явлені М. Томському і Лутовінову у намаганнях захопити політичне керівництво профспілковим рухом.

На X з'їзді РКП(б) позиція В. Леніна і Л. Троцького щодо профспілкового керівництва докорінно змінилася. Оскільки деякі профспілкові діячі продовжували сподіватися на створення автономного компартійного «профспілкового главку», лідери ЦК РКП(б) оминули мовчанкою повторне звинувачення Крестінського на адресу комфракцій ВЦРПС і Південбюро ВЦРПС «не в організаційних помилках», а «в певній політичній лінії»[20]. Ця підтримка означала, що подальша незгода з ЦК РКП(б) загрожує опозиціонерам відповідними організаційними висновками. Більшістю голосів делегати з'їзду підтримали резолюцію ЦК РКП(б), яка вказувала, що «фракції профспілок підпорядковуються ЦК і місцевим партійним органам на загальних для всіх фракцій підставах»[21].

Висування на відповідальні профспілкові посади здійснювалося комфракціями за затвердженням політбюро ЦК КП(б)У, яке «рекомендувало» відповідному органу провести на виборах того чи іншого кандидата. Списки відповідальних посад, заміщення яких контролювалося ЦК КП(б)У (так званої номенклатури), розширювалися в міру зміцнення тоталітарного контролю. На початку 20-х років до номенклатури відповідальних профспілкових працівників входили керівники республіканських, губернських і повітових органів[22].

---

[20] Девятый съезд РКП(б). Март-апрель 1920 г.: Протоколы. – М., 1960. – С. 39-40, 55.

[21] КПРС в резолюціях і рішеннях ... – Т. 2. – С. 160.

[22] Дорошко М.С. Партійно-державна номенклатура в Україні: критерії добору, джерела формування та механізм утворення (1919-1927). // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – Вип.3. – К., 1994. – С.38.

Проведення на виборах висуванців комфракцій досягалося шляхом застосування мажоритарної системи виборів, голосуванню за списками, заміні загальних профспілкових зборів конференціями делегатів, а також позбавленню виборчих прав так званих «лішенців». В 1924 р. голосування за списками було замінено на індивідуальні вибори, однак склад делегатських зборів почав призначатися профспілковими комітетами за рекомендаціями комітетів КП(б)У. Корегування невдалих виборів, крім фабзавкомів, досягалося шляхом затвердження обраних кандидатур вищими профспілковими органами.

Формування профспілкової номенклатури в Українській РСР пройшло кілька стадій. У грудні 1919 – перші місяці 1921 р. утворення керівних профспілкових органів здійснювалося під керівництвом відряджених в Україну делегацій ВЦРПС і всеросійських галузевих об'єднань. За рознарядками ЦК РКП(б) на відповідальну профспілкову роботу в УСРР прибуло 623 комуніста. Ще 506 – мобілізував ЦК КП(б)У (з них 91 – в Південне бюро ВЦРПС та 415 – в Південбюро ЦК індустріальних спілок) і 200 губкоми партії[23]. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас ЦК КП(б)У прийняв рішення про заборону всеукраїнських з'їздів і конференцій профспілок на обмежений час. Проте всеросійському профспілковому центру вдалося досить швидко поставити життя українських профспілок під контроль. У 1922 р. заборона на скликання конференцій відпала. Восени 1922 р. комуністичні фракції профспілок завершили чистку губернського профспілкового апарату від прихильників «робітничої опозиції» і троцькістів. Замість них у профспілкові органи було надіслано 341 комуніст, з них 61 – за рознарядкою ВЦРПС, 173 – від ЦК КП(б)У і 165 – від губкомів партії[24]. Склад губпрофрад було замінено на 70-80%[25].

Якщо в центральний профспілковий апарат призначалися колишні профпрацівники рангом не нижче членів президій правлінь і секретарів губпрофрад, губвідділів та повітбюро, то в губернські органи часто-густо потрапляли комуністи, які не мали досвіду профспілкової роботи[26].

Часті зміни профспілкового апарату негативно відбивалися на кваліфікаційному рівні профспілкових працівників. За політичними мотивами постійно «вимивалися» досвідчені профспілкові кадри. Так, в травні 1922 р. у складі губпрофрад третину становили працівники із стажем профроботи до 1917 р. [27]

---

[23] Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 198.
[24] ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 92, арк. 41.
[25] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 92, арк. 13.
[26] Там само, ф. 1. оп. 6, спр. 20, арк. 65, 66.
[27] ЦДАВО України, ф. 2605, оп 1, спр. 993, арк. 4.

Головним критерієм кадрового добору був не профспілковий, а компартійний стаж. На VI всеукраїнській конференції КП(б)У при обговоренні питання про профспілкові кадри секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебедь запропонував партійним керівникам відмовитися від практики укомплектовування профспілкових органів виключно профпрацівниками: «Стосовно відрядження нових працівників у профспілкові організації ми досі страждали традиційною зашкарублістю в тому відношення, що крім професіоналістів, ніхто не може працювати у профспілках. Від цього потрібно відмовитися. Необхідно посилати туди господарників, партійців для того, щоб вони зміцнювали профспілкову роботу»[28].

Якщо на посади голів і секретарів центральних профспілкових органів призначалися особи, які мали більшовицький стаж до 1917 р., то для членів президій комітетів, а також секретарів та голів губпрофрад обов'язкова приналежність до партії більшовиків визначалася тривалістю не менше трьох років, а для членів президій губпрофрад – двох років[29].

Питома вага комуністів у профспілкових органах залежала від місця відповідної структурної ланки у профспілковій ієрархії. Навесні 1923 р. серед 99 членів президій губпрофрад було 86 комуністі і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губвідділів галузевих спілок – 677 комуністів і 489 безпартійних. Проте у фабзавкомах питома вага членів КП(б)У становила лише 16,7 %[30].

Значну частину комуністів - членів губкомів становили вихідці із інших партій. Питання про їх допуск до профспілкової роботи вирішувалося в індивідуальному порядку за міркуваннями уповноважених ЦК КП(б)У. На 1 грудня 1922 р. з 120 членів КП(б)У, які працювали у ГСПС, 53 – у минулому входили до небільшовицьких партій (21 – до РСДРП, 12 – до «Бунду», 10 – до соціалістів-революціонерів, 8 – до ЕСДРП, 2 – до «Поалей-Ціон»), 52 – вирішили за доцільне не вказувати колишню партійну приналежність і лише 15 – насправді ніколи не були партійними[31].

Керівні посади в профспілковому апараті, сформованому в Україні під контролем РКП(б), займали росіяни і євреї. Так, у роботі II всеукраїнській конференції профспілок взяло участь 183 єврея, 71 росіянин, 58 українців і 7 делегатів інших національностей[32]. Відповідно у президіях губпрофрад у 1922 р. працювало 55,5 % євреїв, 27,8 % росіян, 11,1 % українців, 2,8 % білорусів і 2,8 % представників інших національностей. Дещо

[28] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 46; Там само, спр. 102, арк. 59.

[29] КПРС в резолюціях і рішеннях … – Т.2. – С. 315; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 102, арк. 59.

[30] Кульчицький С.В. Реорганізація профспілок України: 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С. 116.

[31] Підраховано за даними: Профсоюзы Украины в цифрах: Стат. справ. за 1921-1925 г. – С. 76.

[32] II Всеукраинская конференция профсоюзов // Бюл. – №4. – С. 99.

вищім було представництво українців на губернських міжспілкових конференціях і з'їздах – 19,8 %. І тільки на губернських форумах галузевих профспілкових органів мали перевагу делегати українці[33].

Наслідки чистки губернського профспілкового апарату підбив жовтневий пленум ЦК КП(б)У, який спрямовував партійні комітети республіки на зміцнення комуністами низових профспілкових органів. В принципі не заперечуючи практику кадрових чисток і мобілізацій, ЦК КП)б)У висловився проти тотальної заміни профспілкового керівництва, яка не обминала навіть досвідчених профспілкових лідерів. «Часті зміни їх, – підкреслювалося у резолюції пленуму, – не дають можливості створити кадри старих партійних профспілкових працівників, достатньою мірою популярних серед робітничої маси»[34]. Опозицію місцевих компартійних профспілкових кадрів партійно-державному апарату пропонувалося переборювати без оновлення компартійного складу профспілкових органів, шляхом ідеологічної обробки профспілкових працівників[35].

Надалі питання посилення профспілкового керівництва пов'язувалося не стільки з необхідністю збільшення чисельності комуністів у профспілкових органах, скільки з проблемою зміцнення їх авторитету у робітничому середовищі. Від профспілкових керівників вимагалася «здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вони проводять у відношення до профспілою»[36]. Як правило профспілкові керівники закріплялися на своїх місцях лише тоді, якщо вони виявляли здатність впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу.

Система номенклатурних кадрів і партійних фракцій, утворювала дублюючий контроль правлячої партії над діяльністю профспілок і їх керівництвом. Зміцненню партійного керівництва також сприяла практика обрання профспілкових працівників до складу партійних комітетів – від заводського парткому до політбюро ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б), завдяки якій профспілкові керівники, зв'язані партійною дисципліною, були змушені проводити рішення відповідних партійних органів.

Партійний контроль за діяльністю профспілок через номенклатурні посади і партійні фракції поєднувався з державним контролем. Держава законодавчо регулювала положення профспілок, а також здійснювала адміністративний контроль за їх діяльністю. Професійні спілки повинні були реєструватися у місцевих органах влади, однак тим із них, які мали

[33] ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 994, арк. 5, 57, 58,
[34] Компартія України в резолюціях … – Т.1. – С. 211.
[35] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 92, арк. 41.
[36] Компартія України в резолюціях … – Т.1. – С.363.

статут, що суперечив статуту, запропонованому ВЦРПС, у праві на реєстрацію відмовлялося.

Партійно-державний контроль над профспілковим рухом було встановлено у 1920-1922 рр. Спочатку правляча партія розгромила «незалежні» профспілкові центри, у більшості очолювані меншовиками, а потім витиснула із профспілкового керівництва прихильників «робітничої опозиції» і троцькістів. Основними методами «більшовизації» профспілкового апарату служили чистки його складу від політично неблагонадійних кадрів, а також кооптація комуністів на провідні профспілкові посади. Кадровими питаннями у професійних спілках займалися компартійні фракції, до складу яких входили більшовики. В процесі одержавлення професійних спілок була утворена система номенклатурних профспілкових посад.

Надійшла до редакції 25.11.2000 р.

УДК 141.7(477.54)+172.1

Д.М. ЧОРНИЙ

ІСТОРИЧНА САМОСВІДОМІСТЬ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: СТАН, ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ (початок XX ст.)

Головна увага приділяється факторам, що визначали історичну самосвідомість населення міст Харківської губернії на початку XX ст.: особливостям соціальної структури, характеру освіти, політики держави та місцевих самоврядувань в галузі книговидавництва, політичній боротьбі, пресі

Протягом останніх років зростає увага фахівців різних наук – філософів, соціологів, психологів, істориків до проблем формування, збереження та функціонування історичної самосвідомості, історичної пам'яті на різних етапах розвитку України. Такий інтерес стимульований ознайомленням з кращими дослідженнями західних історичних шкіл, зокрема Анналів, фахівці яких досягли значних успіхів у реконструюванні та вивченні настроїв, думок, свідомості людей минулих епох. Відсутність подібних розробок в Україні впливає на ступінь розуміння навіть не такого вже далекого минулого, перш за все подій української національно-демократичної революції. У численних публікаціях, присвячених відродженню українства в 1917-1920-х рр., констатується вражаюча швидкість, навіть блискавичність становлення національних інституцій та підтримка

їх народом по всіх регіонах. І дуже стисло, непевно даються пояснення цьому феномену. На наш погляд, заповнити прогалину допоможуть більш ґрунтовні дослідження саме доби, що безпосередньо передувала українській революції.

Завдання статті – висвітлити стан та особливості формування історичної самосвідомості мешканців міст Харківської губернії на початку XX ст., приділивши головну увагу українській та слобожанській складовим її.

На рубежі XIX-XX ст. в українських губерніях Російської імперії, і Харківська не була винятком, відбувались величезні соціально-економічні зрушення. Швидкий розвиток промисловості, торгівлі зумовив подальше посилення ролі міст. Відбувалось зростання чисельності їх населення, змінювалась його «якість». Городянин все більше і більше віддалявся від селянина за способом життя, рівнем освіти, прибутків тощо. Український селянин ставився до всього міського з недовірою, навіть острахом, але, водночас, не полишав надії потрапити до міста, скористатись тими перевагами, які воно надавало в царині культури, умов життя.

Зрусифіковане, особливо велике місто, трактується в літературі здебільшого як абсолютно чуже для українського сільського оточення. На нашу думку, не можна перебільшувати цю «чужість». По-перше, на початку століття міське населення складало порівняно невеликий процент від загальної кількості населення імперії і не могло бути визначальним, домінуючим фактором. Інших, жорстоких форм протистояння між містом та селом набуло, як свідчить література, у 1917-1920 рр., 1920-1930-ті рр., коли мало місце неприродно швидке руйнування традиційного укладу селянського життя. По-друге, варто зважити на те, що демократичні прошарки населення намагались на початку XX ст. не допустити поглиблення прірви між своїм, як їм здавалось, осередком цивілізації і оточуючим селом. Ліберальні діячі освіти та культури, демократичні органи преси, що масово виникли після 1906 р., прокладали містки між міською та сільською стихіями. Педагоги, керівники міського самоврядування, журналісти, літератори намагались знайти з'єднуючі моменти в історичній долі городян та селян, і тому невипадково більшу увагу приділяли проблемам самоідентифікації, шукали відповіді на питання «хто ми – хто вони». З'ясування історичної самосвідомості населення на кшалт сучасних соціологічних опитувань, звісно, не проводилось. Але в пресі того часу, архівних документах, мемуарах можна відшукати цінні свідоцтва, які дозволяють скласти уявлення про її стан у мешканців міст, особливості формування на початку XX ст.

У Харківській губернії налічувалось 17 міст. У 1897 р. в них мешкали 367343 осіб, у тому числі 173989 – у Харкові і 193 354 – в інших, повітових та заштатних. У 1910 р. городян було 507270, в 1914 р. – 541527, в

тому числі у Харкові 236342 і 249698 відповідно [1]. Процент міського населення губернії залишався майже незмінним – близько 15 %. Спостерігалась тенденція до зменшення частки осіб, що проживали в Харкові, порівняно з загальною кількістю міського населення губернії: з 47,4 % до 46,1 %.

На стан, характер історичної самосвідомості міського населення Слобожанщини вплинула «бідність історичного минулого» (за висловом М. Сумцова) переважної більшості населених пунктів порівняно, наприклад, із містами Західної Європи. В дослідженні К. Неволіна, який першим спробував узагальнити дані про виникнення міст Російської Імперії, зазначалось, що Харків виник у 1650 р., був найстарішим містом Слобідської України; 11 населених пунктів постали протягом другої половини XVII ст., а п'ять – Білопілля, Вовчанськ, Слов'янськ, Куп'янськ, Старобільськ – засновані в XVIII ст., між 1708-1797 рр. [2]. Мало що змінилось у царині історичної пам'яті місцевої людності наприкінці XIX – на початку XX ст. Навіть енциклопедичні довідники лише в окремих випадках згадували дату заснування того чи іншого міста. Отже, якщо фахівці слабко розумілись у цьому питанні, то для мешканців російської периферії, якою була губернія, уявлення про час походження міст були, ймовірно, ще слабкішими. До речі, як з'ясували сучасні дослідники, лише два невеличкі міста – Недригайлів та Старобільськ – були засновані в період між кінцем XVI ст. – 1632 р. Стосовно двох міст – Сум та Білопілля – сучасними істориками встановлено існування поселень на цих місцях у XII-XIII ст., зазначено, що сучасні міста виникли у другій половині XVII ст. Щодо 13 населених пунктів знайти які-небудь корені раніш 1641 р. – невеличку фортецю чи слободу (наприклад, Охтирка, Валки) – не вдалось взагалі [3]. Навіть губернський центр Харків не може донині похвалитись точністю року свого заснування.

Короткість періоду існування відбилась на зовнішньому вигляді міст, який покликаний формувати ставлення їх мешканців до минулого. Ми цілком згодні з А. Тойнбі, який зазначав: «...історія здатна впливати на людську уяву і крізь віки, збуджуючи пам'ять про минуле. Історія діє на сприйнятливі душі своїми пам'ятниками і меморіалами, назвами вулиць і площ, архітектурою, змінами в моді, політичними подіями, традиційними святами, церемоніями і парадами, літургіями» [4].

Але на зламі XIX-XX ст. міста Слобожанщини перебували в стані пошуку свого образу. Символічним виглядає спорудження у Харкові в 1888 – 1901 рр. Благовіщенського кафедрального собору у стилі, який поєднував багато в чому несумісні речі. Сам храм має особливості давньовізантійського стилю, що, очевидно, повинно було символізувати наявність у місцевого населення потужного історичного коріння, яке сягає

Візантії, Київської Русі. Дзвіниця, навпаки, мала готичні форми, символізуючи потяг харків'ян до надбань західної цивілізації, яка для більшості освіченої верхівки була взірцем прогресу. Подібна роздвоєність як сприйняття минулого, так і проекція його на сучасність, на наш погляд, свідчить про набуття історичної пам'яті швидше з наукових книжок, ніж про наявність міцного, генетично закладеного століттями підґрунтя.

Іншим фактором, який визначав стан історичної самосвідомості міського населення, було співвідношення між міським та селянським елементами в соціально-становій структурі, між місцевим і зайшлим населенням. Процент тих, хто належав до селянського стану, залишався великим. У Харкові наприкінці XIX ст. їх частка становила 48, 9%, інших містах – 66,7 %. На початку XX ст. вона зменшилась, але напередодні першої світової війни залишалась помітною: 41,2 % – у губернському центрі та 54,3 % – інших населених пунктах [5].

Згідно з результатами перепису 1897 р. нараховувалось 38,2 % харків'ян місцевого походження, тобто таких, що народились у даному місті або повіті. З інших повітів Харківської та решти українських губерній походили 28,3 % жителів; 33,5 % прийшли з інших регіонів імперії. Іншою була ситуація в повітових і позаштатних містах, де 84,9 % жителів мали місцеве коріння; лише 9,4 % городян походили не з України. Суттєвими для визначення стану історичної самосвідомості міського населення були національна самоідентифікація та рівень освіти. Українцями визнавали себе 79,5 % мешканців повітових і позаштатних міст, 25 % харків'ян. Писемність населення в губернському центрі була вищою, порівняно з іншими населеними пунктами. Отже, в останніх більшою мірою зберігались традиційні народні уявлення про історію, не скориговані історичною освітою в імперському дусі [6].

Особливість ситуації у Харкові полягала в тому, що відсоток грамотних серед мешканців, народжених в місті, був істотно меншим, порівняно з зайшлою людністю: 58 % і 70,9 % відповідно. Особливо великий розрив – 20 % – характерний для грамотності чоловіків: лише 60 % народжених у Харкові проти 80 % серед приїжджих. Серед жіночого населення перепис 1912 р зафіксував значно менший розрив – лише 4 %: загалом 56 % народжених у Харкові вміли читати і писати (серед приїжджих 60 %) [7].

Таким чином, наведені дані дають можливість припустити, що переважна більшість мешканців міст Харківської губернії були носіями не міської, урбаністичної традиції. Водночас можна говорити про те, що міське населення губернії мало бути носієм переважно української та слобожанської історичної свідомості. Звісно, сукупність образів, що складали її, сталість відчуттів були неоднаковими серед різних верств. Все

залежало від станової приналежності, здобутої освіти, віку, життєвого досвіду.

До початку століття історична самосвідомість підтримувалась, переважно, на родинному рівні через перекази, що передавались від покоління до покоління, живилась співами бандуристів, театральними виставами на історичну тематику, які демонстрували по містах українські колективи тощо. На початку XX ст., особливо після 1906 р., обставини докорінно змінились. До традиційних форм фіксації, зберігання та передачі історичної пам'яті додались нові: розвиток книгодрукування, масова, доступна для народу періодична преса, політична боротьба, нові тенденції в організації системи освіти.

Посилився інтерес городян як до місцевої історії, так і до історії зарубіжних країн. Зріс попит на історичну книжку. Газети багато уваги приділяли висвітленню подій віддаленого і близького минулого. У 1908-1913 рр. видання книжок у Російській імперії зросло за назвами в 1,4 рази, за тиражем – в 1,6 рази. За кількістю примірників історична література поступалась лише таким традиційно багатотиражним виданням, як навчальні посібники, так звані книжки для народу, календарі, белетристика, дитячі та релігійного змісту видання [8]. Але зауважимо, що невід'ємною частиною того ж календаря завжди був матеріал історичного характеру. Серед видань красного письменства винятковою популярністю користувались романи на історичну тематику Д. Мережковського, Г. Сенкевича та ін.

Не минув цей процес і Харківську губернію. У губернському центрі за сприяння міського самоврядування в 1905-1912 рр. видано фундаментальну двотомну «Историю города Харькова за 250 лет его существования», написану Д. Багалієм та Д. Міллєром. У книзі простежувалась історія Харкова – центра Слобідської України, а не Півдня Росії, як частогусто писали про місто в ті часи. Показово, що гласні Харківської міської Думи у 1906 р. поставили в порядок денний питання і ухвалили рішення про обов'язкове надіслання примірників першого тому до організацій галицьких українців, засвідчуючи єдність історичної традиції різних земель України [9].

Крім того, книга повинна була ознайомити панівну верхівку імперії зі справжньою історією краю, спрацювати на ідею, яку відстоювали харківські ліберали, – автономії України. Невипадково Д.І. Багалій 28 лютого 1913 р. особисто підніс книгу Миколі II [10]. Отже, верхівка, еліта міста, якими, без сумніву, були гласні міської Думи, усвідомлювала український (слобідськоукраїнський) характер міста і краю.

Історичну самосвідомість нижчих верств міського суспільства з'ясувати значно складніше. Особливо це стосується селян. Відчуття історії селянином оцінювалось завжди дуже низько. А. Тойнбі зазначав:

«...селянству, як відомо, історія завжди представлялася нічого не вартою казкою, попри всю її повчальність і ґрунтовність... Єдиний уривок Історії, до якого селянство могло б відчути якийсь інтерес, – це доісторична епоха, коли долюдина стала людиною – явище за своєю історичною значущістю більш видатне, ніж виникнення цивілізацій. Однак ця історична подія, витягнута на світло Боже західними археологами, антропологами і психологами не так уже й давно, згасла в пам'яті народній ще багато століть тому, і практично примітивне підґрунтя цивілізацій, що живі нині, все ще залишається абсолютно позбутою будь-якої історичної свідомості. По суті справи, для трьох чвертей населення нашої планети і зараз, тобто у 1952 р., Історія не існує» [11]. Подібна категоричність, на нашу думку, є дещо перебільшеною. Так, знання історії селянином нижче, ніж у городянина. Але не забуваймо, що селянин у місті додавав до свого традиційного відчуття історії, історичних уявлень щось інше – почерпнуте з книжок, газет тощо. Водночас, він не міг не вплинути на представників суто міських станів. Як свідчать історичні джерела, на Слобожанщині відчуття історичного минулого серед селянства існувало, трималось дуже стало, сягаючи не якихось доісторичних глибин, а безпосередньо XVII-XIX ст.

Про це свідчить, зокрема, попит на книги селян Харківської губернії, які просили різні установи надсилати окрім фахових видань з питань сільського господарства, літературу про козацтво [12]. Отже, усвідомлення приналежності до козаків, які на Україні завжди були носіями національних ідеалів, борцями, лицарями, плекало самосвідомість значної частини мешканців міст та слобожанського селянства – потенційних переселенців до цих населених пунктів. Наявність саме такої історичної пам'яті, яка породжувала в свідомості цілком конкретні асоціації, примушувало і міського жителя замислитись над приналежністю краю, де він осів, або, принаймні, спонукало зважати на це книговидавців та книготорговців – при складанні бізнес-планів, політиків – в пошуках переконливих пропагандистських аргументів тощо.

Історична пам'ять так званих «вищих» верств міського населення (наприклад, дворян) відрізнялась від того, що зберігалось в пам'яті пересічних мешканців. Для перших Харків був осередком національного відродження, «Українськими Афінами», доба козацька – добою автономії, Гетьманщини з її становими привілеями. Навіть перекази про заснування Харкова, що зберігались в родинах колишньої козацької старшини, суттєво відрізнялись від переказів «селянсько-козацького» походження.

Д.І. Багалій та Д.І. Міллер навели в першому томі своєї історії Харкова кілька, за їх визначенням, «міфів» про заснування міста, посилаючись на Г.Ф. Квітку, Топчієва, згідно з якими, центр Слобідської України був заснований групою переселенців – вихідців з Польщі – на чолі з козаком

Харьком. Останній, таким чином, був не рядовою особою. Він не лише привів на вільне місце групу людей і спромігся заснувати населений пункт біля самої річки Харків, але і очолював боротьбу проти набігів Кримських татар. Переслідуючи цих грабіжників, він трагічно загинув (потонув) [13].

Інакше виглядає постать Харька та обставини виникнення Харкова в устах селянина, про що розповів харківський старожил М. Пєрвухін. Згідно записаного ним переказу, Харько був рядовим козаком. І ця обставина неодноразово обігрується в переказі. Вже в перших словах його наголошувалось «І був Харько козаком от роду. І було у Харька гаряче серце: не терпів він образи, і хотілось йому вільної волі...Забрали Харька польські пани і зробили кріпаком. І пани били його, роздирали його, козацьку кров пили. Не витримав Харько, втік він у Московщину, до москалів...Москалі і взяли Харька [на службу – Д.Ч.], тому що він був козак удатний, і нікого не боявся».

Далі розповідається, що Харько одружився з полонянкою-туркинею, нажив статок. Але дружина його впала в око якомусь російському воєводі. Той забрав туркиню, а Харька посадив у яму. Герой переказу спромігся втекти з ув'язнення. В чотирьох, разом з козаком Заїкою, польським кріпаком Журавлем та московським стрільцем Москалем вони пішли «в степ, нижче Бєла-Города, а там, в степу, нікого тоді ще не було. Лише болото було, да три річки сходились, а на горі ліс стояв дрімучий, дубовий». Харько оселився на Холодній горі. Місцевості, де осіли його супутники, згодом отримали назви Заїківка, Журавлівка та Москалівка.

Харько, Заїка, Журавель та Москаль нападели на купецькі каравани, що ходили з Росії на південь. Намагаючись помститись за образу, Харько часто вбивав увесь супровід «крім козачків, через те що сам козаком був. І наказує тим, кого не приб'є: «Ідіть до москалів, перекажіть: то мій гостинець за те, що ваш воєвода мою дружину туркиню собі узяв». Усі спроби москалів-стрільців знищити Харька та його товаришів були марними. Але через певний час Заїка втопився через нещасний випадок, а Журавля таки впіймали стрільці та стяли голову. Після цього Харько з Москалем «пішов у Київ, схиму прийняв, щоб гріхи замолювати. Там він і помер. Тільки мощі його і зараз лежать десь замуровані. А москалі, як довідались, що Харько пішов, то стали дуже хоробрі...Прийшли і побудували городок. А люди почали називати то місто Харьково-місто» [14].

Як бачимо, суттєве розходження з «старшинськими» переказами існує не лише стосовно окремих подробиць: звідки прийшов Харько (з Польщі чи Московії), де оселився (біля р. Харків чи на Холодній горі). В «селянсько-козацькому» переказі відчувається кілька елементів, притаманних світосприйняттю та історичній самосвідомості українців. По-

перше, наочний виклик офіційній точці зору про «изначально» російську приналежність території, на якій засновано місто Харків, наголос на тому, що в степу «нікого тоді ще не було». По-друге, українсько-козацьке походження топонімічних назв, пов'язаних із Харковом (навіть Москалівка походить від імені втікача, якого переслідували свої), підкреслювало особливий історичний статус міста. По-третє, головний напрям бойової активності, спрямований не проти татар, а на купецькі каравани. По-четверте, простежується водночас недовіра, подвійне ставлення українців до міста: постійне поселення кінець-кінцем виникає дякуючи не звитяжцю-осаднику, а чужим людям, москалям, які «побудували городок» після добровільного ухода Харька до Києва.

На початку століття точилась справжня битва за історичну самосвідомість населення. Імперська влада провела масові ідеологічні кампанії присвячені 200-річчю Полтавської битви, 100-річчю Бородинської битви, 300-річчю Дома Романових, які іноді нагадували «промывку мозгов». Наприклад, 80 % видань історичного характеру 1908-1913 рр. становили книги до ювілею царського дому.

У спробах уніфікувати не просто знання, а саме відчуття історії населенням значна роль відводилась реформі системи освіти, зокрема середньої. Враховуючи, що всі середні навчальні заклади функціонували лише в містах губернії, зміни повинні були зачепити перш за все міську молодь. У 1877 – 1913 рр. у середніх школах викладався єдиний курс історії, який включав російську і всесвітню. Навчання починалось з третього класу гімназії так званим епізодичним курсом; з п'ятого класу читався систематичний курс історії. З 1902 р. викладання предмета розпочалося з першого класу, у 1905 р. систематичний курс був запроваджений з третього класу. У 1913 р. курс російської історії виділили у самостійний. Розпочалась спроба зробити його «центральним предметом гуманітарної освіти» [15]. Початок реалізації цього проекту збігся у часі з появою нових тенденцій у розвитку педагогічної науки, яка в межах так званої «школи праці» робила акцент на виховання активної та ініціативної творчої особистості, посилення зв'язку програмного матеріалу з навколишнім природно-географічним середовищем, потребувала обов'язкової локалізації матеріалу через поповнення його краєзнавчими відомостями [16].

Два підходи, дві концепції – уніфікації і локалізації – вступили в боротьбу, накладали відбиток на виховання, викладання історії в школах України. Прогресивно налаштовані педагоги в умовах тотальної русифікації школи намагались знайомити учнів з українською історією [17]. Небезпеку відірваності від традиційних історичних коренів зрозуміли окремі представники правомонархічного табору. Єпископ Никон розробив у 1913 р. законопроект про українські школи та товариства, який об-

говорювався в міській пресі Харкова. В проекті наголошувалось на необхідності запровадити в школах Малоросії викладання місцевої історії нарівні з історією російською [18]. На думку єпископа, це завадило б поширенню «мазепинського» руху і засвідчило б, що 30 млн. українців імперії не є інородцями, як поляки, грузини, євреї. Звісно, піти навіть на такий обмежений крок уряд Російської Імперії не був здатний. Але сама поява ідеї в колах, наближених до верхів, вельми симптоматична.

Підведемо деякі підсумки. На стан історичної самосвідомості міського населення Харківської губернії початку XX ст. вплинув великий процент вихідців з селянства серед нього, саме перебування міст в оточенні «селянської стихії». Українські селяни привносили до міст не лише свої звичаї, але і певний тип пам'яті про минуле. Слобожанське походження більшості городян зумовлювало перевагу в їх уявленнях про «старі часи» саме українських образів, перш за все, пов'язаних із козацтвом. Найяскравіше це проявилось у ставленні Харківського міського самоврядування до видання і розповсюдження двотомника з історії міста, в публікаціях місцевої преси матеріалів на історичну проблематику (переказ про Харька), які наголошували на слобідсько-українському, а не південноросійському характері краю. Історична самосвідомість вищих і нижчих верств на початку XX ст. мала тенденцію до взаємовпливу, взаємозбагачення. Натхнені ліберальними, гуманістичними ідеями представники інтелігенції уважно придивлялись до духовної культури, історичної пам'яті селянства. Через пресу, книги, освіту надбання українського народу ставало ближчим агалу міського населення. Тому вагомою складовою частиною історичної самосвідомості городян стало ототожнення себе з Україною, її історичною долею. Ці фактори, на наш погляд, могли стати вирішальними для подальшої долі Слобожанщини. Проте перша світова війна і революції 1917 р. суттєво змінили умови розвитку. Природні процеси в духовному житті міського суспільства Харківської губернії були зруйновані. Їх вектор зазнав коливань, що відбилось, врешті-решт, на долі Харківщини в період національно-демократичної революції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897. XLVII. Харьковская губерния. – Спб., 1904. – С. 2-3; Обзор Харьковской губернии за 1910 г. – Х., 1911; Ведомость о числе жителей по сословиям Харьковской губернии; Обзор Харьковской губернии за 1913 год. – Х., 1914.*
2. *Неволин К.А. Исследования о городах русских. Общий список русских городов // Журн. М-ва Внутр. Дел. – 1844. – Ч.8. – С. 401-469.*
3. *Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С. 68, 242, 298, 356, 450, 512, 528, 623, 667, 882; История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. – К., 1976. – С. 231; История городов и сел*

Украинской ССР. Донецкая область. – К., 1976. – С. 594; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. – К., 1976. – С. 650-651; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – С. 92, 128, 156, 360, 406.

4. *Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сб. – М., 1991 – С. 618.*
5. *Первая Всеобщая перепись... – С. 2-3; Обзор Харьковской губернии за 1913 г.*
6. *Первая Всеобщая перепись... – С. 48-59.*
7. *Главные итоги переписи города Харькова. 8 декабря 1912 г. – Вып.І. – Х., 1914. – С. 43.*
8. *Россия 1913 год: Ст.- док. справ. – Спб, 1995. – С. 357-358.*
9. *Южный край. – 1906. – 1 янв.*
10. *Южный край. – 1913. – 6 марта.*
11. *Тойнби А. Дж. Вк. пр. – С. 619-620.*
12. *Южный край. – 1906. – 12 апр.*
13. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Т.І. (XVII-XVIII вв.). – Х., 1905. – С. 9-15.*
14. *Южный край. – 1913. – 30 авг.*
15. *Парфенова Н.Н. Обучение истории во второй половине XIX - начале XX века // Преподавание истории в школе. – 2000. – № 1. – С. 69.*
16. *Пометун О.І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX столітті: Авт... докт. пед .наук. – К., 1996. – С. 17.*
17. *Сосюра В. Третя рота // Твори. Т.10. – К., 1972. – С.116; Семененко О. Харків, Харків... Харків. – Нью-Йорк, 1992. – С. 28.*
18. *Южный край. – 1913. – 8 сент.*

Надійшла до редколегії 23.10.2000 р.

УДК 398.3/4.001.33(477.5) "18/19"

В.А. СУШКО

ХАРАКТЕРИСТИКА ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ КІНЦЯ XIX- ПОЧАТКУ XX ст.

Розглянуті зміни, які відбулися в українському народному світогляді наприкінці XIX – на початку XX ст.

Свідомість є питомою рисою людини. Особливості свідомості визначають характер людини, вирізняють її серед інших, навіть більше – роблять людину людиною.

Свідомість людини як істоти соціальної складається з кількох пластів, чільне місце серед яких посідає так звана «пам'ять поколінь» – комплекс уявлень, прагнень, система світосприйняття, реагування на прояви зовнішнього світу, усвідомлення себе як частини єдності «Ми» з виокрем-

ленням себе в межах цієї єдності та самої єдності від інших утворень – спільнот «Вони», що викликає цілий комплекс рефлексій та особливостей поведінки.

Процеси формування етнічної спільноти не є одномоментними та остаточними – на кожному новому етапі продовжують існувати залишки попередніх форм буття цієї спільноти, що відбивається на всій культурі та на свідомості зокрема. Тож, свідомість українців на час останньої колонізації Слобожанщини не була однорідною, що позначалося на менталітеті українців-слобожан упродовж трьох століть заселення краю.

Одним із визначальних складників свідомості є світогляд. Світогляд українців Слобожанщини в XVII-XVIII ст. відзначався багатоваріантністю, що було пов'язано з різнорегіональним походженням прибулого люду. Однак вивчення особливостей тогочасного світогляду населення Слобідської України є майже неможливим через відсутність достовірних джерел.

Етнографічний матеріал, зібраний наприкінці XIX – на початку XX ст. (як записи фольклористів та етнографів, так і речі матеріальної культури), дає змогу простежити трансформації народної свідомості, проаналізувати їхні причини та наслідки, виокремити ті пласти світогляду, які найлегше, найчастіше та найшвидше піддаються змінам, і те, що зазнає повної чи часткової консервації.

Усю систему народних вірувань можна розподілити за такими темами: вірування про народи, з якими спілкувалися українці краю, та про власне українців (розповіді про походження людей загалом, самих українців та сусідніх народів); демонологія (вірування про людей, наділених надприродними рисами; про природних та позаприродних істот, які заселяють житло та довкілля); система поглядів на виконання сімейної, громадської, трудової та господарської обрядовості.

Початок XX ст. характеризується наявністю досить чіткої та ґрунтовно розробленої системи народних вірувань, причому в активному побутуванні. Так, навіть перекази про песиголовців [1, с. 319], які в 1920-х роках відійшли до казок для малечі, селянином, який жив на межі століть, сприймалися як правдиве оповідання, варте уваги.

Спробуємо розглянути характеристику та динаміку змін світогляду, що відбулися впродовж століття. Розпочнемо наш невеличкий екскурс з першої виділеної нами теми.

На початку XX ст. загальноприйнятою була християнська космогонія. Проте народна версія походження світу та перших людей, визнаючи Богом-деміургом Христа чи Бога (Бога-Отця), трактувала створення людей іноді далеко відходячи від катехітичних догматів: так, одна із розповідей твердить, що Бог зробив чоловіка з землі (глини), а жінку – з тіста

[3,28]; за іншою – усі люди були зліплені з глини, але після того спотворені завидющим дідьком [1, с. 217-221]. Такі розповіді деякі вчені визнають відголосами язичницького світогляду [6, с. 402-404].

На жаль, збірники фольклорно-етнографічних експедицій останніх часів не наводять подібних матеріалів [5], та й власний досвід автора свідчить про відсутність зазначених розповідей. Старші люди є прихильниками християнської космогонії, молодше покоління – вульгарно-атеїстичної.

У системі народних вірувань, присвячених походженню народів, існують дві групи переказів: про народи, з якими українцям доводиться мати справу, та про далекі народи (песиголовців та ін.). Друга група в наш час повністю перейшла у розряд казок, причому «книжних», хоча ще на початку століття це були розповіді, що активно побутували.

Перша група хоча й існує у живому мовленні, проте вже цілком у вигляді анекдотів: наприклад, гумористична розповідь про створення українців, росіян та ведмедів з поїзжан одного весільного поїзда, який перестрів Господа Бога та Святого Петра [4, с. 504-509].

Цікавим є факт повернення в активне побутування другої групи переказів під час другої світової війни, коли у таких переказах, адресованих не лише дітям, а й дорослим людям, походження німців пов'язувалося зі світовими катаклізмами тощо. Поясненням зміни місця та значення цієї групи фольклорного матеріалу є підвищення освітнього рівня народу, широке впровадження радіо та телебачення.

Дуже цікавим не лише з точки зору етнографа та фольклориста, а й психолога чи соціолога є тривалість існування в народному побуті вірувань щодо надприродних істот, які населяють житло та довкілля, та людей, наділених надприродними рисами. Вплив магічного типу свідомості, характерного для українського менталітету з давніх часів [3, с. 28], виявився настільки сильним, що і нині слово «відьма» є не лише лайкою, а й певною мірою визнанням незвичайних можливостей людини. За яскраво вираженої тенденції зменшення кількості дійових осіб таких переказів деякі персонажі продовжують активно існувати в народних бувальщинах, і навіть отримують підтвердження своєму існуванню завдяки новітнім забобонам, які поширюються останнім часом засобами масової інформації (наприклад, існування відьом, домовиків знайшло підтвердження для певних кіл населення у численних передачах про паранормальні явища). Скорочення кількості «активних» дійових осіб фольклорних переказів підтверджується численними фактами. На початку століття до персонажів Добра належали Доля, Душа, Св. Параскева-П'ятінка та уособлення інших днів тижня, і навіть Господь Бог зі святими (серед них найулюбленішими були Св. Петро, Св. Юрій, Св. Микола, Св. Пантелеймон (Палій), Св. Варвара та деякі інші). Не менш розробленим був і світ темних, воро-

жих людині сил - відьми, відьмаки, упирі, перелесники, вогняні змії, різноманітні уособлення хвороб, домовики, злидні, потерчата, мавки та русалки, чорти, вихори та всіляка інша чортівня, яка збивала з дороги православних християн.

Записи останніх років [5, с. 264-284] наочно доводять збіднення світу світлих сил: у сучасних бувальщинах залишаються хіба що Душа та Доля, причому вже не як антропоморфні особи, а скоріше як синонім життєвого шляху, фатуму (Доля) та природної вдачі людини (Душа). З демонічних сил збереглися лише відьми та домовики. За часів другої світової війни знову з'являються перекази про блукаючих покійників та вогненних зміїв і перелесників, які вже почали зникати, і це є цілком зрозумілим явищем в умовах втрати рідних.

Слід зазначити типовість для 1990-х р. тенденції заміни традиційної демонології привнесеною із mass media демонологією західної та американської масової культури, що стає характерним уже близько десяти років поспіль для всього пострадянського простору. Герої бойовиків та мелодрам, дійові особи реклами стають настільки знаними, що потрапляють навіть до дитячих лічилок (наприклад, широковідома лічилка «На золотом крыльце сидели Царь с Царицей, Сапожник, Портной» перераховує нині Скруджа Макдака, ведмедиків Гамі та ін.).

Народні погляди на сімейний та громадський лад, на виконання численних різноманітних вимог народного етикету, дотримання тонкощів календарної, трудової та інших видів обрядовості зазнали чи не найбільших втрат та змін. Це передусім пов'язано зі зміною усього устрою життя: велика родина залишилася в минулому, навіть односельці часто вже не пам'ятають ступеня своєї спорідненості; абсолютно змінилися умови праці й сама праця; відхід від традиційного господарства, набагато менша залежність від примх природи; впровадження загальної середньої освіти; переселенські кампанії з України та в Україну впродовж післявоєнного періоду.

Проблеми тривалості існування народних вірувань та їхнього впливу на свідомість сучасної людини пов'язані з питаннями співіснування за нинішніх умов ближнього та далекого світів. Безперечним фактом слід, на нашу думку, визнати, що до початку XX ст. для переважної більшості населення як України загалом, так і нашого краю зокрема, реальним світом, у якому існувала людина, був ближній світ –зрозумілий, хоч, можливо, трохи приземлений, світ рідного села з найближчими сусідніми селами та хуторами та незрозумілим і дещо небезпечним містом – форпостом далекого світу.

Тож, недивно, що далекий світ, коли приходив до світу ближнього, потребував «оближнення» – тобто пояснення, переведення у знайомі та

зрозумілі поняття та категорії, саме тому й виникали розповіді про іноземців, про незвичні природні явища. XX ст. стало часом зворотного процесу: далекий світ прийшов на терени ближнього, запанував у ньому і звузив межі ближнього світу настільки, що він уже іноді дорівнює зачарованому колу Хоми Брута.

Очевидно, що процеси «зближення» далекого світу відбувалися безперервно від самого початку людської історії не лише в Україні, а тим більше на Слобожанщині. Одним із таких давніх загальноукраїнських процесів є наближення християнства до системи українського світосприйняття.

На часи останньої колонізації краю українці були вже сім століть християнами, проте, за твердженням історичних джерел та науковців [6, с. 84-102], навіть у тоді вони багато в чому продовжували зберігати язичницькі вірування та дотримуватись «поганських» обрядів.

Твердження, що і в XIX – на початку XX ст. народні вірування ґрунтувалися на язичницьких підвалинах, не видається помилковим, проте ми вважаємо, що багато з вірувань, які вважаються нині язичницькими, є скоріше християнсько-апокрифічними або народно-християнськими і пов'язані з фантазуванням на релігійні теми вже у християнські часи.

Характерною особливістю українців-слобожан, про яку писали іноземці-мандрівники XVIII ст., дослідники українського фольклору та етнографії XIX – початку XX ст., було надзвичайно розвинене чутливе релігійне почуття, прихильність не до форми, не до обрядовості, а до живого відчуття віри [7, с. 9-19].

Оскільки догмати віри виявлялися іноді досить сухими для вразливої удачі українця, до того ж деякі питання були викладені недостатньо ґрунтовно чи зрозуміло для неписьменної чи малописьменної людини або уявлялися далекими від тогочасних реалій, то вони й наближалися на власний розсуд тією людиною до її життя.

На відміну від минулих епох, коли навіть зміна релігії чи державної приналежності майже не торкалася ближнього світу, його побудови та відносин у ньому, а також стосунків із далеким світом, трансформації останніх сімдесяти-дев'яноста років виявилися докорінними.

Таким чином, доходимо висновків:

1. Народні вірування ніколи не складали однорідного, детально розробленого комплексу.

2. Народні вірування змінюються нині так, як і завжди вони змінюються зі зміною життя народу. Це процес не одномоментний, а повернення до старих вірувань є завжди можливим, принаймні – ймовірним.

3. Буття у традиційній культурі поділяється на сфери ближнього та далекого світів. Причому перший є визначальним для людини традицій-

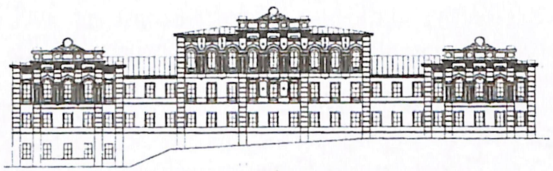
ного суспільства. З розвитком культурних процесів від кінця XIX ст. межі ближнього світу значно звужуються.

4. Упродовж XX ст. відносно сталими складниками народного світогляду були демонологія та комплекс сімейної обрядовості, які проте зазнали значних видозмін за змістом і значенням.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.– К.:Довіра, 1992. – 414 с.*
2. *Воропай О. Звичаї українського народу. – К.: Оберіг, 1992. – 590 с.*
3. *Гримич М. Два виміри національного характеру// Наука і суспільство. – 1991. – № 8. – С. 27-30.*
4. *Иванов П. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. – Х.: Изд. Губстаткомитета, 1890. – 1002 с.*
5. *Муравський ШЛЯХ-97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції / Упор.: М. Красиков, Н. Олійник, М Осадча, М. Семенова. – Х.: ХДІК, 1998. – 360 с.*
6. *Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.*
7. *Сумцов М. Слобожане: Історико-етнографічна розвідка. – Х.: Союз, 1918. – 240 с.*

Надійшла до редакції 2.11.2000 р.

2

Пам'ятки історії та культури Музеєзнавство

УДК 726.8 (477.62) (09)

А.О. СКИБІНСЬКИЙ

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СВЯТОГОРСЬКОГО СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ (джерельний та історіографічний аналіз)

Розглядається проблеми вивчення історико-культурного розвитку Святогорського Свято-Успенського чоловічого монастиря на основі джерельної та історіографічної бази

Аналіз історії української культури дозволяє дійти висновку, що велику роль у її становленні й подальшій еволюції відіграла Християнська Православна Церква.

Церква являла собою синтез високого мистецтва, зверненого до людських емоцій. І це глибше й ефективніше посилювало віру, впливало на духовне життя особистості, мало виховне значення. Величезні храми дивовижної архітектури з розкішно прикрашеними інтер'єрами, кольорові мозаїки та фрески, виразні зображення божеств на іконах – все це сильно впливало на інтелектуальну експресію віруючих. Та й церкви, і монастирі були осередками духовного й культурного життя.

Провідне місце серед монастирів Слобожанщини і за соціально-економічним значенням, і за красою архітектури належить Святогорському Свято-Успенському чоловічому монастиреві, що розташувався у дивовижній місцевості на правому березі річки Сіверський Донець, на двадцять кілометрів нижче від міста Ізюма, – Святі Гори.

У відомостях з архіву Курської Духовної Консисторії зазначається, що за вимогою Генерал-Губернатора Харківського та Воронезького намісництв В.А. Черткова від 25 березня 1784 р. Архімандритом Феофаном було здійснено у Єпархії збирання «по духовной части сведений». Серед інших - дані про згадування Святогорського Успенського монастиря у межових книгах, де зафіксовано супліку (чолобитну) «будівничого чорного попа Гаврили з братією», датовану 1665 р. Гаврило стверджував: Святогорський монастир існував з давніх-давен, заснований раніш м. Ізюма, і належав до м. Цареборисова (заснованого в 1600 р.): «справок, когда оный монастырь бытием своим начался и по чьему благословению, не оказалось. и токмо в выпись межевых книг состоявшей в 1665 году по челобитию оного монастыря Строителя черного попа Гавриила с братией, написано, что означенный Святогорский монастырь устроен с давних лет

и потому яствует, что оный монастырь прежде населен города Изюма надлежал к воеводскому городу Цареборисову» [16, арк. 156].

23 вересня 1770 р. було направлено «Указ ее Императорского Величества Самодержицы Всероссийской. В Святогорский Успенский монастырь Изюмской Консистории и духовного правления», який містив «Реестр Святогорского монастыря» від 14 липня 1770 р. із затвердженням церковних та громадянських печаток на конкретні православні свята [8, арк. 35-36].

21 вересня 1787 р. до князя Г.О. Потьомкіна надійшов ордер з наказом спланувати розташування усіх сіл та земель, які належали Святогорському монастиреві та скласти опис душ, угідь та церков з начинням [16, арк. 156-157].

Можна припустити, що потреба у цій роботі виникла з прийняттям у 1786 р. рішення передати державі (Російській імперії) усі церковні угіддя; церква у фінансовому відношенні ставала цілком залежною від уряду.

Та й більшість церковних ієрархів України наприкінці століття були росіянами або зрусифікованими українцями. Отже, осібна й зорієнтована на Захід Українська Православна Церква тепер стала всього-на-всього звичайним засобом поширення російської імперської культури [22, с. 247].

Керуючий МВС Ізюмського повіту мешканець м. Ізюма І. Тихоцький у своєму листі Слобідсько-Українському губернаторові В.Г. Муратову від 18 березня 1827 р. дав опис географічного положення Святогорського Успенського Монастиря: «Бывший Святогорский Успенский Монастырь (что ныне приходская церковь) с пещерой своей; находится во владении Господина действительного Тайного Советника Энгельгардта расположен от города Изюма в тридцати пяти, а от впадения реки Оскола в Северный Донец в двенадцати верстах по правую сторону. У подошвы крупной поросшей лесом горы и меловой высокой отвесно стоящей вверху наподобие гребня образующейся скалы в коей высечены малая церковь и кельи» [11, арк. 94].

І. Тихоцький дав оцінку ролі Святогорської обителі в історії Російської держави, акцентуючи увагу на періоді боротьби слов'ян з ордами ханів Девлет-Гірея та Батия, коли Святогір'я було найпівденнішим опорним пунктом оборони (згадка у Львівському літописі 1547 року). Автор листа наводить і охоронну грамоту Святогорському монастиреві від царя Олексія Михайловича: «Тогда владения каждого начали ограждаться видимыми урочищами и знаками, и выдавались грамоты и универсалы; в сие время и Святогорский монастырь получил грамоту от царя Алексея Михайловича» [12, арк. 97-98]. І. Тихоцький припускає, що вона зберігалася «…в архиве Белгородской епархии или в Киевской митрополии, куда при великих князьях все Российские монастыри имели свое сношение. И у

Святогорского монастыря имелся свой архив, но не сохранился, а переведен в Белгород» [11, арк. 94].

Важливо додати, що в листі наголошується на заселенні цих місць іноками та пустельниками «в первые века – скоро по принятии в России христианства» одночасно із розбудовою і келій, і приходської церкви Свято-Успенського Монастиря «с пещерою своею».

І. Тихоцький листується із засновником Харківського університету В.Н. Каразіним: у листі від 5 лютого 1827 р. Тихоцький просить зібрати статистичні відомості стосовно стародавніх споруд та старожитностей, які містяться у Слобідсько-Українській губернії. У своїй відповіді від 19 лютого 1827 р. В.Н. Каразін зазначав, що на її території «нет ни одного здания, принадлежащего к древности: ибо церкви, колокольни и крепостные строения. Каковые на примере в Святогорском монастыре, Цареборисовке и некоторых уездных городах отнюдь не старее XVII столетия» [7, арк. 11-12].

У подальшому листуванні з Тихоцьким Каразін згадував археологічні знахідки (золотий жрецький жезл, срібні римські монети I – III ст. н.е., скарб монет часів правління Сигізмунда Августа (1550 р.), що знайдено «… в здешнем краю», але автор, на жаль, не вказує місця їх знаходження [13, арк. 106-107].

За наказом Слобідсько-Українського громадянського губернатора В.Г. Муратова було зібрано відомості і стосовно давніх споруд, укріплень та старожитностей в Ізюмському повіті. Дуже цікаві дані про фінансування Святогорського монастиря в XVII ст. містяться у Рапорті Ізюмського земського справника М.Мипченка від 29 липня 1827 р. Він з'ясував, що у книзі «Синодик (Поминальник)» (1710 р.) зберігся запис про жалувану грамоту, дану в 1639 р. чорному попу Гаврилі з братією Святогорського Успенського монастиря, в якій йдеться «давать годовые… в беле-городе ржи по 12 овса по тому же четвертей, да денег по 200 рублей из белгородских и таможенных, и кабацких доходов» [9, арк. 44].

У «Синодику» наведено припущення стосовно початку існування монастиря «от 1710 года более ста лет назад; є згадка про будівництво Успенської церкви в 1698 році. Рапорт говорить про життя монахів у монастирі до 1788 року, коли монастир було закрито «… по именному Высочайшему Указу, данному Святейшему Синоду 25 апреля. Велено: утварь церковную и ризницу – для приходской церкви иметь, остальное хранить в Архиерейской ризнице».

Справник писав, що місце розташування монастиря заслуговує на увагу, особливо крейдяна скеля із церквою Святителя Миколи, келіями та ходами [10, арк. 45].

Довідка з Курської Духовної Консисторії (приблизно 1828 р.) наводить відомості щодо географічного розташування Святогорського Успенського Ізюмського колишнього чоловічого монастиря, який «обращенный в приходскую церковь, состоит со всеми принадлежащими ему угодьями в отчине Действительного Статского Советника и Кавалера Василия Васильевича Энгельгардта», зазначує його як місце врятування монахів під час нападів татар «в выкопанных ими пещерах, сажений на двести, в конце которых… устроена церковь во имя Святителя Николая». До того ж в довідка містить докладний перелік споруд (сім), які в подальшому стали основою архітектурного комплексу Святогір'я [14, арк. 110-112].

Немало зусиль для вивчення архітектури Святогорського монастиря доклав архітектор Харківського університету Д. Калашников у 1828-1838 рр. Його численні рапорти, листи Слобідсько-Українському громадянському губернаторові і кавалерові М.К. Грибовському, подорожі до Святогір'я з метою зняття плану споруд, фасадів свідчать про великий інтерес, до унікальної архітектури Святогорського храмового комплексу в науковому середовищі.

В архівній справі «Описание Святогорского монастыря» зберігся цікавий «Список строений Святогорского монастыря, упраздненного в Харьковской губернии Изюмского уезда» з вимірами, який налічує дванадцять споруд; окремо виділено підземні елементи: келії, ходи, крейдяний стовп під церквою Св.Миколи [15, арк. 151-153].

Слід зазначити, що в архівній справі «Описание Святогорского монастыря» містяться цікаві відомості про його виникнення та існування, але через пошкодження вони не підлягають розшифровці (не можливо встановити дату та найменування; можна лише зробити деякий аналіз розвитку подій на його території).

Наукові дослідження, присвячені історії та діяльності Святогорського Свято-Успенського чоловічого монастиря, здійснювалися і за його існування. Архієпископ Філарет (Гумілевський) у своїй історико-духовній праці «Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 5-ти отд.» наводить найдавнішу дату, пов'язану зі Святогорським монастирем: «… с 1540 года уже слишком известна была Святыня Донецкой скалы – обряд Святителя Николая, обретенный иноками» [23, с. 48].

Він шанобливо говорить про вміння засновників обителей вибирати місця для їх розташування: «Никто так, может быть, не ценил и не оценял великолепных местностей природы, произведений необозримого в своей премудрости Творца, как смиренные иноки. Монастыри занимали и занимают самые лучшие места, по красоте картины природы» [23, с. 107].

Зазначимо, що автор перелічує згадки про Святогорську Гуртожитну Успенську пустинь (Святі Гори) у літописах: Московському та Львівському [23, с. 108].

Ще одна згадка – посилання на Никонівський літопис [7, с. 241] – «Расписание Донецких сторожей князя Воротынского 1571 года»: «Пятая сторожа Святогорская» [23, с. 109].

Незважаючи на те, що книга присвячена історичним та статистичним даним, архієпископ Філарет багато уваги приділяв християнській етиці та моралі, освіті духовенства; окремо розповідав про характер, побут парафіян; згадував майстра іконопису В. Рудецького, який творив у Святогорському монастирі у XVII ст. (місцева школа іконопису і різьбярства) [23, с. 95].

Видатний учений та дослідник історії України академік Д.І. Багалій у своїй статті «Из прошлого Святогорского Монастыря» писав: «Монастырь или церковь, правдоподобнее всего, был тут еще в домонгольский период нашей истории, потому что в XIV – XV вв. после татарского погрома, хозяевами всей южной окраины сделались татары, между тем как до половины XIII века здесь были оазисы русского населения» [3, с. 4].

З XVIII ст. у монахів присутній дух придбання та збереження цінностей: серед предметів та начиння в монастирській ризниці відвідувачі видрізняли дари найвищих осіб: молитовник з власноручним підписом імператриці Марії Олександрівни, вишиту шовком пелену на аналой великої княгині Марії Миколаївни, срібний визолочений напрестольний хрест та дві ікони для Покровської церкви від Марії Олександрівни, а від імператора Олександра II – лампада, яка зберігалася у ризниці.

Д.І. Багалій, відвідавши ризницю в Покровській церкві, описав деякі предмети, дуже значимі для історії монастиря [3, с. 4].

У своєму дослідженні «Історія Слобідської України» (1918 р.) академік захоплено розповідав про величезну панораму Святих гір, називаючи їх «природною твердинею… для руського народу проти татар, котрі володіли тоді донецькими степами» [4, с. 16].

Він наводить той факт, що російські вартові й станичники розповідали послу Священної Римської імперії у Росії (1517 і 1526 рр.) Герберштейну про кам'яні фігури в Святих горах. Коли саме був заснований монастир, певних свідчень не маємо. У «Синодику» монастиря про це сказано, що автор тоді ще, коли писав «Синодик» (у 1710 р.), не міг знайти про це звісток «… за татарськими нападами й плюндруваннями. особливо ж за частими змінами колишніх ігуменів. Можливо. що фундаторами монастиря були ченці-українці з-за Дніпра або Гетьманщини» [4, с. 36].

Крім того, Святогорський монастир виконував роль фортифікаційної споруди проти нападу татар, до того ж він у ті часи був найвіддаленішим

південним місцем. Академік наводить перше документальне свідчення про Святогорський монастир у 1624 р., а також свідчення академіка І.А. Гільденштедта, який у 1774 р. здійснив першу спеціальну експедицію на Україну з метою систематичного описання краю і його жителів і бачив стіну, якою був обнесений монастир, і де під час нападів татар у XVII ст. розташувалися гармати, чатувала варта.

Багато уваги зосереджено на впливі Святогір'я на духовне життя місцевого населення та прочан, побуту, святиням монастиря приділив у своїй книзі «Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии» Г. Кулжинський. Автор розповідав, що монастирський лікарняний скит «Святе місце» «…предоставляет помощь больным, являясь больницей и аптекой. В нем находятся Ахтырская чудотворная икона Божьей Матери» [21, с. 30]. Цікаво, що, за його свідченнями, у часи російсько-турецької війни там був шпиталь.

Початку існування Святогорської обителі, її першим посельникам присвячує дослідження «Святогорская Успенская общежительная пустынь» О. Горчакова, яка вважає: перші поселенці Святих гір – іноки – вихідці Києво-Печерської Лаври, які після татарського погрому 1240 р. знайшли собі новий притулок. Та й Святогір'я «… напоминает виды Киево-Печерской Лавры; главные престолы храмов посвящены тем же святым угодникам и священным событиям: Успению Пресвятой Богородицы, Преподобным Антонию и Феодосию Печерским, Святому Николаю Чудотворцу; иноческое правило то же, что и в Киеве».

Цю гіпотезу підтверджує книга «Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии»: «О первых насельниках Святых гор предание говорит, что они были выходцы из Киева, после татарского погрома в 1240 году…» [6, с. 3].

Книга Л.І. Денисова «Православные монастыри Российской империи» – це історичний нарис про виникнення, становлення, розвиток та діяльність визначних монастирів та обителей. Окремий розділ в ній відводиться Святогорській Успенській заштатній гуртожитній пустині Ізюмського повіту Харківської губернії. Автор наводить дані про розташування пустині, вказує дві дати заселення Святих гір: перша половина XIII ст., коли після погрому Києва ханом Батиєм у 1240 р. іноки знайшли притулок у Святогір'ї, та XIV ст. (за легендою).

Є посилання на жалувану грамоту царя Михайла Федоровича 1624 р., чорному ієромонахові Сімеону Святогорського монастиря з братією «…давати годовые руги в белгороде ржи по 10 рублев из белгородских и с кабацких и с таможенных доходов» (перша документальна звістка про Святогір'я).

Автор підкреслює, що Святогорська обитель завжди привертала увагу руських царів (Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Іоана Олексійовича) як один із сторожових пунктів від нападів кримських татар [19, с. 892].

Дослідник згадує тяжкі лихоліття, що спіткали Святогорський монастир: у 1679 р. – спустошення під час набігів татар, а в 1737 р. – моровиця, після чого «… очень немногие из монашествующей братии остались в живых.. Обитель после этого совсем разорилась и обеднела» [19, с. 893].

У 1787 р. Святогорську пустинь було скасовано, а Монастирський храм перетворено у приходську церкву. За проханням місцевих поміщиків Олександра Михайловича і Тетяни Борисівни Потьомкіних, які пожертвували 10 тис. карбованців та 70 десятин землі, у 1844 р. пустинь було відновлено.

Далі автор перелічує храми [8] Святогорської пустині з їх архітектурною характеристикою. Він із захопленням величчю собору Успіння Богоматері, докладно описує внутрішнє оздоблення.

У монастирі налічувалося декілька майстерень (слюсарня, малярня, кузня), свічковий завод, готель, лікарня, бібліотека, три монастирські церковно-приходські школи тощо. Крім того, дослідник засвідчує існування на території Святогорської пустині в 1867 р. початкового училища для дітей та монахів, що відповідало потребам релігійної освіти Харківської єпархії.

Слід згадати ще одну книгу О. Горчакової – «Краткое описание Святогорской Успенской общежительной пустыни», яка цікава тим, що в ній наведено факт відновлення діяльності Святогорської обителі, коли в 1844 р. «…в Святогорье перенесли чудотворные иконы Успения Божьей Матери, Святителя Николая, Образ Спасителя, мощи чудотворцев и т.п., сооружены гробницы» [5, с. 31]. Вона акцентує увагу на благодійницькій, просвітницькій та виховній діяльності священнослужителів. У пустині діють пекарня, бібліотека, вона дає притулок усім прочанам та богомольцям. Сюди надходили пожертви від графині Г.Г. Толстої для Успенської церкви.

Монахи постійно турбувалися щодо мірянами. Серйозне ставлення духовників до своїх обов'язків та відправлення церковних служб закріплено в тому, що «…строгий устав и порядок во всем, и боголепное богослужение сильно действуют на массу богомольцев… Они разносят по всей России добрую славу о Святогорских иноках, достойных последователях тех древних отшельников, которых чтили их предки» [5, с. 32].

Зауважимо: дослідження О. Горчакової важливі тим, що на відміну від деяких її попередників та послідовників вони висвітлюють проблему з точки зору світської людини.

Великий науковий інтерес викликає дослідження архімандрита Афанасія «О пользе монастырей: вообще и в частности о епархиально-филантропических учреждениях при монастырях Харьковской епархии». Автор підкреслвав значення лікарень, шпиталю, аптеки тощо, які функціонували при Святогорському монастирі за наказом архієпископа Харківського та Охтирського Арсенія не тільки для священнослужителів, прочан, а й для всього населення Святогір'я.

Афанасій особливу увагу приділяє місіонерській діяльності монахів, які одночасно із заснуванням монастирів у безлюдних місцях «проводили святую сподвижническую жизнь, несли слово Божее, врачевали слабых духом, были образцом морали и христианской этики» [2, с. 7-10].

Етичні норми та правила, засновані у монастирі, діють і понині.

Політичні події 1917 р., а згодом громадянська війна, розруха, голод призвели до припинення наукової роботи по вивченню історії Святогір'я. Для монастиря настали скрутні часи, який одночасно з іншими духовними осередками, став постачальником продуктів харчування, фуражу тощо. Але це було лише початком боротьби нової влади з Церквою.

Зберігся акт розслідування злочинів, здійснених більшовиками в 1918-1919 рр. у Святогорському Успенському монастирі Ізюмського повіту Харківської губернії. Він свідчить про те, як 15 лютого, а потім 26 березня 1918 р. озброєний загін ізюмської міліції провів у монастирі обшук, конфіскацію церковного начиння, грошей. Більшовики глумилися над священними предметами, монахами, руйнували престоли [1, с. 181-182].

Особливо тяжкими були 2 та 3 січня 1919 р., коли монастир зазнав ще одного жорстокого пограбування, а його мешканці – страшних знущань з боку 60 червоноармійців. Усе майно було вивезено на 38 підводах. Монастир було спустошено.

Навесні 1919 р. у Святогорському монастирі розташувалися колоністи з Петрограда. Релігійні відправлення було заборонено. Ченці розійшлися по домівках [1, с. 185].

Грабіжницьке ставлення влади до церковних цінностей призвело до безповоротної втрати багатьох витворів релігійного мистецтва – особливого пласту національної культури. Протягом двадцяти років радянська влада неодноразово здійснювала облік володінь, майна монастирів й церков з метою їх конфіскації. У зведеннях 1922 р. Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир згадується як закритий. Монастирські корпуси віддали будинку відпочинку.

У матеріалах «Административного отдела Изюмского окружного исполнительного комитета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Изюм. Отдел ликвидкома» зберігаються «Сведения о церквях, монастырях и молитвенных домах, находящихся в Изюмском округе» від

10-19 липня 1923 р., де стверджується: «Монастырей в Изюмском округе нет, а потому случая закрытия таковых нет. Расположенное же в Изюмском округе отделение Святогорского монастыря при селе Гарожовка распалось само по себе и монахи разошлись по домам» [17, арк. 57].

Відновлення діяльності Святогорського Свято-Успенського чоловічого монастиря у 1992 р. викликало нову хвилю наукових досліджень як історії, так і духовного життя цієї визначної пам'ятки вітчизняної культури.

Святогорському монастиреві, відновленню його діяльності присвячено дослідження Г.А. Дядюшенка «Материалы исследований. Святогорье», де головний акцент робиться на ретельному вивченні архітектурних особливостей, храмового ансамблю монастиря [20, с. 27].

Висвітлюється ця тематика і в книзі В.М. Дєдова «Святые горы. От забвения к возрождению». Ця науково-популярна праця описує історію Святогорського монастиря в різні періоди його існування – від давнини до сьогодення, процес відбудови та реставрації архітектурного ансамблю, археологічні розкопки на його території в межах роботи історико-архітектурного заповідника. До того ж автор представляє збірку творів про Святогір'я видатних письменників – діячів культури XIX ст.: А.П. Чехова, І.А. Буніна, С. Кароліна, В.І. Немировича-Данченка, Д.І. Багалія, князя Н.Б. Голіцина. Гарним доповненням слугує фотографії XIX ст., які зберегли для сучасників оригінальний вигляд споруд Святогорського монастиря ; фото, зроблені у XX ст. до реставрації та після, дають змогу оцінити значну роботу майстрів по відновленню шедеврів архітектури Святогір'я щодо оздоблення Успенського собору.

Автор наводить кілька версій щодо заселення Святих гір і заснування монастиря, докладно аналізуючи кожне джерело, на яке він посилається. Наприклад, у книзі присутні фотокопії «Титульного листа списка сторож и станиц князя Воротынского» (1547 р.) та «Списка жалованной грамоты Святогорскому монастырю царя Алексея Михайловича» (1624 р.).

Основну увагу приділено значущим будівлям архітектурного комплексу монастиря (Святогорський печерний монастир, Миколаївська церква XVII ст., підземна церква Пресвятих Антонія та Феодосія, Успенський собор, Покровська церква тощо), історії їх будівництва та реставрації у різні роки XX ст.

Окремо автор розглядає та аналізує події 1920-1922 рр. у документах НКВС щодо припинення діяльності монастиря. Дослідник описує історію Святогір'я: у жовтні 1922 р. губвиконком, а потім ВУЦВК прийняли рішення стосовно відкриття на його території І Всеукраїнського будинку відпочинку, який після Великої Вітчизняної війни було перетворено на

санаторій (1955 р.). Можливо, завдяки цьому зберігалися споруди монастиря, які могли бути знищеними.

Особливу увагу приділено архітектурним особливостям монастирського комплексу. Наведено докладний опис пам'яток архітектури: Успенського собору, Покровської церкви, павільйонів прочан, печерного комплексу тощо.

Незважаючи на те, що за роки Великої Вітчизняної війни комплекс архітектури монастиря XVII-XIX ст. постраждав, в 1948 р. було проведено його дослідження. В 1963 р. Миколаївська церква була затверджена як пам'ятник архітектури XVII ст. республіканського значення, а у 1979 р. – решта споруд Святогорського монастиря [18, с. 31-32].

На завершення хочеться сказати про сьогоднішні події в Святогір'ї. Що стосується духовності, то деякі споруди і після реставрації (печери та келії, Миколаївська церква, Покровська, нижні павільйони паломників, Монастирський готель Східна вежа) продовжують виконувати своє призначення. Крім того, адміністрацією Святогір'я було сформовано Слов'яногорський історико-архітектурний заповідник з 1992 р. (В.М. Дєдов), де тривають і реставрація духовних закладів, і паралельно із науковцями йде пошук наукових матеріалів, які чекають на свого дослідника.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *АКТ расследования о злодеяниях большевиков, совершенных в 1918 и 1919 годах в Святогорском Успенском монастыре Изюмского уезда Харьковской губернии. – Екатеринодар, 17 июля 1919 // Красный террор в годы гражданской войны: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главнокомандующем вооруженными силами на юге России. – Лондон, 1992. – С. 181-186.*
2. *Архимандрит Афанасий. О пользе монастырей: вообще и в частности о епархиально-филантропических учреждениях при монастырях Харьковской епархии. – Х.: Епархиальная Типография, 1913. – 33 с.*
3. *Багалий Д.И. Из прошлого Святогорского монастыря // Харьков. губерн. ведом. – 1894. – № 210. – С. 1-4.*
4. *Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.:Дельта, 1993. – 225 с.*
5. *Горчакова Е. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии. – Одесса, 1894. – 50 с.; Горчакова Е. Краткое описание Святогорской Успенской общежительной пустыни. – Одесса, 1916. – 33 с.*
6. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 11-12.*
7. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 35-36.*
8. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 44.*
9. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 45.*
10. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 94.*
11. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 97-98.*
12. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 106-107.*

13. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 110-112.*
14. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 151-153.*
15. *ДАХО, Ф. 3, оп. 71, спр. 371, арк. 156-157.*
16. *ДАХО, Ф. р. 947, оп. 2, спр. 3, арк. 57.*
17. *Дедов В.Н. Святые горы. От забвения к возрождению. – К.: Полиграфкнига, 1995. – 352 с.*
18. *Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – 1012 с.*
19. *Дядюшенко Г.А. Материалы исследований. Святогрье. – К., 1995–127 с.*
20. *Кулжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии. – Одесса, 1888. – 125 с.*
21. *Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.*
22. *Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. I.: Монастыри. – Гл. А.: Монастыри существующие. – М. – Х., 1852 – 1858. – 236 с.*

Надійшла до редколегії 30.10.2000 р.

УДК 929.6 (477)

Г.І. ШАПОВАЛОВ

ГЕНЕЗА ТРИЗУБА: ВІД СИМВОЛУ ХРЕСТА НА ЯКОРІ ДО ГЕРБА ДЕРЖАВИ

У зв'язку з новою державною символікою України та необхідністю її подальшого розвитку розглядаються питання генези Державного Герба України

Особливе призначення корабельного якоря як речі, що рятує корабель, а значить і людину в негоду, сприяло появі у глибоку давнину культу якоря. Як культовий символ, пов'язаний із надією на спасіння, він був поширений у приморських народів давніх культур Єгипту, Греції, Риму, Візантії. Про це свідчать давні писемні джерела про культові споруди з корабельними якорями, численні археологічні знахідки храмових вівтарів з якорями або вотивами якорів [1]. Подібні знахідки античного та середньовічного часу останніми роками були відкриті й на Україні у Північному Причорномор'ї, зокрема виявлений у Ольвії вівтар початку V – кінця IV ст. до н.е. з двома кам'яними штоками, дві форми для відливки вотивних якорів V-II ст. до н.е. і X ст. та підйом кількох свинцевих вотивів–якорів VIII-IX ст. з моря біля Судака [2]. Ці знахідки свідчать про те, що територія нашої держави входила до ареалу розповсюдження цього, притаманного приморським культурам, культу.

У V ст. до н.е. на монетах з'являється культове зображення якоря з умовним розміщенням рогів і штоку в одній площині [3] (ця умовність зберігається у зображеннях корабельних якорів понині). В I ст. до н.е.– I ст. н.е. воно трансформується у знак – хрест на рогах якоря [4]. У перші століття нашої ери цей знак, поруч із реальним зображенням якоря, стає одним із головних символів християнства. В цей час якір часто зображують разом з монограмою Ісуса Христа або з його іменем [5]. Знак, що виник у перші століття нашої ери, мав стилізований вигляд хреста на рогах якоря, ототожнювався першими християнами з іменем Ісуса Христа і був для них символом Надії на спасіння [6], ми називаємо знаком «якір–хрест» [7]. X-XIII ст. датовані численні зображення цього символу на речах, що знайдені на території Київської Русі. В цей же час побутували і культові зображення якоря і хреста у їх звичному вигляді. Найчастіше вони зображувалися у різних сторін монет або печаток. Такими є, наприклад, зображення на монетах Херсонесу X-XII ст. [8] або на свинцевій печаті XI–XII ст. із городища Білозеро на березі річки Шексни [9].

З перших століть нашої ери і до XII ст. відомі зображення, в яких два якорі утворюють хрест. Подібну композицію бачимо на люстерку із сарматського поховання дослідженому в урочищі Носаки на Запоріжжі [10]. Такі зображення є основою поширеного в європейській геральдиці так званого якірного хреста [11].

Інколи, як на монеті князя Ярослава, хрест розміщувався над якорем. Важливо, що саме зображення якоря на монеті князя Ярослава нещодавно було ідентифіковане нами із залізним пізньоримським і візантійським якорем типу «Д» за Г. Кепітеном [12]. Такі якорі були поширені з V ст. у басейнах Середземного і Чорного морів і їх добре знали мореходи Київської Русі. Адже відповідно до угоди Русі з Візантією остання зобов'язувалась споряджати кораблі київських князів у зворотну путь новими, тобто візантійськими якорями. Підтвердженням цього є знахідки таких якорів біля узбережжя Криму і навіть в Дніпрі біля острова Хортиця [13]. Зображення саме цього типу якоря, з характерною ознакою – перпендикулярно розміщеними по відношенню до веретена рогами – лежить у основі композиції «якір під хрестом» на монеті князя Ярослава. А саме це стилізоване культове зображення візантійського якоря – символа християнської Надії на спасіння людини і людства через віру в Христа – є основою і тризуба під хрестом зображеного на монеті князя Володимира, і двозуба під хрестом – на монеті князя Святополка [14].

Про шлях до розуміння гербової символіки київських князів через осмислення її стилізації писав М. Грушевський: «Що представляє сей знак. Про сеє робились ріжні здогади тому, що знак сей, як то бувало з такими стариними знаками дуже стілізований, себто реальний образ пред-

предмета, котрий він представляє, дуже змінений для того, щоб фігура мала більш декоративний рисунковий, візерунковий характер» [15].

Пізніше зображення візантійського корабельного якоря типу «Д», але вже менш стилізоване, посіло головне місце у гербі Гедемінів. У XVII ст. це символічне зображення якоря стало гербом гетьмана І. Мазепи [16].

У XIV-XV ст. символ якоря-хреста прикрашав герби багатьох польських, литовських, українських і російських феодалів [17]. УXVII-XVIII ст. він фігурує як головний елемент у гербах та печатках міст України, їх закладів та офіційних осіб. У гербі гетьмана Б. Хмельницького центральним символом його складної композиції також є якір із хрестом у верхній частині. Нижню частину цього символу утворюють опущені вниз роги якоря, характерні для візантійського якоря типу «Е» за Г. Кепітеном [18].

З X по XIX ст. символ хреста на рогах якоря традиційно увінчував бані православних храмів України. Донині стоять, прикрашені цим прадавнім символом: Покровська церква 1467 р. у Сутківцях, Троїцька церква XV-XVII ст. у Межирічі, Богоявленська церква XVI ст. у Острозі, Успенська церква 1591-1631 рр. у Львові, церква Воздвиження 1661 р. у Дрогобичі та багато інших українських культових споруд [19].

З XIX ст. на заході Україні простежується звичай встановлювати подорожні хрести на подяку за благополуччя або як обереги від мору, голоду, вогню та війни. Ці великі дерев'яні хрести угорі увінчувалися невеликими залізними хрестами на якорі. Повну уяву про них дає велика колекція таких хрестів, що зберігається у польському місті Білостоці. Вони зібрані на території Підляшшя, де мешкали українці, і є чудовими взірцями народного ковальського мистецтва XIX – початку XX ст. [20].

Яскравим прикладом збереження давнього погансько-християнського культу якоря-спасителя на Україні за часів козацтва і навіть у XIX ст. є надмогильні кам'яні хрести. Ці хрести, що мають за основу роги якоря, встановлювались на могилах запорожців-мореходів, які мешкали на узбережжі Чорного моря біля Дніпровського та Бузького лиманів. Останніми роками такі надмогильні «якоревидні», як їх називають дослідники, хрести активно вивчаються і охороняються державою [21].

Як бачимо і хрест на рогах якоря, і якір під хрестом, і «тризуб» під хрестом це абсолютно ідентичні символи. За своєю суттю як у світовій, так і в українській культово-релігійній традиції вони означають одне – надію на спасіння. Викладене вище дозволяє дійти висновку, що сучасний малий Державний Герб України має такий самий високий духовний зміст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Gianfrotta P.A. First element for the dating of stone anchor // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. – 1977. – V. 6.4.*

– P. 285–292; Frost H. On a sacred Cypriot anchor Recneil R.Saidah // Arche'ologie an Levant. – Lyon.– 1982. – CMO 12. Arch. 9. – P. 162–166; Frost H. «Porst» cairns and anechors: A Pharaonic Outlet on the Red Sea // Topoi. Orient – Occident. – 1996.– P. 106–129.

2. *Русяева А.С., Диатропов П.Д. Два культовых комплекса западного темеиоса в Ольвии // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк. – 1993. – С. 169; Шаповалов Г.И. Вотивные якоря из Черного моря // СА. – 1990. – С. 259–260; Він же. Форми для відливки вотивних якорів з Херсонесу // ДСПК. – Запорожье: ИПК «Запорожье», 1995. – Т. IV.– С. 225–227.*
3. *Бургас. Окружен исторический музей. – София, Българаски художник. – 1967. – С. 42.*
4. *Скрягин Л.Н. Книга о якорях. – М.: Транспорт, 1973. – С. 22.*
5. *Нечаев В. Кресты с полумесяцами на главах храмов // Душеспасительное чтение. – М.: – 1861. – С. 64.*
6. *Уваров А.С. Христианская символика. – М.: – 1908.– Ч.1. – С. 164.*
7. *Шаповалов Г.И. О символе «якорь-крест» и значении знака Рюриковичей // Византийский временник. – М.: 1997. – № 57. – С. 202–210.*
8. *Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 53. – Табл. XII–XIII.*
9. *Макаров Н., Черновцев А. Сфрагистические материалы из Белозера // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 231.*
10. *Бидзиля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в уроч. Носаки // Курганные могильники Рясные могилы и Носаки. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 139, 142.*
11. *Моран А. История декоративно–прикладного искусства. – М.: Искусство, 1982. – С. 251.*
12. *Kapitan G. Ancient anchors – technology and classification // The International Journal of Archaeology and Underwater Exploration. – 1984. – Vol. 13.1. – P. 43.*
13. *Шаповалов Г.І. Якір V–VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця // Археологія. –1990. – № 1. – С. 120–121.*
14. *Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России // Сводный каталог русских монет X–XI веков.– Л.: Искусство, 1983.– 239 с.*
15. *Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: – 1918. – С. 10.*
16. *Лакиер А.Б. Русская геральдика. – М.: Наука, 1990. – С. 281, 291–297.*
17. *Kapitan G. Ancient anchors... – p.43.*
18. *Шаповалов Г.І. Про символ якоря у гербі І.Мазепи // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково–практичної конференції м. Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997 р. Секція III,IV,V. – Запоріжжя: РА «Тандем–У», 1997. – С. 192–194.*
19. *Шаповалов Г.И. Корабли веры: Судоходство в духовной жизни древней Украины. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – С. 132–141.*
20. *Ковальчук В. Ковальські хрести на Підляшші // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 89.*
21. *Шувалов р.О. Куяльницьке козацьке кладовище в Одесі // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва.– К. – 1982. – Вип. І. – С. 26–31.*

22. *Сапожников І.В., Слюсар Ю.О., Шувалов р.О. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності України. – Одеса. – 1995. – Вип.2. – С. 16–47.*
23. *Сапожников И.В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднепровья : Конец XVIII – первая половина XIX вв. – Одесса. – 1997. – 159 с.*
24. *Сапожников І.В. Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) – Одеса: Чорномор'я, 1997. – 165 с.*

Надійшла до редколегії 10.09.2000 р.

УДК 930(477.54) "18/19": 725.96+904

В.С. РОМАНОВСЬКИЙ

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ XVII-XIX СТ. НА ХАРКІВЩИНІ: ІСТОРІОІГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізуються дослідження другої половини XIX – початку XX ст., присвячені позамузейним пам'яткам історії та культури Харківщини

Нерухомі (позамузейні) пам'ятки історії та культури утворюють унікальне середовище існування людини, що, безперечно, впливає на формування самосвідомості суспільства. Тому проблема вивчення історико-культурної спадщини постає нині особливо актуальною. Одночасно сучасним дослідникам необхідно зважати і на досвід науковців минулого.

Систематизовані наукові дослідження позамузейних пам'яток Харківщини XVII–XIX ст. виникають з другої половини XIX – початку XX ст. Цьому сприяли об'єктивні передумови суспільного розвитку. В першій половині XIX ст. формувався професорсько-викладацький склад історико-філологічного факультету Харківського університету. Саме Харків у першій половині XIX ст. був центром українського національного відродження, яке посилило увагу суспільства до історії рідного краю. Деяку, хоч і недостатню, роль у справі виявлення та вивчення пам'яток відігравала і держава. Важливо, що в другій половині XIX ст. факт існування в Російській Імперії пам'яток мистецтва і старовини вже не викликав сумнівів серед представників освічених верств суспільства. Вже в першій половині XIX ст. деяку увагу нерухомим пам'яткам Харківщини XVII–XIX ст. приділяли у своїх працях В.В. Пассек та В.Н. Каразін.

Ще в першій половині XIX ст. набула розвитку археологія, коло досліджень якої не обмежувалося тоді лише власне археологічними

пам'ятками. З 1859 р. діяла Імператорська Археологічна комісія. Вже на 1 археологічному з'їзді (1869 р.) обговорювалося питання про необхідність не лише вивчення, але й збереження пам'яток старовини.

У 1863 р. було видано циркуляр Міністерства внутрішніх справ про залучення губернських і обласних статистичних комітетів до участі в зборі свідчень про пам'ятки старовини. Значну роботу по накопиченню й опрацюванню інформації про пам'ятки церковної старовини виконували представники духовенства. Розвиткові наукових досліджень сприяло й прискорення суспільних процесів опісля реформ 60-х років XIX ст.

У процесі розвитку досліджень другої половини XIX – початку XX ст. із зазначеного питання слід виділити три етапи. Ці етапи хронологічно розмежовуються кінцем 70-х рр. XIX ст. (пожвавлення дослідницької роботи, що пов'язано, зокрема, з початком діяльності в 1877 р. Харківського історико-філологічного товариства) та 1902 р. (проведення в Харкові XII археологічного з'їзду). Перші два етапи характеризуються накопиченням, систематизацією джерельної бази досліджень; третій – вирішенням теоретичних і мистецтвознавчих питань проблеми, подальшим пошуком даних про пам'ятки.

Досліджень, у яких давалася ґрунтовна оцінка мистецькій цінності пам'яток, робилися теоретичні узагальнення з проблеми, було небагато. Але нерухомі пам'ятки XVII-XIX ст. часто вивчалися у працях, які в тому чи іншому аспекті були присвячені загальній історії Слобідської України, окремих місцевостей [2; 4; 14; 34; 35]. Значну літературу складають історико-статистичні описи, різноманітні довідники і путівники, публікації мемуарного характеру тощо[1; 3; 5-7; 10; 15; 19; 20; 22; 28; 30; 33]. У цих роботах знаходимо дані щодо історії та місць розташування пам'яток. Автори зазначеного періоду мали змогу вивчати ті нерухомі пам'ятки й архівні документи, які вже назавжди втрачені. Характерно, що саме пам'ятки церковної старовини привертали значну увагу дослідників другої половини XIX-початку XX ст. [5; 8; 9; 15; 16; 21; 29; 30].

Уперше значні систематизовані дані про нерухомі пам'ятки історії і культури нашого краю наведено у праці архієпископа Філарета (Д.Г. Гумілевського) [30]. У цій праці приділяється увага не лише церковним старожитностям, а й фортифікаційним спорудженням, панським маєткам тощо.

У 1857 р. вийшло друком «Описание Харьковской губернии», а в 1859 р. «Историко-статистическое описание города Харькова» (в газеті «Харьковские губернские ведомости») С.І. Кованька. В цих працях деяка увага приділяється і нерухомим пам'яткам XVII-XIX ст.

Не можна залишити поза увагою публікації «Памятной книжки Харьковской губернии» (1863-68 рр.), «Харьковского календаря» (1869-

1916 рр.) та «Харьковского сборника» (1887-98 рр.) – видань Харківського губернського статистичного комітету. Зокрема, цінні дані про нерухомі пам'ятки історії та культури Харківщини XVII-XIX ст. містяться в історико-статистичному нарисі І.Устинова «Харьков в начале нынешнего столетия (1798-1801 гг.)», спогадах Ф.Й. Рейнгардта «Город Харьков 20-х и 30-х годов», В.І. Ярославського, працях протоієрея М. Лащенка «Двухсотлетие Покровского храма Харьковского архиерейского дома (1689-1889)», «Домовые церкви в покоях слободско-украинских дворян-помещиков», «Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский» та ін. Протоієрей Харківської Троїцької церкви М.О. Лащенко був членом Харківського губернського статистичного комітету й Харківського історико-філологічного товариства.

З другої половини XIX ст. почали періодично видаватися журнали: архітектурний і художньо-технічний «Зодчий» (СПб, 1872-1917) з додатком «Неделя строителя», історичний «Киевская старина» (К., 1882-1906), філософсько-богословський «Вера и разум» (Х., 1884-1917.), на сторінках яких містилося немало публікацій про нерухомі пам'ятки історії та культури Харківщини. Отже, історико-культурну спадщину ще з другої половини XIX ст. вивчали фахівці різних спеціальностей.

Публікації, присвячені пам'яткам, знаходимо також на шпальтах харківських газет «Харьковские губернские ведомости» (1838-1917 рр.), «Южный край» (1880-1919 рр.), «Утро» (1906-1916 рр.).

Значні дослідження розміщувалися в наукових виданнях Харківського університету: «Записках императорского Харьковского университета» (1874-1919 рр.) та «Сборнике Харьковского историко-филологического общества» (1886-1914 рр.). Діяльність Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.) значно вплинула на розвиток історичної науки і, зокрема, краєзнавчих досліджень Слобідської України. В 1883 р. членом товариства став Д.І. Багалій. У своїх дослідженнях він дотримувався позитивізму, приділяв значну увагу вивченню регіональної історії, використовував архівні матеріали. Саме «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», зібрані і відредаговані Д.І. Багалієм, були першою публікацією «Сборника Харьковского историко-филологического общества» (1886, 1890 рр.).У збірнику документів неодноразово згадуються нерухомі пам'ятки історії і культури Харківщини. Вже в 1887 р. Д.І. Багалій видав «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (М.,1887 р.) в яких розглядає і питання історії нерухомих пам'яток.

Цікаво, що саме у працях науковців останніх десятиліть XIX ст., присвячених історії заселення Слобідського краю, знаходимо інформацію про нерухомі пам'ятки історії та культури, хоч автори цих робіт не стави-

ли собі за мету спеціально вивчати старожитності. Так, на сторінках журналу «Киевская старина» опубліковано праці Є. Максимова «К вопросу о колонизационном значении монастырей в Слободской Украине» (1887 р.) та Н.І. Петрова «К истории колонизации Слободской Украины» (1886 р.). У останній праці викладається змісту документів XVII ст., що стосувалися Ізюма, Чугуєва й інших поселень і укріплень. Сам Н.І. Петров уважав, що «эти документы могут служить немаловажным дополнением к исследованию Д.И. Багалея «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» [14, с. 24].

Новий етап пам'яткознавчих досліджень на Харківщині пов'язаний із XII археологічним з'їздом (1902 р.). Значна інформація про нерухомі пам'ятки XVII-XIX ст. була зібрана попереднім комітетом із влаштування XII археологічного з'їзду (голова – Д.І. Багалій, секретар – Є.К. Рєдін). Комітет розпочав свою діяльність у 1900 р. Результати його роботи були відображені в «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству .XII археологического съезда» [26]. На особливу увагу заслуговують матеріали про підземні ходи Харкова (лист І. Щелкова до Д.І. Багалія та стаття М. Леваковського)[26, с. 7-16], доповідь П. Константинова «Слобода Алексеевская крепость Змиевского уезда Харьковской губернии» [26, с. 477-479], а також доповідь Є.К. Рєдіна «Памятники церковних древностей Харьковской губернии» [26, с. 44-48]. Доповідь Є.К. Рєдіна була видана також окремо в 1900 р. В ній автор визначає завдання досліджень пам'яток церковної старовини: «Для изучения церковной архитектуры, естественно, необходим осмотр наиболее выдающихся типичных храмов, снятие их общего вида, планов, такой осмотр необходим и для предметов, служащих украшением храма и при богослужении, особенно целых иконостасов, больших и напрестольных крестов и т.п.» [17, с. 11].

У 1900-1901 рр. Є.К. Рєдін відвідав багато церков різних повітів Харківської губернії. Під час поїздок він зробив чимало фотографій, які разом з іншими були представлені на виставці XII археологічного з'їзду. Є.К. Рєдін видав «Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове» (Х., 1902 р.). За редакцією Є.К. Рєдіна було також видано «Альбом выставки XII археологического съезда в Харькове» (Москва, 1903 р.).

Результати роботи XII археологічного з'їзду висвітлені у «Трудах XII археологического съезда в Харькове 1902 г.» [27]. 17 серпня 1902 р. проф. А.М. Краснов на з'їзді зробив доповідь «Об эволюции жилища и одежды крестьян ближайших окрестностей г. Харькова» [27, т. 3, с. 292-293], в якій стверджував про зміни та вдосконалення українських хат протягом останнього століття. Новий тип хат дослідник уважав національним удосконаленням старовинної хати. 22 серпня 1902 р. Є.К. Рєдін у доповіді «Религиозные памятники искусств в Харьковской губернии» звітував про

наукову екскурсію, здійснену ним у 1900 і 1901 рр. [27, т. 3, с. 339]. 23 серпня Є.О. Альбовський на основі документів Московського архіву Міністерства Юстиції зробив доповідь «К первоначальной истории г. Харькова» в якій надав певної уваги і нерухомим пам'яткам Харкова XVII ст. [27, т. III, с. 258; т. 2, с. 1-13].

У 1902 р. вийшов друком «Историко-справочный путеводитель: Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях» О. Гусєва. Книгу було присвячено XII археологічному з'їзду. В ній описано значну кількість пам'яток міста. В цей же час були видані праці, у яких надано уваги пам'яткам церковної старовини [21, 22].

У 1905 р. було видано «Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе» (XVI том «Сборника Харьковского историко-филологического общества», за ред. Є.К. Рєдіна). Інформація про пам'ятки старовини і мистецтва міститься в працях Є.О. Альбовського «Валки, украинный город Московского государства» [2] та Є.К. Рєдіна «Материалы к изучению церковных древностей Украйны. Церкви города Харькова». Остання праця вийшла також окремою книжкою[18]. Є.К. Рєдін не обмежився лише реєстрацію та вивченням історії пам'яток, як робили його попередники, але й зробив мистецький аналіз храмів, збудованих у різних стилях. Є.К. Рєдін приділив особливу увагу дерев'яній церковній архітектурі, яка, на його думку, «не имела святи с северно-русской архитектурой, а с архитектурой малорусской, памятники которой также до сих пор сохранились в Полтавской, Екатеринославской, Курской губернии, в области Войска Донского. Эта архитектура имеет в свою очередь ближайшую связь с архитектурой Галиции» [18, с. 5].

Є.К. Рєдін вивчав храми Харкова в 1904 р. на прохання проф. Д.І. Багалія, який з Д.П. Міллером збирав матеріали для написання «Истории города Харькова за 250 лет его существования» (видана в 1905-1912 рр.). Дані, опубліковані Є.К. Рєдіним, були використані при написанні 11 глави 1 тому праці. Д.І. Багалій та Д.П. Міллер опрацювали для своєї роботи багато нової інформації про нерухомі пам'ятки історії та культури Харкова.

Д.І. Багалій надав певної уваги нерухомим пам'яткам Харківщини й у інших роботах. Під його редакцією було видано «Альбом к столетию (1805-1905) императорского Харьковского университета» з зображеннями корпусів університету, пам'ятників на могилах професорів (фотограф – А. Іваницький). Важливі дослідження Д.І. Багалій опублікував у 1 та 2 томах «Очерков из русской истории» [4].

Не припиняли своїх досліджень і представники духовенства. У 1912 р. І. Попов видав працю «Верхо-Харьковский Николаевский первоклассный девичий общежительный монастырь, Харьковской губернии и уезда».

Ґрунтовністю і високим науковим рівнем вирізняється праця П.Г. Фоміна «Церковные древности Харьковского края» (1916 р.)[29]. Важливо, що вже у вступі до праці автор стверджує про необхідність збереження пам'яток церковної старовини, осуджує недбале ставлення до них. Важливе місце у праці відводиться аналізу стильових особливостей храмової архітектури Харківського краю. П.Г. Фомін вивчив старожитності як українських, так і російських переселенців .Автор наголошує на оригінальності форм українського зодчества, традиції якого були принесені на Харківщину із Задніпров'я. Це стосується в першу чергу дерев'яних храмів XVII-XVIII ст., за взірцем яких, однак, було споруджено і деякі кам'яні церкви. П.Г. Фомін зазначав, що українські храми Харківського краю в порівнянні з церковним зодчеством інших частин України досліджені мало [29, с. 157-158].

Значна увага П.Г. Фоміна до храмів українського архітектурного стилю не є випадковою. Особливі форми цього стилю були відзначені дослідниками вже давно. В літературі простежуються різні погляди стосовно походження українських форм архітектури.

Як зазначав С.А. Таранушенко, дослідники «вбачали зв'язок українських церков з вірменським, польським, болгарським, норвезьким, індійським, китайським мистецтвом, виводили їх з усіх західноєвропейських провідних стилів» [25, с. 12].

Академік В.В. Суслов виявив спільність архітектури Донського краю і Кубанської області з дерев'яним зодчеством України. Все ж дослідник дійшов висновку, що в «південній архітектурі» відбилися західні впливи, а тому вона не є самобутньою [23, с. 50-51].

В 1903 р. В. Нарбеков, представник Казанської духовної академії на XII археологічному з'їзді, вивчивши зображення церков на виставці, дійшов висновку, що храми Харківського району та Донської Області «можно причислить к одной так называемой малорусской архитектуре, которая впрочем в своих, по крайней мере, существенных чертах мало чем отличается от северной деревянной архитектуры» [12, с. 105].

Проф. університету св. Володимира Г. Павлуцький у роботі «Древности Украины. Деревянные и каменные храмы» стверджував самобутність української дерев'яної церковної архітектури, яка безпосередньо продовжувала традиції домонгольського, навіть дохристиянського зодчества Русі і зберегла свій національний характер попри іноземні впливи [13, с. 4, 31]. Г. Павлуцький зазначав: «Типичные южнорусские деревянные церкви встречаются в северных губерниях России; распространение их

там следует объяснить влиянием Малороссии, сказавшимся, кроме того, как известно, в северно-русской науке и литературе» [13, с. 2].

Подібних поглядів дотримувалися В. Щербаківський у праці «Деревляні церкви на Україні й їх типи» (1906 р.), протоієрей Є. Сіцінський у роботі «Южно-русское церковное зодчество» (1907 р.), О. Новицький у доповіді на XIV археологічному з'їзді «Черты самобытности в украинском зодчестве» (1908 р.) та інші науковці.

Слід зазначити, що харківські дослідники Є.К. Рєдін, П.Г. Фомін також стверджували існування оригінального українського типу храмової архітектури.

Важливі дослідження нерухомих пам'яток історії і культури Харківщини здійснив також мистецтвознавець Г.К. Лукомський. Їх результати відображені переважно в книзі «Старинные усадьбы Харьковской губернии» (1917 р.). Г.К. Лукомський уважав, що українська церковна архітектура XVII-XVIII ст. зазнала значного впливу «Германии через Польшу, Польши через Галицию», а власного характеру панського «ампірного» будинку в Україні так і не було вироблено [11, с. 36].

Згадану працю Г.К. Лукомського деякі дослідники піддавали критиці, а мистецтвознавець С. Таранушенко навіть уважав її «поверховою і дилетантською» [24, с. 5]. Однак слід віддати належне Г.К. Лукомському, який зафіксував у своїй книзі унікальні дані про пам'ятки – садиби Харківського краю, здебільшого вже назавжди втрачені.

Таким чином, дослідники другої половини XIX – початку XX ст. не лише зібрали і систематизували об'ємну інформацію про нерухомі пам'ятки історії та культури XVII-XIX ст. на Харківщині, однак і проаналізували наявні дані, зробили теоретичні узагальнення. Пам'ятки було досліджено з погляду історії, мистецтвознавства, етнографії тощо. В цей період закладено основи наукового вивчення нерухомих історико-культурних пам'яток нашого краю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Адрес Харькова: Адресная и справочная книга / Изд. р. Радомышельского. – Х., 1910. – 616 с.*
2. *Альбовский Е.А. Валки, украинный город Московского государства: К 350-летию Валок / Вступит. ст. С.В. Потрашкова. – Х.: СП «Фолио», 1993. – 56 с. – Репринт. изд.*
3. *Амвросий (Ключарев). Воспоминания Преосвященного Амвросия, Архиепископа Харьковского о построении Спасова Скита. – Х., 1899. – 19 с.*
4. *Багалей Д.И. Очерки из русской истории. Т.1. – Х., 1911. – 624 с.; Т. 2. – Х., 1913. – 374 с.*
5. *Буткевич Т. Историко- статистическое описание харьковского кафедрального Успенского собора. – Х., 1894. – 331 с.*

6. *Духовская В.Ф. Из моих воспоминаний. – СПб., 1900. – 599 с.*
7. *Задонская Е.В. Быль XIX столетия. (Детям моим). – Х., 1907-1909. – Т. 1. – XXXII. – 422 с.; Т .2 – 518 с.; Т. 3. – 511 с.; Т. 4. – 414 с.; Т. 5. – 423 с.*
8. *Зверинский В.В. Монастыри в Российской империи. – СПб., 1887. – 106 с.*
9. *Зверинский В.В.Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской импери: В 3 т. – Т. 1.-СПБ., 1890. – XVIII. – 294 с.; Т. 2. – СПб., 1892. – VI. –462 с.; Т. 3 – СПб., 1897. – V. – 259 с.*
10. *Карпов В.П. Харьковская старина: Из воспоминаний старожила (1830-1860). – Х., 1900. – 518 с.*
11. *Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Пг., 1917. – 114 с.*
12. *Нарбеков В. Южнорусское религиозное искусство XVII-XVIII вв. – Казань, 1903. – 115 с.*
13. *Павлуцкий Г.К. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. – К., 1905. – 124 с.*
14. *Петров Н.И. К истории колонизации Слободской Украины // Киев. старина. – 1888. – Т. XXI. – С. 23-51; 314-340.*
15. *Православные русские обители. Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в Российской империи и на Афоне. – СПб., 1910. – 732 с.*
16. *Ратшин А. Полное собрание исторических сведений о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России. – М., 1852. – 564 с.*
17. *Редин Е.К. Памятники церковных древностей Харьковской губернии. – Х., 1900. – 14 с.*
18. *Редин Е.К. Материалы к изучению церковных древностей Украйны. Церкви города Харькова. – Х., 1905. – 64 с.*
19. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. – Т.7: Малороссия / Под ред. В.П. Семенова – СПб., 1903. – 517 с.*
20. *Семенов П.П. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5. – М., 1897. – 340 с.*
21. *Стефан, епископ. Куряжская обитель и ее Георгиевско-Петропавловский храм (1673 – 1903). – Х., 1904. – 58 с.*
22. *Справочная книга для Харьковской епархии / Составил секретарь Харьковской духовной консистории Иван Самойлович. – Х., 1904. – 471 с.*
23. *Суслов В.В. Очерки по истории древнерусского зодчества. – СПб., 1889. – 124 с.*
24. *Таранушенко С.А.Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. – Х., 1928. – 36 с.*
25. *Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К., 1976. – 336 с.*
26. *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / Под ред. проф. Е.К. Редина. – Х., 1902. Т. 1. – 549 с.*
27. *Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. / Под ред. гр. П. Уваровой. – М.,1905. – Т. 1. – 27 с.; Т. 2. – М., 1905. – 590 с.; Т. 3. – М., 1905. – 427 с.*
28. *Устинов И.А. Путеводитель по г. Харькову. – Х., 1881. – 350 с.*
29. *Фомин П. Церковные древности Харьковского края. – Х., 1916. – 181 с.*

30. *Филарет (Гумилевский). Историко- статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857–1859. – Отд. 1. – 322 с.; Отд. 2. – 334 с.; Отд. 3. – 602 с.; Отд. 4. – 336 с.; Отд. 5. – 462 с.*
31. *Харьковский календарь: Адресная и справочная книга. – Х., 1869-1916.*
32. *Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю». – Х., 1887–1898.*
33. *Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х., 1915. – 180 с.*
34. *Щелков К.П. Харьков: Историко - статистический опыт. – Х., 1881. – 72 с.*
35. *Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Х., 1882. – 365 с.*

Надійшла до редколегії 19.09.2000 р.

УДК 069.01 (477.54)(09) "18/19"

І.С. ПАНЧЕНКО

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНИЦТВА ХАРКІВЩИНИ (XIX - початок XX ст.)

Висвітлено історію становлення та основні напрями розвитку музейної справи на Харківщині (XIX- початок XX ст.)

Точкою відліку в справі розвитку музейництва на Харківщині слід вважати заснування в місті університету. Відбулося це в січні 1805 р. за ініціативою громадського діяча XIX ст. В.Н. Каразіна, який був не лише видатним просвітником, але й неабияким ученим свого часу. Саме колекції, що були придбані для навчальних цілей університету, в подальшому перетворились на окремі музеї, або стали основою музейних експозицій. Про значимість та цінність музейних зібрань університету свідчить згадка про нього поруч з іншими музеями світу в енциклопедії Britannica за 1911 р. [1, с. 64] Так, історія заснування унікального анатомічного музею починається майже одночасно з організацією кафедри анатомії при медичному факультеті у 1805 р. Зоологічна колекція Четті стала основою Зоологічного кабінету, що мав назву натурального й виник у 1807 р. Протягом років колекція поповнювалась, це дало можливість у 1863 р. від зоологічного музею відокремити зоотомічний [3, с. 648].

Завдяки щедрим пожертвуванням графа С.Й. Потоцького у 1806 р. засновується нумізматичний кабінет. Упродовж років колекція зростала переважно дякуючи дарам, серед яких найцінніший було зроблено 9 лютого 1813 р. адміралом П.В. Чичаговим. У ході бойовий дій він захопив замок князів Радзивілів у Мінській губернії, саме звідти надійшла до Харківського університету колекція золотих та срібних медалей і монет

Польщі та інших країн Заходу, що налічувала 13 271 екземпляр[2, с. 58]. Деякі з них були унікальними [16, с. 70].

Крім того, за проектом В.Н. Каразіна в Харківському університеті передбачалось відкрити дев'ять факультетів, серед яких – відділення красних мистецтв. На жаль, цей задум не втілився у життя, університет було організовано з чотирма відділеннями, але одночасно з його заснуванням відкрився кабінет малюнка та живопису. З цією метою Каразін придбав у Петербурзі в проф. Ф. Аделунга відому колекцію, яка налічувала 2477 екземплярів, серед яких 1297 гравюр та 59 акварельних малюнків різних художніх шкіл. [5, с. 58].

Пізніше, в 1857 р. І.Е. Бецький подарував університету свою колекцію – 170 картин різних італійських майстрів.[12, с. 7] Через два роки кабінет припинив свою діяльність, а всі його предмети передано до музею красних мистецтв та старожитностей. Експонати мюнц-кабінету та архітектурного кабінету з часом також поповнили фонди музею. Заснування музею красних мистецтв та старожитностей відноситься до 1837 р. На його утримання виділялося 2000 крб. на рік.[5, с. 54] Музейні колекції поступово зростали, що потребувало розширення штату працівників, отже, з 1860 р. ввели посаду помічника завідуючого музею, тобто фахівців з музейної консервації та зберігання. [5, с. 68] У 1861 р. музей стає відкритим для публіки, через два роки він діє й як учбово-допоміжна установа при щойно відкритій кафедрі теорії та історії мистецтв. Художні зібрання й надалі поповнювалися, зокрема у 1873 р., було передано колекцію А.М. Алфьорова [13, с. 38].

Починаючи з 1850-х рр. до колишніх художніх та художньо-археологічних музеїв приєдналися музеї художньо-промислові, чи так звані прикладного мистецтва [18, с. 122]. Взірцем для них був музей Клюні (Cluny) в Парижі [17, с. 442]. На початку 1880-х рр. дуже багато виникло подібних музеїв зі школами в Англії, а для відкриття їх у містах Америки виникла ціла асоціація – Central art association of America. Музей прикладних знань у Росії був заснований в 1870 р. на Всеросійській мануфактурній виставці. Не міг уникнути цього процесу й Харків з його рівнем освіти. Саме в цей час, у 1869 р., відкривається загальнодоступна школа малювання М.Д. Раєвської-Іванової. Завдяки зусиллям місцевої інтелігенції перший міський художній музей в Україні було створено 14 грудня 1886 р. на другому поверсі будинку Ново-Сергіївського ряду, біля підніжжя Університетської гірки, що був споруджений за проектом архітектора С.І. Загоскіна [11, с. 37]. Незважаючи на труднощі, музей відігравав значну роль у підвищенні художнього рівня ремісничих виробів півдня Росії. Його діяльність полягала в організації експозицій, влаштуванні

виставок, наданні своїх колекцій для копіювання місцевим художникам, учням шкіл та аматорам.

Наступною подією, що помітно вплинула на подальший розвиток Музею красних мистецтв та старожитностей і взагалі музейництва на Харківщині, було проведення в місті у 1902р. XII Археологічного з'їзду.

Відділ старожитностей відтоді поповнився багатьма експонатами, організувався окремий відділ – церковних старожитностей [5, с. 61], про необхідність якого зазначалось ще напередодні з'їзду [14, с. 13]. Виникли відділи: первісних старожитностей, антропологічний відділ, відділ монетних скарбів. У музеї красних мистецтв та старожитностей налічувалась деяка кількість етнографічних експонатів, які було передано до етнографічного музею. Він виник на базі етнографічної виставки з 15 по 27 серпня 1902 р. саме під час проведення Археологічного з'їзду [6, с. 136]. Підготовчий комітет по проведенню цього з'їзду, головою якого був Д.І. Багалій, звернувся за допомогою в улаштуванні виставки. Відгукнулись як суспільні установи, так і приватні особи. Надходили різні етнографічні предмети: малюнки, фотографії, відомості про народний побут. Багато художників, зокрема С. Васильківський, передали свої картини побутового характеру [6, с. 134]. Головний ініціатор створення музею, М.Ф. Сумцов, організував етнографічні експедиції до Охтирського, Харківського, Ізюмського, Старобельського повітів Харківської губернії та до Курської губернії.

19 травня 1913 р. створюється Харківське церковно - археологічне товариство і музей при ньому в спеціально збудованому єпархіальному будинку по вул. Каплуновській № 4.[4, с. 63] Завідуючому цим музеєм, протоієрею Петрові Георгійовичу Фоміну, в роботі по дослідженню і збереженню місцевих пам'яток церковної старовини допомагали такі відомі фахівці, як Ф.І. Шміт та С.А. Таранушенко. Всі зазначені музеї існували до реорганізації харківських музеїв – січня 1920 р.

Реорганізації у музейній сфері були тісно пов'язані з загальними перетвореннями, що відбувались у економічному, політичному та культурному житті країни після революції 1917 р. Під час громадянської війни першочерговим завданням було збереження залишених без догляду, націоналізованих пам'яток культури та мистецтва. На початку 1919 р. при Народному комісаріаті освіти республіки створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (Вукопмис), який розробив основи державної політики охорони культурної спадщини. Комітет складався з п'яти секцій: археологічної, етнографічної, архітектурно - монументальної, музейної та архівної. Музейну секцію очолював професор Ф.І. Шміт, який докладав багато зусиль для розвитку пам'яткоохоронної діяльності. Разом із учнями і співробітниками Музею красних мистецтв

університету - сховища Музейного фонду, Шміт вивозив з покинутих або реквізованих на державні чи військові потреби особняків художні цінності. Іноді, щоб урятувати речі від пошкодження та знищення, люди самі передавали їх до музею [8, арк. 6, об. 21-22]. Після того, як радянський уряд й Вукопмис у квітні переїхали до Києва, в Харкові створено місцевий Губкопмис, котрий почав працювати з лютого 1919 р., з того часу, як більшовики знову взяли владу в місті. Під час перебування в Харкові денікінців він вважався непотрібним. Склад його залишався майже таким, як і в колишньому Вукопмисі: завідуючими археологічної секції був О.С. Федоровський, етнографічної – М.Ф. Сумцов, архітектурно-монументальної – С.А. Таранушенко, музейної – Ф.І. Шміт, архівної – Д.І. Багалій. Загальний склад музейної секції наведено у додатку мовою оригінала. [10, арк. 145, об. 146] У зв'язку з тим, що приміщення музеїв перетворились на склади, перш за все необхідно було провести реорганізацію саме музейних закладів. Таким чином, на 1921 р. у Харкові існувало близько двадцяти чотирьох музеїв. [7, арк. 42] Університетський музей став Центральним художньо-історичним, що розміщувався на верхньому поверсі головного корпусу університету, мав відділи: далекосхідний, історичний, живопису та скульптури, фарфору. Завідуючим на той час був Б.В. Порай-Кошиць. У математичному корпусі університету – Археологічний музей, завідувач – О.С. Федоровський. У цьому ж будинку знаходився Геологічний музей. Неподалік від нового юридичного корпусу по Університетський вулиці діяли Мінералогічний музей та Музей географічного кабінету. В приміщенні колишнього актового залу Університету існував музей килимів, меблі та старовинної зброї, хоча фактично він так і залишився складом Музейного фонду.

До Міського художньо-промислового музею передано частину колекцій з колишнього Університетського музею й у січні 1920 р. на Університетській гірці було відкрито Музей Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, що складався з трьох відділів: історичного, художнього та етнографічного. Головним ініціатором його створення та директором, впродовж двох років був М.Ф. Сумцов. Наступним, так би мовити, музейним осередком став будинок колишнього Управління харківського учбового округу по Клиничному провулку, № 2. Весь третій та частково другий поверхи займав Церковно – історичний музей, створений у 1920 р. завдяки об'єднанню університетського церковного музею та Єпархіального церковно-археологічного, він експонував живопис, різьблення, вишивки та рукописи. Решта приміщення другого поверху відведена під Музей наочних приладів з історії мистецтва, де знаходились різні фотографії, діапозитиви, таблиці. На першому поверсі розташовувались Центральна художньо-

історична бібліотека та Музей дитячої художньої творчості, яким завідував Ф.І. Шміт.

Крім того, різні установи мали музеї: по вулиці Лібкнехта № 18 існував Гірничопромисловий музей. Неподалік, у будинку № 64, Музей Губнаргоспу, на розі Університетської вулиці та колишньої Павловської площі – Сільськогосподарський музей, у будинку Палацу Праці – Музей охорони праці. Є відомості, що в будинку колишньої другої чоловічої гімназії знаходився Педагогічний музей.

20-ті рр. характеризувалися тяжкими умовами життя, епідеміями, відтак на ці соціальні негаразди мала відгук й музейна справа. Організовувалися заклади, що мали на меті санітарно-освітню діяльність, наприклад Музей порівняльної анатомії, Бактеріологічний музей, Анатомічний музей, Венерична виставка при Наркомздраві та Всеукраїнський державний будинок санітарної освіти. Досить цікавими і пізнавальними в учбовому та дозвільному плані були Зоологічний музей, Ентомологічний музей та Зоологічний і Ботанічний сади.

Водночасно зростає й музейна мережа: крім існуючих музеїв Харківського округу, створено музеї в м. Суми, в м. Ізюм, у Куп'янську, Красограді, Вовчанську, в селі Натальївка Богодухівського округу [9, арк. 48].

Наступна реорганізація музейної справи пов'язана з виникненням у 1922 р. Всеукраїнського соціального музею ім. Артема, але це був не дуже вдалий експеримент, що мав на меті простежити розвиток цивілізації від створення світу до XX ст. [15, с. 7]. У 1927 р. відбулася чергова реорганізація, внаслідок якої Соціальний музей було законсервовано, а його художні колекції передано до щойно організованого Харківського державного художньо-історичного музею.

У обстановці загальних кардинальних перетворень прийшлося задуматися про нові завдання музеїв, пригадати, як організована музейна справа за кордоном і в Росії. Саме в цей час з'являються праці з теорії музейної справи І.С. Свєнціцького, Ф.І. Шміта, В.В. Дубровського.

У 20-ті рр. Харків – столиця, промисловий та адміністративний центр, в історії якого найяскравіше відбилися всі характерні ознаки культурного життя держави зазначеного періоду. В цьому можна переконатися, досліджуючи процеси розвитку музейної справи. Музейництво 20-х рр. характеризувалося численними реорганізаціями, що не завжди мали позитивні результати, розширенням музейної мережі, кількісним зростанням музеїв та їх розмаїттям, одночасно з пріоритетом краєзнавчого та етнографічного напрямів. Важливу роль музеї відігравали в справі збереження пам'яток культури від руйнування та пограбувань.

Отже, розмаїття музеїв, розвиток уявлень про музейництво як науку, популярність музейної діяльності – все це ознаки музейного ренесансу.

Живильним середовищем для розквіту культури в цей період були революційні події та очікування пов'язаних з ними змін. Цей процес охопив усі верстви населення та викликав нечуване раніше піднесення громадської активності й при цьому не обминув музеї. Етап національного відродження початку XX ст. був логічним продовженням процесу, започаткованого наприкінці XIX ст. і тісно пов'язаного з утворенням національної державності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *The encyclopaedia Britannica. A dictionary of arts, sciences, literature, and general information. 11th ed. – Vol.19. – New-York, The encyclopaedia Britannica Co, 1911. – 996 p.*
2. *Артухин В.Р. Сердце России первопрестольная столица Москва и Московская губерния в Отечественную войну: Очерки и архивные материалы. – М., 1912. – 60 с.*
3. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования, (1655-1905). Истор. моногр: В 2-х т. Т.2. – Репринт. изд. – Х., 1993. – 973 с.*
4. *Бахтіна С.А. Петро Фомін як історик церковного мистецтва Харківщини. 1866-1938 рр. // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо - промислового музею. – Х., 1996. – С. 60-65.*
5. *Данилевич В.Е Музей изящных искусств и древностей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1907. – С. 52-69.*
6. *Данилевич В.Е. Этнографический музей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1907. – С. 133-140.*
7. *ДАХО, Р – 820, оп. 1, № 144.*
8. *ДАХО, Р – 4365, оп. 1, № 10.*
9. *ДАХО, Р – 203, оп. 1, № 170.7*
10. *ДАХО, Р – 4365, оп.1, № 32.*
11. *Лейбфрейд О.Ю. Архітектор С.І. Загоскін // Матеріали наукової конференції, присвяченої 110-річчю Харківського художньо-промислового музею. – Х., 1996.– С. 36-37.*
12. *Редин Е.К. И.Е. Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета (к истории университета) – Х., 1901. – 23 с.*
13. *Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей Императорского харьковского университета. Из истории Харьковского университета. – Х., М.: Зильберберг, 1904. – 64 с.*
14. *Редин Е.К. Памятники церковных древностей Харьковской губ. – Х., 1900. – 14 с.*
15. *Свєнціцький І.С. Музеї та книгозбірні сучасної України. – Львів, 1927. – 14 с.*
16. *Шерцль р.И. Нумизматический кабинет // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905). – Х., 1911. – С. 70-75.*

17. *Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева, Е.Е. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 20. – СПб.: Типо-литогр., 1897. – 480 с.*
18. *Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева, Е.Е. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т.15. - СПб.: Типо-литогр., 1895. – 478 с.*

Надійшла до редколегії 11.10.2000 р.

УДК 944.47.53

І.С. ПЛАХТІЙ

ПОГРАБУВАННЯ НІМЕЦЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ МУЗЕЇВ, АРХІВІВ І БІБЛІОТЕК ХАРКОВА В 1941-1943 рр.

Розглядається пограбування і нищення німецькими загарбниками у 1941-1943 рр. культурних і наукових цінностей Харкова; простежується доля скарбів музеїв, архівів і бібліотек міста за роки німецької окупації

Друга світова війна завдала непоправних втрат багатьом культурним скарбам України. Тема статті одна з найменш досліджених в українській історіографії. Справжня історія знищення скарбів української культури під час німецької окупації, за відсутністю документів, нині ще не розкрита. Існують лише слабко документовані публікації повоєнних років про злочини окупантів на українській землі, зокрема на Харківщині [1]. На початку 70-х рр. почали друкуватися наукові публікації з досліджуваної проблеми. У 1972 р. вийшла друком монографія американки Патриції Грімстед-Кеннеді, за участю Г. Боряка, про нищення архівів, музеїв, бібліотек в Україні під час другої світової війни [2]. Джерельну базу дослідження становить значний масив архівних документів зі сховищ США, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, а також недавно відкритих архівів у Москві, Києві, Львові, Прибалтиці. Ці джерела можуть допомогти визначити масштаби втрат, а можливо – і віднайти хоча б частину скарбів української культури. У 1989-1994 рр. відродився інтерес вчених до вивчення проблеми рятування і втрат культурних цінностей у роки Великої Вітчизняної війни [3]. На основі документальних матеріалів цінну колективну монографію видали викладачі історичного факультету Харківського університету, де йдеться і про нищення українських культурних скарбів у роки німецької окупації Харкова 1941-1943 рр. Монографія Л.В. Максакової побудована на традиційно спрощеному трактуванні проблеми, без критичного аналізу німецьких та нещодавно відкритих радянських архівних матеріалів. О.Н. Копилова у своїй статті наводить цифри стосовно обсягу

вивезених на схід СРСР документів із республіканських та обласних архівів прифронтових районів. Вона безпосередньо не торкається знищення українських архіві, не пояснює мету евакуації. Про долю української культури у роки війни йдеться у статті М.В. Коваля (1993 р.). На основі документів центральних архівів України автор намагається дати новий погляд на проблему пограбування і нищення нацистами української культури у досліджуваний період, але, в основному, він торкається нищення загарбниками культурних і наукових цінностей Києва. У 1994 р. вийшов журнальний варіант монографії П.К. Грімстед, за участю Г. Боряка, про долю українських культурних цінностей під час світової війни.

Що було зруйновано, що загинуло, що було евакуйоване і чому?

Повної відповіді на ці нагальні питання досі немає з огляду на відсутність документів. Установити всю істину через 55 років після трагедії нелегко. У статті, на основі нових архівних та інших документів, робиться спроба показати нищення німецькими окупантами архівних, музейних і бібліотечних цінностей у Харкові в 1941-1943 рр.

Перед війною, згідно з офіційною статистикою, в Україні налічувалося понад 150 музеїв (деякі дослідники називають цифру 174) [4]. При цьому речі, що зберігалися у них, представляли не лише вітчизняну культуру. Річ у тім, що до революції на території України зосереджувалася велика кількість приватних колекцій найвищого рівня. Залишаючи Батьківщину, їх власники кидали свої скарби напризволяще. Наприклад, в Умані залишилася першокласна збірка фламандського живопису XVI-XVII ст., а в Білій Церкві - видатні твори майстрів західноєвропейських країн. Сюди необхідно додати унікальні археологічні та нумізматичні колекції, шедеври прикладного мистецтва, а також фонди бібліотек, де зберігалися рідкісні книги стародруку.

Друга світова війна завдала тяжких втрат музейним, архівним і бібліотечним цінностям України. Йдеться не лише про те, що було вивезено до Німеччини. Багато безцінних пам'яток загинуло при бомбардуваннях і спробах вивезти їх у тил (до Російської Федерації та інших радянських республік) і не завжди їх потім повертали. Про це не прийнято було говорити й багато подібних фактів тримали у строгій таємниці. Але під час евакуації зникали не тільки окремі речі і фонди. Безслідно щезали експонати музеїв.

Скільки художніх цінностей втратила Україна в роки війни? Цифри наводяться різноманітні. Вважається, що втрати складають до 300 тисяч експонатів [5]. Ця цифра занадто приблизна. Відповідно до статистичних даних, в Україні налічувалося 3,2 млн. експонатів фондів. Але під деякими інвентарними номерами зберігалися цілі колекції. Можна стверджувати, що в музеях України перед Великою Вітчизняною війною було міні-

мум 3,2 млн. одиниць зберігання. Точніші цифри, на жаль, сьогодні поки що ніхто назвати не може.

Деякі музеї в роки війни втратили майже дев'яносто процентів своїх фондів.

Так, була практично ліквідована Харківська картинна галерея. Звідси з 2507 творів українського та російського живопису окупанти вивезли до рейху 80 процентів картин. Серед них – праці В.Боровиковського, Т. Шевченка, О. Мурашка, О. Кіпренського, Г. Айвазовського, В. Верещагіна, І. Рєпіна, І. Шишкіна, А. Куїнджі та багатьох інших. Така сама доля спіткала й 35 тис. творів графіки – малюнки й естампи українських та російських майстрів, а також західноєвропейських, китайських, японських, індійських, персидських художників різних часів. Німецькі мародери спустошили багатющу (понад 80 тис. Експонатів) колекцію творів прикладного мистецтва, де були зібрані унікальні зразки мебльованих гарнітурів, зроблені в Західній Європі, персидські килими, вироби з порцеляни, нефриту, слонової кістки. У валізах німецьких офіцерів та солдатських ранцях зникли з харківської галереї безцінні скарби українського народного мистецтва: 150 зразків національного одягу, 2500 гончарних виробів, 4000 художніх кахлів, 5200 вишиванок, серед них рушники, сорочки. Таким чином, цей один із найбагатших художніх музеїв втратив від німецьких грабіжників майже 70 тисяч експонатів [6]. В іншому харківському музеї - Слобідської України (сьогодні історичний музей) перед війною налічувалося до 100 тисяч одиниць зберігання. Згідно з інвентаризацією, що проводилася після звільнення міста від німецьких окупантів восени 1943 р., тут залишилося близько 7 тисяч речей. Найцінніші експонати, серед яких вироби з дорогоцінних металів, і рукописи намагалися вивезти в тил. Але під час повітряного нальоту ворожої авіації на станції Олексіївка загинули цінні експонати Харківського історичного музею [7]. В результаті з усіх відправлених в евакуацію скарбів на місце прибуло лише декілька скринь. Щоб вивезти з багатостраждального музею Слобідської України багатства, що підлягали відправці в Німеччину, німецькій окупаційній адміністрації знадобилося аж 17 вантажних автомобілів.

Всюди можна було спостерігати пасивне ставлення радянських властей до евакуації скарбів культури – мовляв «не до того». По суті, ця надзвичайно важлива справа була пущена на самоплив. Коли директор Української картинної галереї у Харкові звернувся до місцевої за вказівками щодо евакуації, його звинуватили в «панікерстві», відмовлялися розмовляти з представниками місцевих музеїв з даного питання. Дирекція просила виділити три вагони, але їй відмовили. Тільки напередодні відходу військ із Харкова дали вагон. Відібрали найцінніше. Спершу ешелону було визначено маршрут на Курськ. В результаті бомбардування та руй-

нування залізничної колії, мостів його повернули до Харкова. За кілька днів знову рушили в путь, у напрямі Красного Лиману. В дорозі ешелон постійно бомбардувала ворожа авіація. Справа погіршувалася тим, що вагон супроводжували випадкові, малокваліфіковані люди, котрі не могли забезпечити належне збереження експонатів. Майже місяць тривала ця важка й небезпечна подорож до місця призначення - Петропавловська в Казахстані. Недовго пробувши там, знову рушили в дорогу - до Красноярська. Але прибуття ешелону для тамтешніх властей виявилося цілковитою несподіванкою. Було вирішено майно Української картинної галереї відправити до Абакана, де вже знаходилися експонати Центрального музею Т.Г. Шевченка.

Нацистську політику в сфері культури та ідеології в Україні слід розглядати в широкому контексті загальноімперської політики на окупованих територіях Східної Європи. Восени 1941 – на початку 1942 рр. кілька німецьких окупаційних відомств готували докладні огляди бібліотек, музеїв, архівів, з Реєстрами або звітами про матеріали, які були евакуйовані радянськими органами чи загинули під час бомбардувань, а також про архіви, що були, Ймовірно, свідомо знищені під час відступу радянських військ. Так, у Харкові, як установили окупанти, партійний архів був вивезений на один із заводів і спалений. Будівля архіву ЗАГС також була спалена. Більшість фондів Центрального державного архіву революції встигли евакуювати або спалити.

Є свідчення, що прилеглий до архіву будинок під час відступу радянських військ був навмисно підпалений, а ті з місцевих жителів, хто кинувся гасити вогонь і рятувати архів, – розстріляні на місці [8].

Німецькі загарбники грабували кращі, унікальні речі музеїв, архівів. Але це був не стихійний, самодіяльний грабіж. Культурні цінності грабували спеціальні німецькі команди. Головну роль відігравав оперативний штаб міністерства окупованих східних областей Альфреда Розенберга. Розенбергу, якого називають одним із ідеологів нацизму, належить цинічна теза: «Достатньо знищити пам'ятки народу, щоб він уже в другому поколінні перестав існувати як нація».

Німецькі окупанти намагалися не тільки знищити і уярмити український народ, але й ліквідувати створені ним культурні установи і цінності. Всі 36 вузів, 41 технікум, що функціонували до війни у Харкові, були закриті. Припинили існування середні школи, клуби, бібліотеки, музеї, театри. Приміщення навчальних закладів нацисти використовували під конюшні, склади, казарми.

В одній іх директив керівників фашистського рейху, адресованих німецьким Чиновникам на окупованій території України, зазначалося: «…українці не мають зовсім ніякого права на підтримку вищої освіти. Ми

були б мерзотниками, якби що-небудь робили для української освіти, зокрема – для підвищення рівня інтелігенції. Фюрер вважає поки що достатнім створити для українців чотирикласну школу. Там він (українець) навчиться читати, рахувати, писати і цього для нього досить. Нам не потрібно виховувати конкурентну інтелігенцію…» [9].

З приходом німецьких військ до Харкова віруючим повернули культові споруди, за радянських часів переобладнані для господарських та культурно-освітніх потреб. Навесні 1942 р. уже діяло 18 храмів [10]. Окупанти, маючи практично неподільне панівне становище в краї, вважали за потрібне зважати на настрої віруючої частини населення і духовенства. Радянська влада ж свого часу не лише ігнорувала цей морально-психологічний фактор, а й здійснювала атеїстичну експансію в руйнівних формах. Окупанти вивезли до Німеччини цінніше обладнання лабораторій Харківського університету та інших вузів міста [11]. Фашисти буквально скаженіли в екстазі знищення. Зондерфюрер Харківського технологічного інституту, наприклад, не маючи під рукою вибухівки, «розстрілював» цінні прилади з пістолета. Загалом за роки окупації в Україні було зруйновано та спалено 566 приміщень вузів [12]. Нацисти пограбували музей біологічного факультету університету. Майже повністю ліквідували археологічний музей музу, в якому були зібрані рідкісні речові пам'ятки і знахідки. До війни в музеї налічувалася нумізматична колекція з 40 тисяч медалей і монет різних країн [13].

Проте навесні і влітку 1943 р., коли в ході війни відбувся вирішальний злам, нацистське командування прийняло рішення про евакуацію на захід найважливіших культурних цінностей. Весною 1943 р. музеї Харкова зазнали повального грабежу з боку солдатів і офіцерів дивізії СС «Адольф Гітлер», а також місцевої комендатури. Окупанти відправили до Німеччини цінні меблі, рідкісні рослини, гербарії музею університету. Загарбники ліквідували 90 процентів колекційного фонду ботанічного саду, знищили гідробіологічну станцію університету.

На початку 1940 р. в Україні діяло 44662 бібліотеки всіх систем і відомств. Їх книжковий фонд налічував 102 мільйони примірників. Внаслідок пограбування, знищення книжкових багатств німецькими окупантами під час Великої Вітчизняної війни, на початку 1946 р. залишилась 9921 бібліотека, а видань знищено й вивезено понад 80 мільйонів (за іншими джерелами – 51 мільйон) [14].

Особливо потерпіли від акцій бібліотечних команд штабу Розенберга нинішня Національна парламентська бібліотека в Києві та державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка в Харкові. Перед Великою Вітчизняною війною бібліотека ім. В.Г. Короленка налічувала 2 мільйони 300 тисяч томів літератури. Під час війни загинуло близько 7000 тисяч цінної

літератури. Всього з окупованих територій Радянського Союзу, включаючи Україну, окупанти вивезли до Німеччини понад півмільйона бібліотечних книжок [15]. У Центральній науковій бібліотеці Харківського державного університету окупанти знищили велику кількість радянських видань соціально-економічного змісту і весь газетний фонд за період 1917-1941 рр.

Виняткову роль відіграла самосвідомість, вірність громадянському обов'язку української інтелігенції, яка багато в чому взяла на свої плечі рятування надбань національної культури. Бібліотечні працівники А.А. Борщ, О.С. Александрович та ін. Заховали в скрині книгосховища цінні рукописні і друковані книги ХУ-ХУШ ст., завалили їх різним мотлохом і таким чином врятували багато раритетів нинішнього відділу рідкісної книги ЦНБ. Співробітники бібліотеки повністю зберегли 500-тисячний фонд навчальної літератури [17]. Незважаючи на неодноразові накази німецької комендатури про складання списків і ліквідацію соціально-економічної літератури, бібліотечні працівники знімали зі стелажів і ховали під ними видання, що підлягали знищенню. Так удалося загалом зберегти літературу в кількості 100 тисяч томів. Збережене патріотами майно, обладнання й література стали базою, на якій після визволення Харкова почав відроджуватися університет.

Постає запитання, як повернути культурні цінності в Україну, втрачені в період війни? Зрозуміло, це важко зробити. Але надія на повернення хоча б частини шедеврів культурних цінностей є. Над цим питанням працює колектив співробітників Інституту української археології і джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії Наук України. Вчені Інституту підтримують контакти з Національною комісією з повернення культурних цінностей в Україну, якою керує професор О. Федорук.

Історикові культури, архівістові, музейному та бібліотечному працівникові важливо простежити долю скарбів національної культури, частина яких, напевно, існує і досі. При Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка створено групу, якою керує завідуючий відділом рідкісних видань та рукописів І. Лосієвський. Її завданням є вивчення матеріалів щодо пошуку втрачених під час другої світової війни бібліотечних цінностей. Уже визначено заклади та установи Харківської області, книжкові фонди яких зазнали витрат під час окупації у 1941-1943 рр., створено банк даних про втрачені книжкові фонди бібліотек вузів, науково-дослідних інститутів, підприємств, наукових товариств, творчих спілок, музеїв. Загальна кількість втрачених бібліотечних фондів Харкова перевищує 1,5 млн. прим. Майже 5 тисяч примірників – пам'ятки національного та світового значення. А загалом у вирі війни загинуло понад 50 мільйонів книг [18].

Період німецької окупації є чи не найтрагічнішим у багатовіковій історії української культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Новиченко Л. Люди над прірвою. Сліди фашистських звірів: Зб. статей про німецький розбій у Харкові. – К.-Х., 1944; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.1941-1944. – К., 1951; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. 1941-1943 гг.: Сб.док. и материалов. – Х., 1965; ін.*
2. *Грімстед П.К Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка.- Львів, 1972.*
3. *Журавский Ю.И., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. – Х., 1989; Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М., 1990; Копылова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны // Сов. архивы. – 1990. – №5. – С. 37-44; Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 11-12. – С. 15-36; Грімстед П.К. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни / За участю Г. Боряка // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3-6. – С. 92-105.*
4. *Мезенцева Г. Музеи Украины. – К., 1959; Кирилюк Г. Музеї України. – К., 1963.*
5. *Киянский Д. Так находят пропавшие грамоты // Зеркало недели. – 1999. – № 43 (264). – 30 окт.*
6. *Вісті України. – К., 1986. – № 51.*
7. *Коваль М. Доля цінностей української культури, або залишковий принцип евакуації 1941-1942 рр. // Укр. культура. – 1994. – № 9 -10. – С. 31.*
8. *Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 437.*
9. *Правда Украины. – 1944. – 21 окт.*
10. *Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, ч .23, спр. 115, арк. 34-36 (далі ЦДАГО).*
11. *Харківський облдержархів, ф. р. 2792, оп. 7, спр. 61, арк. 2.*
12. *ЦДАГО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 331, арк. 40.*
13. *Правда Украины. – 1945. – 27 янв.*
14. *Врублевська В. Повернемо втрачене // Укр. культура. – 1994. – № 9-10. – С. 2.*
15. *Грімстед П.К. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни / За участю Г. Боряка // Пам'ятки України: історія та культура. – 1994. – № 3-6. – С. 97.*
16. *Далеко от линии фронта. Воспоминания. – Х., 1977. – С. 233.*
17. *Журавский Ю.И., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны. – Х., 1989. – С. 98.*
18. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 406, арк. 52.*

Надійшла до редколегії 1.11.2000 р.

УДК 069.02: 94 (477.86)

О.О. ГАЙДУКЕВИЧ

МУЗЕЙ ГЕРОЇВ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ НА ПРИКАРПАТТІ

Розглядається унікальний документний фонд музею, висвітлюється зміст окремих документів, присвячених сталінським репресіям, подіям в часи другої світової війни та повстанської діяльності ОУН-УПА

14 жовтня 1997 р. в Івано-Франківську по вул. М. Тарнавського відкрився Музей Визвольних Змагань Прикарпатського краю. Численні фотографії, схеми, картини, брошури, документи, посвідчення, інші експонати вдало демонструють героїчне минуле та славну спадщину нашого народу в різні історичні періоди – від Київської Русі до сьогодення. Проте найбільш широко подано тут матеріали періоду визвольних змагань XX ст. Це – січове стрілецтво, ЗУНР, ОУН-УПА.

Працівниками музею зібрано колекцію зброї, якою користувалися захисники України в період першої світової війни, зразки бойових нагород, предмети повсякденного вжитку січових стрільців тощо. Демонструються фотографії групи членів тогочасних молодіжних патріотичних організацій «Сокіл», «Пласт», «Січ»; представлено карти бойових дій; примірник газети «Народна воля» від 24 січня1919 р., в якій йдеться про святкування об'єднання ЗУНР і УНР в Києві, подано звернення до народу про вступ в армію УНР, текст 1-го Універсалу УНР, численні фотографії державних і військових діячів: Кирила Трильовського, Івана Боберського, Євгена Коновальця, Михайла Грушевського, Симона Петлюри та ін. Демонструється копія прапора УСС власноручно вишита вже в наші дні мистецтвознавцем з Івано-Франківська п. Мирославом Аронцем.

Живим болем минулих днів промовляють до нас документальні матеріали розділу «Патріоти України – жертви фашистських репресій». Кривавою була відповідь нацистів на активну збройну боротьбу героїв: розстріли лунали в Калуші і Солотвині, в Галичі і Верховині, Яремчі і Ворохті, Надвірні і Станіславі [1,2]. І одним епізодом з цієї страшної повсюдної народної трагедії був розстріл фашистами осінню 1943 р. у Станіславі 32 в'язнів – членів ОУН, серед яких – п'ять жінок. Як розповідають нам сьогодні свідки трагедії А. Дем'янів [3] та Д. Децик [4], ця страшна трагедія потрясла тоді все місто. 13 листопада у приміщенні драматичного театру ім. І. Франка (сьогодні – це обласна філармонія) йшла

прем'єра вистави «Шаріко», спектакль, що піднімав національний дух, примножував сили нескореності, незламності, мужності галичан. Спраглий за своїм, українським мистецтвом, патріотичний місцевий глядач переповнив зал. Знаючи з допомогою зрадників, що саме такий контингент глядачів у театрі, гестапо зіграло свою криваву «виставу». На початку другої дії фашисти ввірвалися в зал театру і після довгої перевірки, що тривала цілу ніч, арештували десятки людей. Їх кинули до тюрми, де жорстоко катували: Багатьох вбили на допитах, інших – калічили. Через кілька днів – 17 листопада гестапо привезло ще кілька десятків в'язнів з Галича, Микуличина, Надвірної. О дев'ятій годині в цьому ж залі театру почався так званий суд: воєнний трибунал з гестапівців повинен був показати силу і міць фашизму. В'язнів звинуватили у членстві ОУН, яких прирівнювали до більшовицьких агентів і зараховували ворогами Німеччини. Вина цих людей була одна – організація збройного опору фашизмові. Вирок теж був один: кара смерті через розстріл.

Патріоти-підпільники мужньо сприйняли вирок, який кати стали виконувати тут же, на площі перед театром. Засуджених на страту героїв, які гордо вигукували: «Хай живе вільна Україна!», «Смерть німецьким катам!», «Ми гинемо за волю України!», співали гімн «Ще не вмерла Україна...», виводили з приміщення театру і колючим дротом прив'язували до нашвидкуруч закопаних стовпів під стіною єврейської синагоги. Досліднику-краєзнавцю С. Каспруку вдалося встановити прізвища 29-тьох страчених, ось вони: Павлишин Ганна (вчителька з с. Боднарова, керівник зв'язку підпілля з керівництвом «Чорний ліс»), Шкрум Емілія (м. Надвірна) – розстріляні в дворі синагоги; Андрійович Михайло (м. Надвірна); Бибик Михайло (с. Дубівці Галицького р-ну; член ОУН); Білогубка (с. Богородчани); Бобрецький Василь (член ОУН, відповідальний за озброєння на відтинку Ворохта-Делятин); Бойко (вчитель з с. Микитинці); Варига Василь (член ОУН); Гавришук Дмитро (с. Пасічна); Гоцуляк Іван (с. Делятин); Гречківський Іван (м. Надвірна, член ОУН, організатор збройних загонів УПА); Гундзяк Микола (районний провідник підпілля ОУН, війт громади с. Микуличин); Дем'янчук Стефан (учень з м. Надвірної); Дідоха Йосиф (с. Струтин Рожнятівського р-ну, член ОУН); Долішній Іван (с. Нижнів Тлумацького р-ну, повітовий військовий референт Станіславського окружного проводу ОУН); Дунець Володимир (м. Надвірна); Ємець (м. Станіслав); Йосипенко Василь і Йосипенко Юрій (м. Надвірна); Кардовський Степан (м. Станіслав); Кацуляк; Лепкий Дмитро («Богдан», повітовий керівник ОУН в Галичі; член Крайового проводу ОУН); Лупипсів Михайло (с. Нижнів Тлумацького р-ну, військовий референт Снятинського проводу ОУН); Маланюк Олекса (вчитель Старолисецької початкової школи, член ОУН); Нагнибіда Іван

(с. Єзупіль), Наливайко Василь (лісничий з м. Надвірної); Смеречук Федір (с. Хмелівка Богородчанського р-ну); Хроменко Володимир (комендант української поліції, м. Надвірна), Штуняк Ярослав (власник явочної квартири членів ОУН).

Сьогодні тут, на цьому стражденному місці болю і мук, рясно зрошеному святою кров'ю героїв, ростуть-зеленіють широколисті липи, а на стіні синагоги де-не-де можна ще побачити сліди катівських куль. У фондах Державного обласного архіву чудом збереглися два негативи цієї страшної розправи, зняті невідомим румунським офіцером з даху сусіднього будинку. Ці унікальні знімки і демонструються сьогодні в музеї.

Таким же цинізмом та жорстокістю відзначалися і репресії щодо тисяч безневинних жертв сталінського режиму. Це яскраво демонструють нам стенди жахливих наслідків штучного голодомору на Україні у 1932-1933 рр., фотодокументи численних братніх могил – жертв сталінсько-беріївського деспотизму у м. Надвірні, селах Посічі, Белелуя, Черемхів та ін. І місце скорботи народної – Дем'янів лаз в Івано-Франківську, де віднайдено останки 532 осіб – в'язнів сталінської тюрми, закатованих енкаведистами у 1941 р. Тут – рештки одягу і взуття нещасних, клаптики вцілілих документів, ложки, медальйони, цигарнички тощо.

Перед відступом радянських військ у 1941 р. органи Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) масово розстрілювали в'язнів сталінської тюрми, камери та підвали якої були забиті в'язнями. Спішно ховаючи сліди кривавих злочинів, кати замуровували живих людей у стінах будівель, масово розстрілювали та закопували замордованих за містом в районі с. Пасічної в ур. Дем'янів лаз. У вересні-жовтні 1989 р. місцеві жителі, що пам'ятали ці події і були частково їх очевидцями, вказали місце жахливого злочину НКВС. З ініціативи обласного товариства «Меморіал» почалися розкопки [5]. Невдовзі було виявлено три могили, з яких вийнято останки 532 осіб: з 1-шої – 216, з 2-гої – 208, з 3-тьої – 108. Судмедексперт О. Левицький [6] встановив, що 359 з них – належали чоловікам, 159 – жінкам і 14 – стать не встановлена. Віковий розподіл закатованих наступний: до 20 років і діти – 76 осіб; 20-30 рр. – 112; 30-40 рр. – 117; 40-50 рр. – 118; 50-60 рр. – 57; більше 60 років – 21; у 31 особи – вік не встановлено. Із клаптиків вцілілих документів частково вдалося відновити прізвища та імена 22 замучених. Це – Митковський Станіслав Іванович (або Михайлович); Косюк Марія Василівна (с. Кути Косівського р-ну); Бойків Василь Онуфрійович (с. Бурштина), Гургула Ярослав Ярославович (Бурштина, член ОУН, засуджений на 10 років); Голинський Григорій Васильович (сотник УГА з Делятина); Пастушенко Федір Олексійович (Павлівка); Корпан Михайло Петрович (с. Деліїв); Лущак Мирослав Миколайович (м. Станіслав); Антонюк С.; Войнарович (або Войцерович);

Мазуркевич (або Лазуркевич) Григорій Михайлович; Кузан; ? Григорій Мирославович; Максим'юк ? Федорович; Ухач Ярослав (с. Делятин); Стець Михайло (с. Турка); Бойко; Максимів; Стасюк Станіслав Іванович (м. Станіслав), Козьмин Іван Онуфрійович (с. Белелуя); ...теіок Григорович; Пірус Михайло Григорович.

Численні фотознімки та ще документальні кадри відеофільму, відзнятого п. Мартою Когутяк у жовтні 1989 р. під час перезахоронення нещасних в'язнів – жертв сталінізму, свідчать про весь жах цієї народної трагедії: прострелені людські черепи, жіночі коси і два скелети, зв'язані колючим дротом мати і немовля.

Окремим розділом в музеї подається героїчна боротьба ОУН-УПА на Прикарпатті в роки другої світової війни [7]. Демонструються фотографії та малюнки Крайового коменданта УВО, полковника Андрія Мельника, Провідника ОУН Степана Бандери, Командира УПА, генерал-хорунжого Романа Шухевича («Чупринка»), ідеолога ОУН, автора Декалога українського націоналіста Степана Ленкавського, командира тактичного відтинку «Чорний ліс», полковника Василя Андрусяка («Грегіт»,»Різун»), командира Станіславівського ВО-4 УПА-Захід Миколи Твердохліба («Грім»), командира куреня «Дзвони» ТВ «Чорний ліс» Володимира Чав'яка («Чорнота») та багатьох інших провідників народного опору; подано зразки бойових нагород УПА, колекцію зброї, якою користувалися повстанці, демонструється повне бойове спорядження воїна.

Широко представлено матеріали про члена Української Головної Визвольної Ради, Крайового провідника ОУН, поета, публіциста, речника підпільної героїчної боротьби на теренах краю Михайла Дяченка (Марка Боєслава Гомона). 31 березня 2000 р. тут, в залі музею відкрито виставку історико-документальних та поетично-художніх матеріалів поета, присвячену 90-річчю від дня його народження. Дбайливо зібрані впродовж майже 10 років дослідником з Івано-Франківська п. Зіновієм Бойчуком численні документальні матеріали живо відтворюють нам життєвий шлях цього героя, патріота, журналіста і письменника. Це – перший номер газети «Шлях Перемоги», датований 1-шим травнем 1945 р., матриця титульної сторінки художньої збірки «Хай слава луна» (1949), титульна сторінка збірки «Гарячий цвіт» (1950; на жаль, самої збірки досі не знайдено), довоєнні збірки поета: «Іскри» (1936), «Юні дні» (1938), «Вони прийдуть» (1941); свідоцтво Михайла Дяченка за 1-ше півріччя 8-го класу Станіславівської гімназії, численні фотографії рідних та друзів героя: батька Михайла – Василя Дяченка, його сестри Розалії Драгомирецької, самого Михайла з братом Миколою в Подебрадах (Чехія), дружини Марії Савчук з сином Святославом та ін.

Народився поет 25 березня 1910 р. у с. Боднарів Станіславівського повіту у бідній селянській родині Марії та Василя Дяченків. До 10 років став круглим сиротою. Хлопцем опікувався старший брат Микола. Згодом окремі заможніші односельчани, відчувши обдарованість Михайла, допомагають йому матеріально. Він вчиться у Станіславівській гімназії (1922-1928 рр.). Тут він постійний учасник літературних вечорів, активний член «Пласту», один з найкращих спортсменів гімназії. У 1930 р. стає студентом правничого факультету Львівського університету, де вступає в члени ОУН. За активну громадсько-політичну діяльність неодноразово потрапляє до польської тюрми, з якої востаннє тікає 18 вересня 1939 р. – перед самим приходом радянських військ. Він кидає рідні місця і нелегально переїжджає на Холмщину, рятуючись від нових переслідувань. З початком радянсько-німецької війни М. Дяченко, за дорученням ОУН, повертається у рідні краї, де веде активну бойову діяльність з окупантами. З осені 1944 р. переходить у підпілля і стає Марком Боєславом, Гомоном – речником героїчної боротьби ОУН-УПА на теренах краю [8]. Він – перший редактор газети «Шлях Перемоги» (1945 р.), журналу «Чорний ліс» (1947-1950 рр.). З-під його пера в ці роки вийшло чимало публікацій повстанської тематики, за що був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги (Постанова УГВР від 28 серпня 1948 р.).

Загинув Михайло Дяченко разом з бойовими побратимами 22 лютого 1952 р. в лісі біля с. Дзвиняч Богородчанського р-ну. Разом з Михайлом Дяченком загинули: Онуфрій Никифоряк (Онуфряк, згідно мартирологу; «Деркач», керівник Солотвинського районного проводу ОУН); Йосип Семанів («Смілий»), Михайло Фесюк («Чумак»), Михайло Драгомирецький («Захар», охоронник), Михайло Янишевський («Яструб», керівник СБ районного проводу) та Марта Свідрюк («Марійка», «Черемшина»).

У 1995 р. в Дзвинячі відбулося багатолюдне народне віче – перезахоронення Марка Боєслава і його побратимів. На місці загибелі героїв відновлено лісовий бункер, встановлено памятний хрест, збудовано капличку.

Нелегка і трагічна доля судилася рідній землі – Україні. Впродовж віків – це пригноблений, знедолений, виснажений край злидарів, батраків, наймитів. Проте, позбутий усяких прав, навіть рідної мови, наш український народ дбайливо ніс ту особливу іскру свободи, що завжди палала і осявала тернисту дорогу боротьби за волю.

Як відомо, час загоює рани. Але мільйонні жертви нашого народу, її кращих синів і дочок, принесені на вівтар свободи України – ця рана не гоїться. Незалежно від того, хто лежить в могилі: рідний чи чужий. Бо не буває чужого горя. Горе нашого народу – наше спільне горе. Як і спільна рішимість зробити сьогодні все, щоб оте гірке минуле ніколи не повторилося. І працівники музею, науковці Прикарпаття проводять широкі пошу-

ково-дослідницькі роботи, спрямовані на збереження правдивої історичної спадщини краю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Яшан В. Під брунатним чоботом.Німецька окупація Станиславівщини у другій світовій війні. 1941-1944. – Торонто, 1989. – 284 с.*
2. *Злочини окупантів у Станіславівщині // Альманах Станіславівської землі: Зб. матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини. – Нью-Йорк-Торонто- Мюнхен, 1975. – С. 329-372.*
3. *Дем'янів А. У театрі ім. І. Франка йшла вистава «Шаріко» // Західний кур'єр. – 1995. – 24 серпня.*
4. *Дицик Д., Круцик Р. Вулиця Страчених // Галичина. – 1990. – 10 черв.*
5. *Круцик Р. Дем'янів лаз. Хроніка злочинів // Галичина. – 1991. – 9 лют.-28 берез.*
6. *Левицький О. Непокараний злочин. Матеріали офіційної експертизи... – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 136 с.*
7. *Літопис УПА. Група УПА «Говерля». Т.18. / Зібр. і впорядк. П. Содоль. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1990. – 328 с.*
8. *Гущак І. Сурмач вогненної бурі // Дзвін. – 1993 – № 10-12.*

Надійшла до редколегії 6.09.2000 р.

УДК 069.6.000.32 (477) "197/198"

Л.М ВОРОНОВА

МУЗЕЙ І ВЛАДА: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО МУЗЕЙНИЦТВА В УКРАЇНІ У 70-80-х рр. XX ст.

Висвітлюється вплив держави на діяльність музеїв України у 70-80 рр. XX ст. Аналізуються основи політики держави щодо музейництва; система управління, забезпечення кадрами та матеріальний стан музеїв; особливості комплектування фондів та створення музейних експозицій; взаємовідносини музеїв та релігійних організацій

Охорона національної історико-культурної спадщини належить до основних функцій і обов'язків держави. Україна, приєднавшись до міжнародних конвенцій (Гаагська конференція 1954 р., Міжнародна конференція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р. та ін.), несе відповідальність за збереження і використання пам'яток історії та культури не лише перед своїми громадянами, але й перед світовою спільнотою. Соціальними інститутами по збереженню і ефективному використанню скарбниць матеріальної та духовної культури в Україні є

музеї. Розвиток музейної справи – один із показників уваги до свого минулого, що виявляє держава, громадськість загалом та окремі групи людей. Безумовно, процеси, які відбуваються в музейній сфері, неможливо зрозуміти поза конкретним, історичним періодом розвитку суспільства. Період 70-х – першої половини 80-х рр., як відомо, характеризувався загостренням суперечностей у соціально-економічному, політичному і культурному житті в Україні. Негативні процеси в цих сферах не могли не відбитися на становищі музеїв, зростанні деформацій у їх роботі. Одночасно, музейна справа зазнала впливу і загальносвітових процесів, які були притаманні цій галузі.

70-80-ті роки – це період, коли основи музейної політики вже сформувалися. Її характерні ознаки: адміністрування, жорстка регламентація діяльності музеїв та перекручення їх суті, надмірна централізація, виконання невластивих їм функцій та ін. За ці часи склалася і певна структура керівництва музеями, як закладами культури. Державне управління цими установами забезпечували органи влади – Верховна Рада УРСР, місцеві Ради народних депутатів, їх депутатські комісії та органи управління – Міністерство культури, виконкоми обласних, міських, районних Рад народних депутатів. Юридично їх права та обов'язки визначалися Законами України про обласну, міську, районну, сільську та селищну Ради народних депутатів. В компетенцію цих структур входило керівництво установами культури, в тому числі й музеями, та забезпечення заходів по зміцненню матеріальної бази, контроль за їх діяльністю незалежно від відомчої належності [1].

Однак, державні органи не приділяли достатньої уваги цим установам і рішення, які вони приймали, носили загальний характер і не підкріплювалися практичними справами. А створення постійних депутатських комісій з питань культури в міських та районних Радах народних депутатів взагалі не передбачалося [2]. Разом із тим, як свідчить світовий досвід, саме на місцях можна своєчасно подолати суперечності і труднощі, що виникають у процесі культурного розвитку. Тому особливого значення набуває питання про поширення повноважень у сфері культури органів місцевого самоврядування. Слід також зважити на те, що нині в загальному обсязі бюджетного фінансування культури понад 80% здійснюється з місцевих бюджетів [3].

Отже, в 70-80-ті рр. в Україні панівною була бюрократично-ієрархічна модель управління музеями, які одночасно підпорядкувалися різним владним органам та громадським організаціям, внаслідок чого керівників над музеєм часто було більше тих, хто в них працював. Відповідно діяльність останніх зосереджувалася на виконанні численної кількості

вказівок, директив, інструкцій цих органів, а не на проведенні конкретної роботи.

Створення і розвиток подібної системи управління установами культури зумовлювалися адміністративним підходом до розуміння суті та специфіки політики владних структур у сфері культури. Традиційно культурна політика розумілася як співвідношення державної влади і культури. В свою чергу функціонування і розвиток культури розглядалися як система установ і організацій, які повинні обслуговувати певні соціальні та ідеологічні проблеми. Це було надто спрощене уявлення, оскільки обмежувати культурне життя тільки діяльністю установ та організацій, що об'єднувалися під однією назвою «культура», неможливо, тим більше, що вони, як свідчить практика, не відіграють значної ролі в підвищенні культурного рівня населення. В сучасному світі культуру розглядають як ключовий елемент суспільного або людського розвитку (human development). Відповідно модифікуються і поняття культурної політики. Однак, у 70-80-ті рр. в Україні стійко зберігалося обмежене трактування цього поняття. Існуюча державна політика у сфері культури з її галузевою установчою організацією сприяла тому, що культура ставилася в один ряд з такими поняттями як «наука», «мистецтво», «освіта» і зводилась таким чином до функціонування її державних та відомчих інститутів.

На початку 70-х рр. у культурній політиці виникли нові тенденції, які були пов'язані із загальною ситуацією в республіці. Існуюча багатоступінчаста система управління, відомча роз'єднаність установ культури потребували в умовах адміністративно-бюрократичного устрою централізації цих закладів. Цей процес торкнувся і музеїв. На початку 80-х рр. в Україні почали розповсюджуватися різноманітні форми централізованого управління музейними закладами, у результаті були створені 18 музейних об'єднань на рівні областей, міст, районів. Серед них Луганський, Полтавський, Тернопільський, Чернігівський, Києво-Печерський, Переяслав-Хмельницький історико-культурні заповідники [4]. Спочатку проходила централізація однакових типів установ культури. Наступний етап процесу централізації сприяв подальшій консолідації установ культури різних типів, створювалися культурні та культурно-спортивні комплекси. На початковому етапі об'єднання установ культури здійснювалося з урахуванням місцевих умов, ресурсів, специфіки, соціально-демографічних особливостей та ін. Однак, коли вони почали виникати масово в більшості районів, сільських населених пунктах, то їх діяльність гальмувалась недосконалими нормативними документами, положеннями, які регламентували культурно-творчу, фінансово-господарську роботу. Результатом централізації музеїв було те, що більш цінніші твори народного мистецтва, історико-

культурної спадщини вивозили з сільських та районних музеїв до обласних центрів або в столицю, де найчастіше зберігалися у запасниках.

Державна інфраструктура культури в Україні у 70-80-ті рр. мала міцну основу у формі централізованої планової економіки та тоталітарної ідеології. (На них ми і зосередимо свою увагу).

Адміністративна система створила міф про «матеріальну базу», теоретичною передумовою якого був постулат про пріоритет матеріального над духовним, згідно з яким передбачалося, що процес культурного розвитку суспільства неможливий без кількісного зростання об'єктів культури. Вважалося, що чим їх більше, тим вищий духовний рівень населення. Кількісне зростання установ культури було одним із провідних умов їх розвитку. В документах типу «комплексних програм», «планів розвитку» завдання в цій галузі віддзеркалювалися в термінах «збільшення», «укріплення матеріально-технічної бази» і т.д. Отже, період 70-80-х рр. характеризувався активним зростанням музейної мережі республіки. Слід відзначити, що тенденція збільшення кількості закладів була притаманна й іншим країнам світу. Так, починаючи з 60-х рр. і до кінця 90-х рр. кількість музеїв у США зросла в 15 разів. Приблизно така ж картина склалася в Японії та інших промислово розвинутих країнах. Високі темпи зростання чисельності музеїв спостерігалися в країнах, що розвиваються, і це відповідало потребам суспільства та завданням відображення місцевої та національної самобутності [5]. І нині музеї належать до соціальних інститутів , які інтенсивно розвиваються.

В Україні кількість музеїв за 1970-1985 рр. збільшилась з 147 до 176 (92% з них знаходились у ведені держави, тобто Міністерства культури). У першій половині 70-х рр. у нових будинках розгорнули експозиції Донецький і Сумський краєзнавчі музеї, надано було приміщення Чернігівському історичному, Рівненському, Херсонському краєзнавчим музеям, завершилося спорудження нових приміщень Дніпропетровського та Луганського історичних музеїв. Дані свідчать, що особливо бурхливо в 70-80-ті рр. розвивалися філіали, які підпорядковувалися основному музею і мали з ним єдиний бюджет. Це пояснюється тим, що для їх утворення не потребувалося обов'язкового узгодження з вищими партійними інстанціями. Найчисленнішу групу музеїв складали музеї історико-краєзнавчого профілю. Так, у 1985 р. зі 176 державних музеїв 94 належали до цієї групи. Великою була і частка мистецтвознавчих музеїв – 55 [6]. Але особливо швидко зростала кількість музеїв на громадських засадах. Якщо на початку 60-х рр. подібних установ було близько 400 і вони складали половину всіх самодіяльних музейних закладів у колишньому СРСР, то в середині 70-х рр. діяло 2,7 тис. музеїв, а в 1985 р. їх кількість зросла до 8 тис. [7]. Особлива увага по створенню і роботі музеїв на громадських за-

садах приділялась у західних областях України: Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій. Згодом стало очевидним, що музейна справа, яка здійснювалася громадськістю, вийшла далеко за межі звичайного колекціонування предметів старовини і мала велике наукове значення. Цей процес мав і зворотні явища. Втручання держави у розвиток музейної справи вело до штучного збільшення музеїв на громадських засадах. Так, у 1977 р. директивним порядком створювалися подібні музеї у всіх районних центрах України (до середини 80-х рр. вони були створенні в 421 з 479 районів) та на території сільських Рад (на початку 80-х рр. вони працювали в 3,5 з 8,5 тис. сільських Рад) [8].

Але декларування державою необхідності екстенсивного росту установ культури не знаходило свого підкріплення при виділенні коштів на їх розвиток, які скорочувалися і складали у розглянутий період щорічно 1,2 % державного бюджету [9]. «Залишковий» принцип фінансування закладів культури, в тому числі і музеїв, сприяв зростанню кількості установ, які знаходились в аварійних або потребуючих капітального ремонту будівлях. Музеям також передавалися часто непридатні приміщення, в той час, як необхідне було проектування та будівництво спеціальних приміщень музеїв усіх профілів. Крім того, стан збереження музейних цінностей у республіці свідчив, що значна кількість музейних експонатів потребувала негайної реставрації. Але коштів, які держава виділяла на ці потреби, не вистачало. Так, у 1978 р. в УРСР було виділено 2,7 млн. крб., в той час як у РРФСР виділялося 23,3 млн. крб., а в невеличкій Литві – 6,8 млн. крб. Загалом, як відзначали фахівці, за радянські часи умови розвитку музейної справи в Україні були гіршими порівнянню з іншими республіками колишнього СРСР (які в Узбекистані, Таджикистані і Казахстані) [10].

Однією з головних проблем державної політики щодо музейництва в 70-80-х рр. була кадрова . Музейна сфера була як, відзначали фахівці, майже єдиною сферою серед інших галузей соціально-культурної діяльності суспільства, яка протягом багатьох років не мала організованої підготовки спеціалістів [11]. І тому в музеях не вистачало висококваліфікованих фахівців з достатньою загальнотеоретичною та музеєзнавчою підготовкою.

Хоча слід відзначити, що порівнянню з іншими закладами культури України музеї були краще забезпечені кадрами з вищою освітою, оскільки згідно з нормативними положеннями наукові працівники музеїв повинні були мати вищу освіту. Так, на початку 80-х рр. персонал музеїв республіки складав понад 9 тис. осіб, з яких 3,5 тис. осіб – наукові працівники та екскурсоводи. Серед них 87 % мали вищу освіту, а 42 особи – нау-

ковий ступінь. Порівнянню з 1975 р. чисельність наукових працівників та екскурсоводів у музеях збільшилася у 1,5 рази [12].

Важливу роль в діяльності музеїв відіграють колекції – основа їх існування, домінанта музейної діяльності. Саме в роботі з колекціями музеї демонструють високий рівень професіоналізму і компетенції. У 70-х – першій половині 80-х рр. в Україні нормативними документами в роботі музеїв з обліку, зберігання, обробки та використання музейного фонду були Закон УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» (1978 р.), а також Положення про музейний фонд СРСР. Статус музею було визначено як місце збору, зберігання, вивчення та використання пам'яток матеріальної та духовної культури різних епох.

Однак, у їх доборі головним був ідеологічний фактор. Для музеїв важливо було не лише встановити, де і як можна використати відібрані для фонду предмети, але й визначити їх соціально-політичну значимість. Внаслідок цього у розглянуті роки мав місце специфічний характер використання культурної спадщини, коли з минулих століть успадковувалось і розвивалось лише те, що було суб'єктивно близьким та об'єктивно необхідним офіційній ідеології та пануючій партноменклатурі.

У кількісному відношенні державний музейний фонд України в означений період збільшився до 10 млн. одиниць зберігання, поновлюючись кожного року приблизно на 200 тис. експонатів. Однак, якісний стан їх свідчив про те, що 2 / 3 з них були історичними свідоцтвами радянського періоду. Можна вважати, що це було однією з причин того, що наприкінці 80-х рр. з цих музейних експонатів виставлялися лише 11 % (за іншими даними – 3-5 %) [13].

Отже, політика в музейній сфері вела до такого комплектування фондів, яке забезпечувало стабільне поновлення державного музейного фонду за рахунок предметів радянського періоду. У фондах продовжували накопичуватися другорядні, однотипні матеріали, частіше парадного, апологетичного характеру. Основну причину подібного явища слід вбачати в політичних настановах, в утвердженні в усіх сферах життя держави системи рапортоманії, коли на якісні показники зважали менше, ніж на кількісні; у виданні таких інструкцій, які орієнтували музейних працівників на збір подібного матеріалу. Це зумовлювало, з одного боку, засмічення фондів, а з іншого, існування малодосліджених проблем.

Головною формою популяризації колекцій у музеях є експозиції, в яких демонструються музейні предмети. Музейна експозиція розглядається науковцями як синтез науки і мистецтва, предметно-документований художній образ історичного періоду, події або явища в історії.

Серед важливих завдань музеїв в означені роки була пропаганда досягнень соціалістичного суспільства. Таким чином, основне місце в екс-

позиціях музеїв відводилось відділам радянського періоду. Матеріали експозицій з історії цього періоду в окремих випадках складали близько 70 % усіх зібраних експонатів [14]. Однак, незважаючи на значні матеріальні витрати та інтелектуальні зусилля багатьох музейних спеціалістів, у своїй основі експозиції з історії радянського суспільства залишалися невиразними, однобокими, недостатньо глибокими за проблематикою та методами розкриття поставлених тем.

Зосередження уваги на експозиціях радянського періоду призвело до того, що у більшості музеїв експозиції з історії України дорадянського періоду виявилися занедбаними. Звичайно, це вело до забуття справжньої історії українського народу. Партійні постанови націлювали музейних працівників складати експозиції, спираючись на класовий підхід у висвітленні історичних фактів та явищ, не допускаючи «ідеалізації» минулого, окремих подій та осіб. На місцях приймалися рішення не допускати створення нових розділів експозиції, які не відповідали існуючій періодизації, не змінювати експозиції без апробації науково-методичною радою музею та узгодження з відповідальними місцевими органами Міністерства культури республіки.

Важливою для музеїв у 70-80-ті рр. була проблема взаємовідносин з релігійними організаціями. В цей час в Україні була закінчена робота по виявленню недіючих культових споруд. Держава пропонувала створювати в них музеї, виставки, картинні галереї тощо [15]. У зв'язку з цим до середини 80-х рр. у республіці в недіючих культових спорудах було створено 22 державних та 53 громадських музеї. Слід відзначити, що пристосовані для музейних потреб пам'ятки архітектури у більшості своїй не відповідали характеру і тематиці розміщених у них експонатів. Існувало також ще близько 200 культових споруд, котрі державні органи мали намір передати установам культури, зокрема і музеям [16]. Крім того, велика кількість історичних та художніх пам'яток з недіючих культових споруд передавалися на зберігання в музеї без узгодження з релігійними організаціями. Така практика держави у минулі роки призвела пізніше до загострення протиріч між релігійними організаціями та установами культури. Перші вимагають повернути їм культові споруди, які раніше належали церкві, та культові предмети, що були передані на зберігання музеям. Останні теж претендують на володіння ними.

Таким чином, у 70-80-ті рр. в Україні музейна справа розвивалася шляхом пропаганди «досягнень» авторитарної системи. Такий напрямок був визначений органами управління музейними закладами. Головним результатом була політизація діяльності, коли музей сприймався передусім як культурно-освітня установа при недостатній увазі до науково-дослідницької, експозиційної та фондової роботи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Відомості Верховної ради Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1979. – № 52. – С. 3-131; 1980. – № 46. – С. 3-35.*
2. *Там само – 1979. – № 52. – С. 84.*
3. *Культура в законі. Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – С. 12.*
4. *Актуальні завдання поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв. – К., 1986. – С. 6.*
5. *Нелсон Граберн. В поисках самобытности // Museum. – 1999. – № 1. – С. 14.*
6. *Народное хозяйство Украинской ССР: Юбил. стат. ежегод. – К., 1987. – С. 349; Поточний архів Міністерства культури України (далі ПАМКУ), ф. 5116, оп. 19, спр. 1837, арк. 71.*
7. *Буланный И.Т., Явтушенко И.Г. Народные сокровищницы. – К., 1984. – С. 4; ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 685, арк. 23.*
8. *ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 1839, арк. 6-7.*
9. *Олененко Ю.С. Культурне будівництво в Україні в роки одинадцятої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1986. – № 2. – С. 36.*
10. *Центральний державний архів громадських організацій України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 1478, арк. 2; Социально-культурный облик советских наций. – М., 1986. – С. 200.*
11. *Разгон А.М. Кто готовит кадры специалистов // Сов. музей. – 1988. – № 2. – С. 9.*
12. *ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 1837, арк. 75.*
13. *ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 2080, арк. 32; Актуальні завдання поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв. – К., 1986. – С. 7; Культура і життя. – 1991. – 16 берез.; Христенко С.И., Христенко С.С. Экономика духовного производства: В 3 кн. Кн 1. Музеи. Библиотеки. Клубы. – Одесса, 1990. – С. 15.*
14. *ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 2982, арк. 7.*
15. *ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 54, спр. 4359, арк. 25; спр. 4915, арк. 12; спр. 4769, арк. 185.*
16. *ПАМКУ, ф. 5116, оп. 19, спр. 2082, арк. 6; Актуальні завдання поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв. – К., 1986. – С. 6.*

Надійшла до редколегії 7.09.2000 р.

УДК 069.01:681.3.01

Б.М. СМОЛЯНИЦЬКИЙ

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ МУЗЕЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ІНТЕРНЕТІ

Висвітлені проблеми пошуку музейної інформації в мережі Інтернет та характеризуються найбільш досконалі пошукові системи щодо її вилучення

Музеї використовують мережу Інтернет, насамперед, як комунікативний засіб оперативного доступу до світових музейних ресурсів. Мережа

дає змогу підтримувати постійний зв'язок з міжнародними музейними організаціями, в першу чергу з Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), яка функціонує під егідою ЮНЕСКО (URL-адреса – **http://www.icom.org**).

Важливою проблемою для здобування музейної інформації є необхідність використання музейними працівниками загальних принципів пошуку інформаційних ресурсів в Інтернеті.

При цьому дуже часто користуються численними і різноманітними пошуковими системами, спеціально призначеними для зручного орієнтування в Інтернеті і миттєвого одержання найновішої довідкової інформації.

Майже кожний вихід в Інтернет варто починати з візиту на ту або іншу пошукову систему. Навіть якщо у користувача є певне уявлення про наявність документів в мережі за цікавою для нього темою, добрий предметний або індексний каталог першим повідомить його про такі новинки, про які іншими шляхами дізнатися можна набагато пізніше або взагалі не дізнатися. Що робити зі знайденою інформацією, залежить від індивідуальності музейного користувача і кола його інтересів. Ефективність застосування пошукових інструментів буде значною в разі певних та мінімально необхідних знань про класифікацію та можливості відомих пошукових систем в Інтернеті.

Інструментів для пошуку інформації в Інтернеті, побудованих за різними принципами і завданнями, існує чимало. Але всіх їх об'єднує то, що вони розташовані на спеціально виділених мережевих комп'ютерах з потужними каналами зв'язку, обслуговують щохвилини величезну кількість відвідувачів і вимагають від своїх власників значних затрат на підтримку і відновлення. Проте, майже всі вони відповідають на запити користувачів цілком безкорисливо, а платять за це спонсори і рекламодавці. За масштабами впливу на мережеве суспільство пошукові системи, без сумніву, є одним з наріжних каменів Інтернету.

Змістовну класифікацію пошукових систем найзручніше будувати, виходячи з того, наскільки автоматизовані в них збір і обробка інформації, що надається після цього користувачам. Інакше кажучи, критерій класифікації – хто набирає базу даних, в якій відбувається пошук: люди чи самі комп'ютери. Відповідно до цього, найбільш широке застосування в Інтернеті знаходять пошукові системи двох типів: предметні (тематичні) і автоматичні індексні каталоги.

Пошукові інструменти першого типу найчастіше називають предметними, або тематичними каталогами (subject catalogs). Компанія-власник такого каталогу безперервно багато працює, досліджуючи, описуючи, каталогізуючи і розкладаючи по полицях вміст WWW-серверів та інших мережевих ресурсів, розкиданих по всьому світові. Результатом її справді титанічних зусиль є ієрархічний (деревоподібний) каталог, що постійно

оновлюється. На верхньому рівні каталогу зібрані найзагальніші категорії, такі як «бізнес», «наука», «мистецтво» тощо. Елементи найнижчого рівня являють собою посилання на окремі WWW-сторінки і сервери разом з стислим описом їх змісту.

Гарантій того, що такий каталог дійсно охопить увесь зміст WWW, ніхто не дасть, оскільки складають каталог люди, а людям властиво втомлюватися і помилятися. Проте можлива неповнота і навіть однобокість підбору матеріалів у таких каталогах з лишком перекривається тим, що на разі не під силу жодному комп'ютеру – осмисленістю відбору. Інформація, що її торкнулася рука людини, у всіх відношеннях стає дорожче. Практичної користі від неї більше, а собівартість – вище.

Предметні каталоги надають також можливість автоматичного пошуку за ключовими словами. Проте, цей пошук відбувається не у вмісті самих WWW-серверів, а в їх стислих описах, що зберігаються в каталозі. Інакше кажучи, якщо користувач знає, який музей йому потрібен англійською мовою, він може ввести це словосполучення в спеціальне поле і натиснути кнопку. Сервер відразу повідомить його, що на цю тему в його ієрархії є спеціальний розділ, і допоможе перенестися в нього одним клацанням мишки.

Найбільш популярною предметною пошуковою системою є Yahoo. Уже на першій сторінці Yahoo (його адреса **http://www.Yahoo.com**) користувач одержує доступ до двох основних методів роботи з каталогом: пошуку по ключовим словам і ієрархічному дереву розділів (категорій).

Уже на першій сторінці Yahoo (його адреса **http://www.Yahoo.com**) користувач одержує доступ до двох основних методів роботи з каталогом: пошуку за ключовим словам і ієрархічному дереву розділів (категорій). Замість мандрів деревом підрозділів можна відразу потрапити в потрібне місце каталогу Yahoo за допомогою пошуку. Увівши одне або кілька ключових слів, розділених пропусками, в рядок пошуку і натиснувши кнопку Search, можна отримати список усіх матеріалів Yahoo з ключовими словами, зазначеними користувачем. Цей список буде розділений на дві частини – categories «розділи» і sites «сторінки».

До проблеми пошуку інформації в Інтернеті можна підійти і з іншого боку. Уявимо собі програму, в яку завантажили декілька тисяч загальновідомих URL-адрес. Будучи запущеною на комп'ютері з доступом до WWW, ця програма починає автоматично одержувати з мережі документи за цими URL. При цьому з кожного нового документа вона витягає всі наявні в ньому посилання і дає їх в свою базу адрес. В решті решт усі WWW-документи на світі пов'язані між собою, і рано чи пізно така програма обійде весь Інтернет.

Якісна річ, програма не може ані зрозуміти, ані будь-як класифікува-

ти то, що вона бачить у мережі. Програми такого типу (так звані роботи), як правило, обмежуються збором статистичної інформації і побудовою словопокажчиків або індексів для текстів документів. Зібрана роботом база даних (індекс) зберігає в собі відомості про те, в яких WWW-документах містяться ті чи інші слова.

Саме на такому автоматичному індексі, що збирається і лежить в основі пошукових систем другого виду, які часто так і називають – автоматичні індексні каталог. Переоцінити їх значення неможливо. Пошук за ключовими словами в одній базі даних, що забирає в гіршому випадку декілька секунд, принесе користувачу ті самі результати, що й аналіз всіх WWW-сторінок у всьому Інтернеті. Для реалізації цієї задачі навіть найсучаснішому комп'ютеру потрібен не один тиждень. Зробити щось подібне «вручну» просто неможливо).

Оскільки будь-якої класифікації або способу оцінки матеріалів в системах такого виду немає, до них слід вдаватися тільки тоді, коли користувач точно знає ключові слова стосовно того, що йому потрібно. Для цього можна взяти, наприклад, прізвище людини або декілька досить рідких термінів галузі. Якщо ж розпочати пошук за загальновідомими словами широкого значення, не вистачить життя, щоб обійти всі отримані дані.

Класичним представником індексного каталогу є AltaVista (URL-адреса – **http://altavista.digital.com**). AltaVista – одна з найбільших за обсягом з усіх пошукових індексних систем. Не менш важливо й те, що вона має найпотужніші і найгнучкіші правила побудови запитів. Її можливості демонструють застосування 16 потужних комп'ютерів Alpha Server 8400 5/440. На кожному з цих комп'ютерів встановлено по 12 центральних процесорів, 8 гігабайт оперативної пам'яті (обсяг, еквівалентний обсягу пам'яті 500 стандартних сучасних персональних комп'ютерів) і дисковий масив RAID ємкістю 300 гігабайт. Вся ця система з'єднана з магістральною мережею Інтернет каналом зв'язку з пропускною спроможністю 100 Мбіт/с. Загальний обсяг на сервері індексних файлів, що зберігаються, в яких виробляється пошук, – понад 200 гігабайт.

Індексний каталог AltaVista дає можливість реалізувати простий (Simple Search) та ускладнений (Advanced Search) пошуки за ключовим словам і ієрархічному дереву розділів (категорій).

Для простого пошуку ключові слова треба брати в лапки і вводити через пропуск.

Для ускладненого пошуку ключові слова вводяться, застосовуючи логічні оператори **AND, OR, NOT** та **NEAR:**

– **AND** (або символ «&») зв'язує ключові слова операцією «**логічного І**»: документ повинен містити обидва слова, об'єднані цим оператором;

– **OR** (або символ «**1**») зв'язує ключові слова операцією «**логічного**

АБО»: документ повинен містити принаймні одне з слів, об'єднаних цим оператором;

– **NOT** (або символ «!») змінює смисл ключового слова або цілого виразу на протилежний: наприклад, якщо «**A & B**» вимагає присутності як А, так і В, то»**! (A & B)**» видасть усі документи, окрім тих, у яких А і Б містяться одночасно;

– **NEAR**, або символ «–« («оператор близькості», proximity operator), означає, що два або більше ключових слова мають бути розташовані в шуканому тексті близько одне від одного.

Вищеназвані оператори мають різний пріоритет: в будь-якому виразі спочатку виконується оператор **NEAR**, потім **NOT**, за ним **AND** і, нарешті, **OR**. Щоб змінити порядок виконання операторів, треба скористатися круглими дужками.

За останні роки великої популярності здобули україномовний пошукові системи: пошуковий каталог «ІнтерНетрі» (**http://www.internetri.com.ua**), «Брама в український світ» (**http://www.brama.com**) та ін. ІнтерНетрі має декілька індексів -- тематичний, два географічних (за країнами світу та за регіонами України) і загальний. У тематичному каталозі здійснено поділ ресурсів за деревом розділів(категорій), підрозділів і т.ін. У загальному каталозі перелічено в алфавітному порядку теми найвищого рівня. У географічних каталогах ресурси поділено на країни світу та на регіони за своїм походженням або за характером інформації. Якщо важко визначити географічну належність інформації, то ресурси занесено до розділу «Десь в Інтернеті…». У самих розділах ресурси перелічені за бібліотечним принципом: після назви документа зазначено всі категорії, до яких включено даний ресурс, що покращує пошук релевантної інформації.

Наприклад, за деревом розділі «Культура і мистецтво, Музеї» надається така музейна інформація (**http://www.internetri.net/cgi-bin/1/s?query=Музеї:**):ВІЗАНТІЯ і КИЇВСЬКА РУСЬ – виставка 02.02.99, Україна Київщина Виставки Музеї: Культура і мистецтво Історія, КАЛИНА – екомузей 28.12.98 Канада Екологія Діаспора Музеї , 4-й БЛОК – музей-галерея сучасного мистецтва 28.12.98, Харківщина Україна Культура і мистецтво Музеї Національний музей медицини України 11.11.99 Україна Медицина Охорона здоров'я Історія Музеї Медпрепарати Екскурсія по музею. Історико-медичний журнал «Агапіт», Віртуальний музей Полтавщини 05.10.99 Україна Полтавщина Музеї, КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА 02.02.99 Україна Київщина Музеї, Український МУЗЕЙ 28.12.98 Канада Музеї Діаспора Культура і мистецтво, Харківський ХУДОЖНІЙ музей 28.12.98 Харківщина, Україна Музеї Живопис Культура і мистецтво Одеський МУЗЕЙ західного та східного мистецтва 28.12.98 Україна

Одещина Музеї Культура і мистецтво, Музей історії Києва 05.10.99 Україна Київщина Музеї Міста Історія

Цікавим є каталог ресурсів «Брама в український світ» (**http://www.brama.com**). Створений він у двох версіях: українській та англійській. Основна увага приділяється історії та культурі України. Але й цей сервер не позбавлений недоліків: багато ресурсів існують лише в англомовній версії, що ускладнює споживання інформації україномовними користувачами. Наприклад Брама у розділі «Мистецтво і Культура (Мистецтво, Музика, Музеї, Література, Українська Мова)» за адресою **http://www.brama.com/art/orgsu.html** надає таку музейну інформацію: Ілюстрації з дитячих казок (6), Кіно Муратова та Довженко (11), Київ в образотворчому мистецтві (11), Картини (різні) (16), Плакети (12), Шевченко (8), Марки (22), Народне Мистецтво: Digital Embroidery – Графічне вишивання, Ukragrafix – Вишивання (4) , Козаки Мамаї (8), Писанки (8), Тризуби (3), Весілля України. А в розділі «Музеї, бібліотеки, та інші організації» за цією ж адресою надає таку музейну інформацію: Наукове Товариство ім. Шевченка і Бібліотека – НТШ-А, Енциклопедія Української Діяспори, Установа Образотворчого Мистецтва ім. Михайла Дмитренка, Міжнародна Українська Економічна Асоціація, Українська Вільна Академія Наук – УВАН (Нью-Йорк), Український Літературно-мистецький Клуб в Нью-Йорку, Український Музей в Нью-Йорку, Український Інститут Америки (Нью-Йорк), Український Інститут Модерного Мистецтва (Чикаго), The Washington Group Cultural Fund.

Таким чином, оволодіння музейними співробітниками заходів роботи в відомих пошукових системах мережі Інтернет дає можливість суттєво підвищити рівень ефективності їх кваліфікації та інформаційної інфраструктури сучасного музею.

Надійшла до редколегії 10.10.2000 р.

УДК 17.00.08

Б.М. ХАССАН

ВІДТВОРЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЙОРДАНІЇ МУЗЕЙНИМИ ЗАСОБАМИ

Викладені пропозиції щодо поліпшення функціонування музейної мережі в Йорданії

З часів первісної людини і протягом усієї доісторичної епохи Йорданська височина і прилеглі до неї долини були ареною найінтенсивнішого

розвитку людини. Саме в цій частині Аравійського півострова були знайдені перші засоби виробництва, зброя з каменя, бронзи та заліза, побутова кераміка, руїни прадавніх будівель.

Пізніше Йорданії довелося пережити наступ і просування сил завойовників і переселенців: єгиптян, ассирійців, вавілонян, персів, греків, римлян, хрестоносців, турків. Кожен із цих народів залишив після себе помітний слід на Аравійській землі, а разом, вони склали унікальний розділ поступу людської цивілізації в анналах всесвітньої історії. Нині матеріальні залишки тієї прадавнини репрезентовані в новому Йорданському Національному музеї та в інших музеях Йорданії [1].

В останні роки в Йорданії спостерігається справжній «музейний бум». Починаючи з 1980-х рр. у країні відкрито понад 20 музеїв. Найбільші з них – Музей арабських цінностей (1992 р.), Археологічний музей в Ірбіді (1984 р.), Королівська картинна галерея (1979-1984 рр.), Археологічний музей в Ажлуні (1993 р.), Етнографічний музей (1987 р.) [2].

На Близькому Сході азіатського континенту загалом, і у Йорданії зокрема, ще є велика кількість цінних культурно-історичних пам'яток, що потребують музеєфікації. Культурна спадщина минулого країни приваблює численну кількість археологів і антропологів, туристів. Йорданія – унікальна земля, що згадується в Старому і Новому завітах. Земля, виник іслам. Назва її історичних міст – Едом, Моав, Амман, Гилеад, Гад, Перея – складають значну частину біблійного довідника географічних назв.

Державна політика країни в пам'яткоохоронній сфері, репрезентована Міністерством туризму та археології, спрямована на всебічне сприяння вченим в дослідженні пам'яток минулого та залучення туристів з інших країн. Крім того держава всіляко підтримує, бажання музейних фахівців стажуватися в найкращих музеях світу (Каїрському, Британському музеях) [3].

Проте слабкість теоретичних засад, відсутність музеєзнавчих традицій у Йорданії в минулому негативно вплинули на розвиток музейної справи в країні.

Так, одним з найпомітніших явищ у культурному житті Йорданії стало відкриття у 1995 р. у Аммані Національного музею. Національний музей є символом і гордістю кожної держави, заснування подібного музею у Йорданії – визнання цієї незаперечної істини державою. Але нині Національний музей ще не відповідає його статусу

В цих нотатках викладені пропозиції автора, щодо вдосконалення роботи Національного музею в Йорданії згідно зі світовим досвідом музейництва.

І. Як повинен бути облаштований Національний музей?

Експозиція Національного музею, нині побудована за систематичним принципом угрупування матеріалів.

Більшість культурно-історичної спадщини представлено відповідно до прийнятої в Йорданії історичною періодизацією, яка налічує 15 періодів, що репрезентують проміжок часу: від появи на землі першої людини до сьогодення.

Проте є суттєві зауваження щодо подання цих періодів. У розпорядженні музейних спеціалістів Йорданії завжди було багато унікальних та раритетних експонатів, тому часто співробітники нехтують новими технологіями, що розроблені для музейних експозицій, з метою забезпечення ефективності, привабливості та інформативності виставок [4, 5].

Одним з важливих атрибутів сучасної колекції – є експозиційні комплекси, такі як: відновлення поховань, улаштування помешкань, що неможливо зробити без застосування макетів та дублікатів, витворів мистецтва.

Використання збільшених фотографій дає можливість показати контекст, в якому був знайдений предмет, і представити асоціативну архітектуру, що має відношення до об'єкта.

Аудіовізуальні матеріали, такі зокрема як фільми, колекції слайдів, звукозапис можна ефективно використовувати у висвітленні колекції.

Експозиція повинна розміщуватися в просторому приміщенні, що дозволяє оглядати великі за об'ємом експонати а оформлення експозиційних залів має відповідати темам експозиції; в експозиційних залах та приміщеннях, де зберігаються експонати, температура і вологість повинні бути постійними, для захисту пам'яток і комфорту відвідувачів [6].

Велику увагу потрібно приділити легендам, які пов'язані з експозиційними предметами. Для зручності іноземним туристам легенди слід подавати англійською та арабською мовами, адже вони ідентифікують об'єкти, дати створення (якщо відомі), їх використання (якщо це не очевидно), час їх відкриття тощо. Як доповнення до легенд пам'яток, друкуються інформативні тексти для кожного експозиційного сектора.

Для стаціонарних експозицій випускаються путівники і буклети, які відображають найменші зміни та доповнення в експозиції.

ІІ. *Які елементи системи музейної комунікації повинен містити Національний музей?*

Щоб досягти означеної мети, потрібна значно більше приміщення ніж Амманська фортеця, в якій нині розмішується колекція Національного музею. Твердиня не має устаткування з контролю вологості та температури, для оптимального збереження і експонування цінних об'єктів.

Інший значний недолік будівлі музею – це брак належних засобів і лабораторій для обробки, збереження і підготовки об'єктів для експонування [7].

Основні приміщення, що мають бути включені до структури музею:

Основний сектор:

а) приймальний центр;

б) інформаційний центр;

в) лекційна зала;

г) адміністративна частина;

д) готель.

Сектор обслуговування:

а) лабораторія;

б) робочі кабінети;

в) центр для обробки та збереження;

г) зали навчання та наукового дослідження;

д) фотолабораторія;

е) центр документації.

Сектор зберігання:

а) центр розподілу надходжень;

б) приміщення для збору колекцій;

в) місце зберігання з підконтрольною температурою і вологістю.

Експозиційний сектор: присвячений різним археологічним періодам [8].

Територія музею повинна мати площу для можливого переносу та реконструкції деяких античних будівель.

У музейному комплексі слід передбачити ресторан або зону відпочинку, автостоянку.

В умовах музею досягти вищезгаданої мети неможливо. Амманська фортеця – це археологічна пам'ятка, де можуть проводитися масштабні археологічні розкопки, але для розміщення Національного музею вона малопридатна. Крім того площу сучасної будівлі неможливо розширити без інтенсивної і радикальної реконструкції.

Музейний комплекс потребує нових приміщень і території, яких би вистачало, щоб розмістити колекції і служби, описані вище, і забезпечити подальший розвиток закладу. Таке видається можливим на території Амману між спортмістечком та Йорданським Університетом.

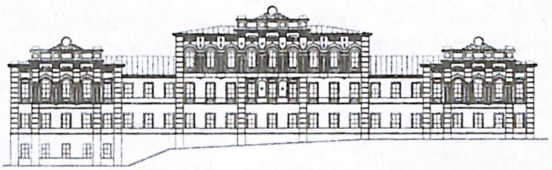
За минулі десять тисяч років історичних і торгових шляхах, що перетинають Йорданію, мандрували люди зі всього Близького Сходу та з інших країн світу. Сьогодні вони приїздять у країну, щоб познайомитися з дивовижною історичною та археологічною спадщиною, тому Національний музей, як один із символів держави повинен, за усіма вимогами часу надавати найповнішу інформацію про історію та культуру країни.

Висвітлення вищеокреслених проблем сприятиме поліпшенню функціонування одного з важливих атрибутів державності Йорданії.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Cuman Patrik. Jordan museum of popular traditions. – Amman, 1990. – P. 53-61.*
2. *Arhaeological and ethnographic museums in Jordan. – Amman, 1994. – P. 53-61.*
3. *Хатан Могамед. Музей йорданських цінностей між минулим та майбутнім. – Ербід, 1995. – С. 28 (арабська мова).*
4. *Hudson K. Museums of Influence. Cambridge. – Cambridge univ. press, 1988. – VIII. – P. 112.*
5. *Hoffos S. Multimedia and the Interactive Display in Museums, Exibitions and Libraries. – London, 1977. – p. 92.*
6. *Schaer R. L'invention des musees. Paris: Gallimard. – Reunion des musees nat., 1993. – P. 144.*
7. *Музееведение: Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности / Отв. ред. В.Ю. Дукельский; М-во культуры РСФСР, АН СССР, НИИ культуры. – М., 1989. – С. 113.*
8. *Fennelly L.J. Museum, Archive, and Library Security. – Boston; London; Butterworth, 1983. – XVI. – P. 700-701.*

Надійшла до редколегії 20.10.2000 р.

3
Історичні джерела

УДК 323.1 (=161.2) (470) "1906/1917"

О.І. БІЛОКІНЬ

ДЕБАТИ В IV ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ З ПРИВОДУ ЗАБОРОНИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Досліджуються дискусії навколо україномовної преси зокрема та українського питання в цілому в Російській імперії під час Першої світової війни

З початком Першої світової війни в Росії посилилася політика національних утисків. Перші удари були скеровані проти української преси. Не зважаючи на те, що київський щоденний орган української преси «Рада», покладаючи моральну відповідальність за війну на нападника, закликав українців, як підданих Росії, виконати свій громадський обов'язок щодо держави і своєї найближчої батьківщини, яка могла стати ареною військових дій, її було закрито на другий день після оголошення війни. На прохання дозволити відновити видання газети командуючий військами київського воєнного округу генерал М. Бухгольц відповів письмово: «хай краще не просять» [10, ф. 195, оп. 1, спр. 617, арк. 1].

Українці потрапили у вкрай скрутну ситуацію. Втрата власного друкованого слова, відсутність національного політичного представництва в російському парламенті – Державній Думі – позбавляли можливості навіть заявити про свою лояльність до російського уряду. З цією метою орган української преси, московський російськомовний журнал «Украинская жизнь», надрукував декларацію-звернення до всього українського народу, де виражав надію, що дні випробувань, які настали, вкажуть російському суспільству й пануючим колам на необхідність терплячого ставлення до українців Австрії та загального сприятливого повороту в поглядах на українське питання. У зверненні висловлювалася впевненість, що українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії «не лише на полі битви, ... але й як громадяни-обиватели, зобов'язані в міру своїх сил і можливостей сприяти виконанню російською армією винятково відповідального завдання, що випало на її долю» [1].

Однак і після таких заяв 9 січня 1915 р. (за старим стилем) з наказу начальника київського воєнного округу генерала Троїцького київський губернатор видав розпорядження: «призупинити на весь час військового стану всі періодичні видання на малоросійському наріччі...» [10, ф. 195,

оп. 1, спр. 64, арк. 14]. Тільки в Києві було призупинено 14 видань, зокрема «Літературно-науковий вісник», «Записки наукового товариства» та ін [3, с. 207-208]. Не останню роль в цих заборонах відіграв особовий склад київського комітету в справах преси, на чолі якого стояв правий професор П. Флоринський, відомий своїм ворожим ставленням до української мови. Впливовим членом комітету був С. Щеголєв, у минулому земський лікар, автор сумнозвісного опусу «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи», який одержав назву «Блакитної книги» й посібника для жандармів [9]. Обидва ці чиновники цензурного відомства не раз виступали у пресі проти українського слова.

Спроби перенести літературну діяльність в інші міста не мали успіху. В Одесі цензурна влада фактично звела нанівець отриманий після довгих митарств дозвіл на видання часопису. У місцевому цензурному комітеті було заявлено, що , оскільки серед цензорів нема осіб, які знають українську мову, то журнал видаватися не може. За «шкідливий напрямок» у Москві було закрито популярний сільськогосподарський журнал «Тепла роса». Такі ж факти мали місце в Харкові, де віце-губернатор Кощура-Мосальський не дав дозволу на видання українського журналу, в Полтаві та в інших містах [7, с. 127]. Особливій делегації від українських видавництв голова київського цензурного комітету професор Флоринський сказав , що настав час поквитатися. Під керівництвом цього цензора здійснювалися спроби змінити українську орфографію – було дозволено українські періодичні видання, але за умови, що вони мали друкуватися за правилами російської орфографії [10, ф. 195, оп. 1, спр. 640, арк. 18].

На початку вересня 1914 р. зі вступом російських військ у Галичину там було заборонено видання українських газет і журналів [4, с. 54]. Такі утиски щодо української преси не могли залишити байдужою прогресивну громадськість країни.

Створений 11-12 серпня 1915 р. на нараді членів Державної Думи і Державної Ради за участю представників думських фракцій – прогресистів, кадетів, октябристів, земців-октябристів, центра і націоналістів і двох груп Державної Ради – академічної і центра – Прогресивний блок, який нараховував близько 268 депутатів (разом з підтримкою національних груп) і мав понад дві третини усього складу Думи, не зміг обійти увагою становище української преси [2, с. 168]. При обговоренні проекту програми блоку найгостріші дебати розгорнулися навколо національного питання. Праві вимагали скласти цю частину програми у найзагальніших виразах. Особливо дискутувалися єврейське і українське питання. Націоналісти погоджувалися на відновлення української преси, але виступали проти визволення заарештованих у Галичині заручників і уніатів. Було досягнуто компромісне рішення про визволення із в'язниць і повернення з висил-

ки духовних осіб, яких вислали за приналежність до уніатства, і перегляд справ висланого населення Галичини. Більшість членів комісії вважала крамольним саму назву «Україна». За пропозицією октябриста С. Шидловського, слово «український» у проекті програми блоку замінили терміном «малоросійський» [8, с. 101].

У результаті дебатів в основу угоди було покладено декларацію, яка проголошувала, що «лише сильна, тверда і діяльна влада може привести вітчизну до перемоги, і що такою може бути лише влада, що спирається на народну довіру і здатна організувати активне співробітництво усіх громадян». Такі завдання не могли бути здійснені без низки умов, серед яких зазначалися «розумна і послідовна політика, спрямована на збереження внутрішнього миру і усунення розбрату між національностями і класами». Зокрема, стосовно українців визнавалося необхідним: «відновлення малоросійської преси» (параграф 10) і «негайний перегляд справ мешканців Галичини, що тримаються під вартою, і визволення тих із них, яких було піддано переслідуванням безвинно» (параграф 11) [6, с. 77].

Поступове українство спочатку сприйняло включення у програму Прогресивного блоку українських вимог, як свідчення значного зрушення у загальноросійському громадському настрої, спрямованого на оновлення усього життя країни. Зокрема вони звертали увагу на те, що справедливість українських вимог, хоча б і в дуже вузьких межах, була визнана тими російськими громадськими колами, які ще зовсім недавно ставилися до всіх українських національних вимог безумовно негативно [5, с. 37].

Крайні праві поставилися навіть до цих куцих вимог з особливою ненавистю. Націоналістичний депутат П. Сафонов, наприклад, сказав з приводу пунктів програми, що саме завдяки членові блоку, депутату О. Савенку, який є одним із родоначальників викриття «мазепинців», політична боротьба в Галичині і Малоросії досягла такого напруження. Включені у програму блоку «українські пункти» він назвав питаннями надзвичайної важливості, які розпалять пристрасті і позбавлять можливості спокійно і розсудливо поставитися до головних питань російського державного життя [5, с. 38-39]. «Союз російського народу» в Петербурзі прийняв з приводу програми Прогресивного блоку наступну резолюцію: «Під виглядом відновлення малоросійської преси і визволення арештованих в Галичині україноманів прогресивний блок вимагає від уряду припинення боротьби з мазепинством, з політичним рухом, надзвичайно небезпечним для цілісності російської держави, цілком створеним, субсидованим і керованим Австро-Німеччиною» [6, с. 78]. У ці ж дні, 14 серпня 1915 р., депутація українських громадських діячів у складі Ф. Матушевського і С. Русової, при супроводженні кадета С. Іванова, члена Державної Думи від міста Києва, відвідала міністра народної освіти графа П. Ігнатьєва,

якому вручила доповідну записку про народну школу в Україні. Крім того, депутація у складі Ф. Матушевського, С. Петлюри і С. Русової відвідала 16, 17 і 18 серпня лідерів думських прогресивних фракцій і мала з ними тривалу бесіду про становище української преси [7, с. 126].

Депутація докладно поінформувала співрозмовників про настрої української громадськості і попрохала підтримки з їхнього боку вимоги скасування заборони української преси і українського слова, про зміну урядової політики стосовно українства. Лідери фракцій , у розпорядження яких було надано численні матеріали про виключно тяжке становище українства у Росії, зацікавилися матеріалами і обіцяли порушити в Державній Думі питання про утиски українців [7, с. 126]. Майже одночасно керівники і співробітники закритих, за розпорядженням місцевої влади, видань звернулися з доповідною запискою про становище української преси до міністра внутрішніх справ [7, с. 127].

Наведені українцями факти знищення української преси привели до дискусії у Думі. При обговоренні законопроекту про військову цензуру депутати звернули увагу на жахливе становище української преси. На основі наданих українцями матеріалів соціал-демократична фракція (меншовики) і трудова група внесли 28 серпня 1915 р. у Державну Думу запит про переслідування української преси, в якому наводилися численні факти утисків і нищення української преси, приклади безглуздого переслідування за носіння національного одягу та ін. З приводу цього депутати пропонували Державній Думі звернутися до військового міністра і міністра внутрішніх справ із запитом: «чи відомо міністрам про викладені протизаконні дії підлеглих їм посадових осіб; якщо відомо, то яких заходів вони мають намір вжити для припинення цих протизаконних дій» [2, с. 1193].

Проти запиту про переслідування української преси не було подано жодного голосу. Першим депутатом, що виступив на підтримку запиту, був М. Чхеїдзе. Він звернувся до тих депутатів, які «орудували там, на Україні і в Галичині у справі виявлення визвольного характеру ... війни», звинувативши графа Г. Бобринського і депутата Думи Д. Чихачова в тому, що у Галичині було закрито тисячі початкових шкіл, десятки середніх навчальних закладів і семінарії; скасовані кооперативні та інші економічні організації. Проголошене гасло – «Хто не православний, той не росіянин» – призвело до арештів і висилки уніатських священиків. Увесь багатомільйонний український народ в очах адміністрації, уряду опинився у стані зрадників Росії. М. Чхеїдзе закликав прийняти запит, щоб звільнити українську пресу від печаті мовчання в усіх цих справах [2, с. 1186-1188]. Депутат М. Гроздицький (трудовик) перелічив факти утисків української преси військовою цензурою і закликав покласти цьому кінець [2, с. 1108-1109]. Меншовик М. Скобелєв, ставши на захист українського друковано-

го слова, зазначив, що «від української преси залишилися одні згадки. Більше двох десятків періодичних видань, починаючи від наукових і закінчуючи періодичними газетами, було закрито» [2, с. 1103-1105]. Депутат-меншовик М. Суханов підкреслив, що галичани за короткий термін російського панування в краї уже встигли скуштувати всіх «принад» поліцейського націоналістичного режиму. Далі він зазначив, що про життя України, її сподівання і прагнення можна дізнатися тільки із закордонної преси. Книги, що висвітлювали українське питання, виходили французькою, англійською, німецькою, шведською, сербською, болгарською, румунською, навіть турецькою мовами. І лише в Росії, де жило близько 30 мільйонів українського народу, панувало мовчання з цієї проблеми [2, с. 1113-1114]. Лідер кадетів П. Мілюков поставив запитання: у який час відбувалися названі репресії? Тоді, коли частина українського населення перейшла під владу ворогів Росії, коли за кордоном виникає нова вільна українська література і зрозуміло, які тенденції вона розвиває. А тим часом українська преса в Росії, яка виступала з патріотичними заявами, організовувала місцеве населення у дусі боротьби з ворогом, знищена і не може допомогти в ідейній боротьбі з закордонною літературою [2, с. 1105-1108].

Запит підтримав і трудовик В. Дзюбинський. Указавши на цілу низку шкідливих заходів щодо українського питання – посилення переслідувань українців, адміністративне заслання професора М. Грушевського, заяви з думської трибуни міністра іноземних справ С. Сазонова про український рух, що ніби-то є результатом німецьких інтриг, він зазначив, що «українці, які зазнали стількох жертв під час війни, заслуговують, щоб до їх потреб уряд і громадськість поставились, врешті, без підозр, без упереджень, з повною довірою», і закликав припинити «важку боротьбу з українською народністю» й «скасувати будь-які утиски для українського усного й друкованого слова» [2, с. 1188-1191].

Правий кадет О. Александров, підкресливши, що нема більшого злочину, ніж посягати на мову та особливості національної культури, зазначив, що «розгром усіх українських інституцій і повна ліквідація преси викликали почуття найглибшого обурення і не лише в українських колах, але й у всіх громадян Росії, у яких ще не зовсім померло почуття елементарної справедливості.» Оратор закликав депутатів визнати за українським народом право на його рідну мову [2, с. 1192-1193]. Запит прийняли спішно, але через розпуск Думи відповіді не було отримано, а в наступну сесію його не відновили. Запит про утиски української преси і дебати навколо нього стали останнім випадком обговорення українського питання в IV Державній Думі. Перед відновленням думської сесії, 4 лютого 1916 р. П. Мілюкову і М. Чхеїдзе було направлено петицію від діячів українського руху з вимогами у Державну Думу. В петиції йшлося й про

жахливий стан української преси. Зокрема відзначалося, що український народ проливав свою кров на полях війни, а в самій Росії він «приречений на смерть»; закриті «Просвіти»; українська мова заборонена; газети і журнали припинені; переслідується все «українське». Ось ці вимоги:

- український народ в Росії повинен бути рівноправним з російським;
- вільне користування українською мовою хоча б у початкових школах;
- свобода української преси і книгодрукування загалом;
- загальне законно-державне влаштування культурно-національного розвитку українського народу в Російській державі.

Петицію підписали в Полтаві П. Чижевський, депутат І Державної Думи, Я. Імшенецький, директор «Взаємного кредиту», П. Мащенко, директор міського музею та ще декілька полтавських громадських діячів [10, ф. 274, оп. 5, спр. 55, арк. 190,196]. У той же період до трудової і соціал-демократичної фракції Думи було надіслано ще одну петицію від «молодих діячів українського руху», в якій поруч із політичними проблемами вимагалося негайно вирішити питання щодо відновлення української преси. Автори зазначали, що «молодь не згодна з теперішньою діяльністю «стариків», які мають намір злочинно віддати всю справу у руки кадетів і виставляє наступні вимоги:

- автономія для України на тих же умовах, що і для Польщі;
- до введення автономії негайно: повну свободу друку книг, брошур і преси українською мовою; відкриття «Просвіт»; визволення від висилки всіх українців; повна амністія для політичних діячів-українців.»

Підписів не було, стояли печатки Центрального комітету національно-просвітницьких українських гуртків та Правління юнацьких спілок, «Союзу українських робітничих організацій на Україні» [10, ф. 274, оп. 5, спр. 55, арк. 193]. Не зважаючи на такі заяви, питання утисків українського друкованого слова більше не порушувалися.

Думські дебати з приводу заборони української преси та утисків українського народу відбили ті настрої, якими було просякнуте українське суспільство, змушене мовчати через відсутність власного друкованого слова. Однак , ці переслідування розмежували українське суспільство та призвели як до остаточного формування політичних поглядів, так і з'ясування та відповідної постановки українського питання загалом.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Война и украинцы // Укр. жизнь. – 1914. – № 7. – С. 2-3.*
2. *Государственная Дума. Созыв 4-й. Сессия 4-я: Стеногр. отчеты – Ч.1, 1915.[Заседания 1-15]. – Пг.: Гос. тип., 1915. – 1207 с.*
3. *Животко А. Історія української преси / Укр. технічно-господар. ін-т. – Мюнхен, 1989-90. – 334 с.*

4. *Ігнатієнко В. Українська преса (1816-1923 рр.) / Укр. наук. ін-т книгознавства. – К.: Держвидав України, 1926. – 76 с.*
5. *Липовецкий О. Дни нашей жизни // Укр. жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 35-45.*
6. *Лотоцький О. Сторінки минулого / Укр. наук. ін-т праці. – Варшава, 1933. – Т.12. – Кн.2. – 481с. (Сер. мемуарів)*
7. *На Украине и вне ее // Укр. жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 126-135.*
8. *Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма в России. – М.: Мысль, 1976. – 316 с.*
9. *Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи – К., 1913. – 155 с.*
10. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ.*

Надійшла до редколегії 22.09.2000 р.

УДК [930.22:07](477.54)

О.Г. БУГАЙЧЕНКО

ГАЗЕТА «ЮЖНЫЙ КРАЙ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ХАРКІВЩИНІ (1917 р.)

На основі детального розгляду номерів газети «Южный край» за лютий та березень 1917 р. зроблено спробу відтворити події перших днів Лютневої революції на Харківщині

Традиційну увагу дослідників привертають періоди, насичені історичними катаклізмами, революціями, кризами, воєнними конфліктами. Перехідні етапи історії завжди приховують невичерпні пізнавальні можливості та дають підґрунтя для теоретичних узагальнень.

Одним із таких переломних пунктів в історії народів, які населяли Російську імперію, стала Лютнева революція 1917 р. Скинувши династію Романових, вона поклала край пануванню монархічного ладу в Російській державі. До джерел, що набувають особливого значення в часи суспільних зрушень, належить газетна періодика. Спеціальний інтерес у істориків викликає місцева преса, адже поруч із офіційними матеріалами вона містить фактографічну інформацію, повідомлення про місцеве життя. Наближеність місцевих газет до читачів зумовлювала спроможність останніх зіставляти інформацію з власними враженнями, змушувала видавців, незважаючи на їх політичні уподобання, піклуватися про об'єктивність інформації своїх газет.

Лютнева революція 1917 р. докорінно змінила життя України, що була у складі Російської імперії. Про те, як зустріла лютневі події Харківщина, дізнаємось зі сторінок харківських газет. 4 березня 1917 р. почала

виходити газета «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», у червні її перейменовано в «Известия Юга». 10 березня вийшов перший номер газети «Пролетарий», що була органом харківського комітету РСДРП(б). У цей же час видаються газети Харківського комітету есерів – «Земля и воля» та Харківського комітету меньшовиків-інтернаціоналістів – «Социал-демократ» [1, с. 28]. З дореволюційних видань у 1917 р. виходили «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край». 8 березня постановою виконкому Харківського громадського комітету «Харьковские губернские ведомости» були перейменовані в «Известия Харьковского губернского исполнительного комитета» і визнані його офіційним органом. Щоправда, у бібліотеках Харкова жодного номера цієї газети не знайдено. Однак у фондах Харківського історичного музею зберігаються, зокрема, два десятки номерів газети «Южный край», що виходили наприкінці лютого – на початку березня 1917 р., які й дають можливість відтворити революційні події у Харкові та губернії. Крім того, ліберальний «Южный край» тяжів до політичної платформи конституційних демократів, тому подана в ньому інформація, і стосовно фактів, і за ідеологічними акцентами певною мірою відрізнялась від публікацій на сторінках, наприклад, «Пролетария».

Газета «Южный край» була приватною і видавалась О.О. Юзефовичем з 1880 до 1918 р., спочатку щоденно на 4-х сторінках, а потім – на 6-8-и сторінках (ранковий та вечірній випуски). З 90-х р. XIX ст. «Южный край» входив у п'ятірку найбільших і найвпливовіших провінційних періодичних видань Російської імперії, що мали тираж від 2-х до 10-и тисяч екземплярів, а після 1905 р. – від 12-и до 40-а тисяч (1, с. 11-12). Під час першої світової війни значно зросли тиражі газет. Ранковий випуск «Южного края» тепер становив 100 тис. екземплярів. Але нечуваних розмірів тираж газети сягнув у березні 1917 р., коли за кілька днів він збільшився до 200 тисяч екземплярів [3, 11 марта].

Навесні 1917 р. незмінним головою Ради товариства «Южный край», директором-розпорядником і редактором газети лишався її засновник О.О. Юзефович. Обов'язки головного редактора виконував М.П. Дриженко, редакторів – А.І. Сизов та О.П. Юзефович. Ранковий і вечірній випуски готували приблизно за однаковою схемою: одна-дві сторінки відводилися для об'яв, одна – для телефонограм та телеграм з інформацією про події у центральних органах влади та в столицях; кілька сторінок присвячувалося опису фронтових новин, що друкувалися під рубриками «На нашем фронте», «У союзников», «У наших врагов», «На Балканах» та ін.; далі містилися відомості про життя у провінціях Російської держави; під рубрикою «Ночные» друкувалися останні новини; дві-три сторінки відводилися для рубрик «Харьков» (невеличкі аналітичні статті місцевих авторів з актуаль-

них питань сьогодення) та «Местная хроника» з оглядом подій місцевого життя. Саме дві останні рубрики і надають той фактологічний матеріал, що потрібний для відтворення подій Лютневої революції на Харківщині.

Як відомо, революційні виступи в Петрограді розпочалися 23 лютого (8 березня) і завершилися зміною влади 2-4 березня 1917 р. У Харкові, як свідчать публікації в «Южном крае», наприкінці лютого найбільшу увагу громадськості привертали стан забезпечення населення міста продовольством та проблема організації постачання хліба діючій армії. За даними бюро мукомелів, на 22 лютого в Харкові пшеничного борошна налічувалося 37 тис. пудів, пшениці – 136 тис., житнього борошна – 6 тис., жита – 11 тис. [3, 26 февр.]. На сторінках «Южного края» населення запевняли в тому, що це досить значні запаси і підстав для занепокоєння немає, до того ж для потреб армії борошно з міста не вивозилося. Кожного дня в ранкових випусках газети друкувався бюлетень асортименту та ваги продовольчих вантажів, які прибували до Харкова залізницею. Але в місті відчувалася напруженість, пов'язана із дорожнечею та «хлібними страхами» – побоюванням, що хліба незабаром не буде. Міський чорноробочий люд: сторожі, візники, двірники, а також дехто з кваліфікованих робітників, які отримували досить високу заробітну плату, подалися до села [3, 26 февр.]. Зранку на околицях міста по всіх шляхах вирувала мінова торгівля: мило, цвяхи, мануфактуру обмінювали на картоплю, городину, живність.

Поруч із продовольчою місто поступово охоплювала і паливна криза. У лютому було припинено підвіз палива до міської електростанції, для роботи якої використовувалось низькоякісне вугілля із запасів залізної дороги. Все частіше мали місце відключення енергопостачання на лінії трамваїв, на підприємствах, у житлових районах міста. На рівні міського самоврядування питаннями постачання і розподілу продовольства в місті займалася спеціальна міська вугільно-продовольча комісія під головуванням інженера І.Г. Сергєєва. 27 лютого відбулася нарада бюро цієї комісії з представниками адміністрації та поліції, де обговорювалося питання введення у місті карток на хліб [3, 1 марта].

У губернії тим часом активно проводилася примусова розкладка хліба та худоби для потреб діючої армії. Голова харківської земської управи В. Акішев, звертаючись до населення губернії, закликав лишити собі необхідне для їжі та сівби, а решту негайно здати на приймальні пункти за встановленими цінами, інакше почнеться військова реквізиція [3, 26 февр.]. На кінець лютого лише Сумський та частково Лебединський повіти поставили необхідну кількість хліба, в дев'яти інших повітах проводилась розкладка по волостях. Постачання худоби для армії відбувалося ще напруженіше, майже виключно через примусову реквізицію. Сталі ціни на м'ясо були значно нижчі ринкових і тому селяни намагалися, або продати

худобу, або зарізати та відвезти до міських базарів, що, до речі, викликало значне здешевлення м'яса в Харкові.

Ще одним актуальним питанням, що потребувало термінового вирішення, було проведення сільськогосподарської кампанії 1917 р. Постановою губернських земських зборів на місцях були створені волосні комітети для організації посівної. Селянські господарства відчували гострий брак робочих рук, посівного матеріалу, збиральних машин. У 1916 р. до сільськогосподарських робіт у Харківській губернії було залучено 20 тис. військовополонених. На 1917 р. губернська управа просила 90 тис., оскільки загальна площа посівів Харківської губернії складала 2 млн. десятин. Цікаво, що попередній досвід залучення військовополонених до сільськогосподарських робіт виявив: добре працювали австрійці і русини, а німці і мадяри всіма засобами поривалися ухилитись від роботи [5, 28 февр.].

Таким чином, за даними газети «Южный край», у другій половині лютого 1917 р. Харків і губернія жили досить спокійно, намагаючись протистояти продовольчій та паливній кризам і вирішуючи питання, пов'язані із забезпеченням армії та проведенням посівної кампанії 1917 р.

Перші чутки про те, що уряд пішов у відставку, а його місце посів комітет, обраний Державною Думою, появились у Харкові опівдні 27 лютого. Пізно увечері група громадських діячів, що зібралась в редакції «Южного края», вирішила організувати міський громадський комітет для регулювання міського життя. З цією метою запропоновано було провести нараду гласних міської думи з представниками громадських організацій. Однак управляючий губернією не дозволив провести ці заходи. О дев'ятій вечора він провів збори, на які було запрошено міського голову Д.І. Багалія. За повідомленням «Южного края», після цього останній висловив бажання залишити посаду міського голови. Увечері 28 лютого в його кабінеті відбулася приватна нарада гласних, на якій було обрано представників до міського громадського комітету від міської управи.

На харківських заводах повідомлення про події у Петрограді поширювалися уже з 27 лютого. 28 лютого майже на всіх великих підприємствах відбулися багатолюдні збори робітників, на яких оратори давали оцінку останніх подій і з'ясовували своє ставлення до них. На заводських мітингах обирались представники до тимчасового робітничого комітету, якому було доручено керівництво робітничим рухом до створення ради робітничих депутатів. На першому засіданні комітету, що відбулося 28 лютого в приміщенні міської управи, обговорювалися питання про принципово необхідне представництво робітників у міському громадському комітеті та про потребу якомога повнішого інформування їх про останні новини.

Однак з кожною годиною обстановка у місті ставала все напруженіше. Номер «Южного края» за 1 березня вийшов із попередженням упра-

вителя губернії про рішуче придушення будь-яких спроб порушувати порядок або поширювати чутки. В рубриках газети, що мали висвітлювати події у столицях, багато пропусків у тексті, лишилися тільки повідомлення на зразок: «В Москве – тихо».

1 березня у Харкові були великі черги за хлібом. На підприємстві «Загальна Кампанія Електрики» на кілька годин припинили роботу. У тимчасовому робітничому комітеті в цей день констатували, що на всіх заводах міста робітники готові до рішучих виступів. Комітет прийняв рішення зробити усе можливе, щоб стримати робітників від виходу на демонстрацію [3, 3 марта]. Свого апогею революційні події у Харкові сягнули 2 березня. По місту розходилися чутки про те, що губернатор викликав кавалерійські полки з Ізюму та Балаклеї. Це спровокувало нову хвилю мітингів на підприємствах. На заводі Шиманського околоточний наглядач та кілька поліцейських, що завітали на збори, були відразу ж роззброєні та затримані до кінця мітингу [3, 3 марта].

Зранку в університеті відбулася студентська сходка, на якій лунали заклики виходити на вулиці. Терміново на сходку були послані представники тимчасового робітничого комітету та міського громадського комітету. Перші умовляли студентів не починати активні виступи до створення ради робітничих депутатів, обіцяючи ввести до неї представників від коаліційного студентського комітету. Другі запевняли, що губернська адміністрація поінформована про всі події в столицях і повністю погоджується зі встановленням нового уряду, а ескадрон з Балаклеї був викликаний губернатором лише на допомогу кінній сторожі. Міський же громадський комітет, за словами його представника Є.О. Москова, підтримує стосунки зі старою владою, щоб уникнути зіткнень між окремими верствами населення [3, 3марта]. Крім того, «Южный край» повідомляв, що 2 березня біля редакції газети зібрався тисячний натовп, що заповнив Сумську вулицю (редакція містилась за адресою вул. Сумська, 13). Люди чекали вечірнього випуску «Южного края», настрій в усіх був святковий, обличчя радісні. Пожвавлення на вулицях тривало до пізнього вечора. Можливо, однією з причин такого піднесення був той факт, що саме 2 березня відбулося остаточне формування нової місцевої влади, що була представлена Харківським міським громадським комітетом та радою робітничих депутатів.

До складу міського громадського комітету ввійшли представники міського самоврядування, громадських, кооперативних та робітничих організацій. Головою комітету було обрано О.М. Коритіна. За надрукованою в «Южном крае» 3 березня інструкцією комітет мав працювати за такими правилами: голову комітету затверджує міська дума; справи вирішуються простою більшістю голосів, з вирішальним голосом голови у разі рівності голосів; кворум складають не менше третини голосів; засідання назнача-

ються у разі необхідності або за зверненням десяти членів; виконавчий орган комітету – виконавче бюро, до складу якого входять члени президії комітету та голови відділів або їх заступники; невідкладні справи бюро має право вирішувати самостійно. Комітет повинен був мати три відділи: інформаційне бюро, яке через видання бюлетенів знайомило б населення із подіями у столицях та рідному місті; відділ охорони майна державних та громадських установ; відділ районних попечительств. Місто, у відповідності з інструкцією, поділялось на 30-40 районів, у кожному з них бюро комітету мало обрати уповноваженого, який сформував би районний комітет. Районні комітети повинні були провести реєстрацію квартир з метою виявлення потреб у продовольчих товарах; перевірити запаси продовольства у торговельних фірмах; по-можливості провести реєстрацію населення. Районні попечительства були виконавчими органами комітету на місцях. До їх обов'язків входили контроль і розподілення продуктів харчування та предметів першої необхідності, а також інформування населення.

2 березня було обране виконавче бюро міського громадського комітету: голова – О.М. Коритін – колишній голова харківського комітету Всеросійського Союзу Міст, товариші голови – М.М. Ковалевський та один представник від робітників; секретарі – М.І. Іваницький та Б.С. Одер; члени бюро – С.М. Кузнєцов, О.А. Піддубний, Є.О. Москов, А.Д. Рєзніков, Л.М. Переверзєв, Г.Г. Дібольд, М.Ф. Кузнєцов, та сім представників від робітничих і кооперативних організацій, один представник від земського союзу, один – від студентів, один – від військових. Пізніше було прийнято рішення включити ще двох представників від духівництва, двох – від Товариства грамотності, одного – від євангелістів-християн, одного – від ремісників міста [3, 12 марта].

Крім того, 2 березня була остаточно сформована рада робітничих депутатів, до якої увійшло 69 представників від 38 заводів, фабрик та робітничих організацій. Увечері, в приміщенні міської думи, перед зборами міського громадського комітету відбулося перше засідання ради робітничих депутатів. «Харьковский городской общественный комитет и совет рабочих депутатов, – зазначалося в «Южном крае» 3 березня, – действуя в согласии между собой, взяли на себя тяжелое дело... устроения жизни.»

Публікації «Южного края» свідчать про те, що перші два тижні березня 1917р. характеризувалися кількома головними тенденціями в житті міста і губернії. Перш за все, активно тривала робота по формуванню апарату нового місцевого управління. 3 березня під головуванням Д.І. Багалія відбулося термінове засідання міської думи, де, крім іншого, розглядалося питання про введення до міської управи представників широких верств населення [3, 4 марта]. На засіданні 9 березня Д.І. Багалій за-

пропонував обрати до виконавчої комісії міської думи з правом вирішального голосу представників міського громадського комітету та ради робітничих депутатів, аргументуючи це необхідністю ознайомлення майбутніх міських управлінців із міським господарством. Однак дума сприйняла цю пропозицію без ентузіазму, а включення представників ради робітничих депутатів взагалі відхилила [3, 11 марта]. З іншого боку, щойно утворений міський громадський комітет формував свої структури. В «Южном крае» за 6, 8 та 12 березня було оприлюднено нові призначення: комісар у справах армії – присяжний повірений А.А. Піддубний, а один з його двох помічників – член ради робітничих депутатів Романчук; комісар у справах пошти та телеграфу – інженер М.П. Винокуров, у справах продовольства – інженер І.Г. Сергєєв, у справах друку – М.Ф. Кузнєцов, у справах телефону – інженер Д.С. Черкесов, у справах тюремного відомства – присяжний повірений Л.М. Переверзєв, у справах заводів та фабрик – І.Є. Трєскін, у справах учбового округу – В.В. Фавр, у справах госпіталів, лазаретів та благодійних установ – агроном С.М. Кузнєцов, комісар у справах карного розшуку – О.А. Подобєдов. Усі вони мали від одного до трьох помічників. На засіданні виконавчого комітету було також обрано комісію для врегулювання конфліктів між робітниками заводів та заводською адміністрацією. До її складу увійшли І.Є. Трєскін, М.Ф. Кузнєцов, О.М. Макаровський, представник військового відомства та чотири представники від робітників.

Формувалися і загальногубернські структури управління. Відбулися вибори до загальногубернського громадського комітету, куди увійшло 19 представників від губернських земств. До бюро цього комітету увійшли К.З. Бекарюков, С.С. Жилкін, Г.І. Коркушко, М.І. Струков, р.Ю. Будберг, В.Г. Авєрін, П.П. Добросельський, І.В. Ємельянов [3, 6 марта]. У середині березня надійшла телеграма від Тимчасового Уряду, що надавала громадському комітетові право обирати кандидата на посаду губернського комісара. Їм було затверджено П.П. Добросельського [3, 14 марта]. Крім того, земці обрали комісарів для організації повітових комітетів: Вовчанський повіт – В.Г. Колокольцева, Старобільський – В.А. Абрамова, Куп'янський – Д.В. Струшка, Валківський – Д.П. Перлика, Охтирський – Засядка, Сумський – П.В. Савича, Харківський – С.М. Литарєва, Ізюмський – М.С. Сумцова, Зміївський – Костомарова, Богодухівський – І.М. Милославського, Лебединський – В.В. Сбітнєва [3, 6 марта].

Паралельно проходило становлення робітничої влади. 8 березня фактично відбулося об'єднання рад робітничих та солдатських депутатів. На засіданні ради солдатських депутатів 110-ма голосами проти 8-ми було ухвалено питання політичного характеру обговорювати на спільних засіданнях рад. Однак з військово-побутових та економічних питань ради

солдатських та робітничих депутатів повинні були проводити окремі засідання [3, 11 марта]. У складі виконавчого комітету ради робітничих та солдатських депутатів діяли такі комісії: продовольча, наказно-мандатна, професійна, щодо бірж праці, муніципальна, залізнична, господарсько-фінансова та бібліотечно-агітаційна. Всі вони розміщувались у приміщенні присутніх місць [3, 12 марта].

Незважаючи на певні труднощі, пов'язані з переходом влади з одних рук до інших, і старі, і нові органи місцевої влади намагалися об'єднати зусилля у вирішенні проблем підтримання порядку і спокою у місті, забезпечення населення продовольством, пальним тощо. Згідно з інформацією, поданою в «Южном крае», незважаючи на певну напруженість, загальна обстановка в місті в першій половині березня була досить спокійною. Протягом 3-11 березня відомий лише один випадок поранення солдата, і то внаслідок особистої сварки. 4 березня мало місце безладдя серед карних в'язнів, що було зумовлене звільненням політичних. А 10 березня, згідно з розпорядженням військового міністра О.І. Гучкова, звільнялись солдати, які були засуджені військовими судами за суто військові злочини. Це викликало новий спалах безладу в губернській тюрмі: в'язні вийшли з корпусів і відчинили ворота, але військовий караул відкрив вогонь, внаслідок чого двоє в'язнів були вбиті, четверо – поранені. Військові оточили будівлю тюрми, і обстановка поступово нормалізувалась [3, 12 марта].

4 березня були заарештовані управитель губернії М.О. Астаф'єв, начальник харківського гарнізону В.Л. Темников, комендант міста Г.С. Горбаньов, начальник карного розшуку Курнатовський та ін. Начальником харківського гарнізону було призначено командира 1 саперного батальйону полковника Глазіуса, комендантом Харкова – полковника, князя Тархан-Маурова [3, 4 марта].

З 3 березня Харків охороняли військові частини. Місто було поділене на 6 дільниць, на яких постійно чергували військові (110-150 солдатів та 2 офіцери). Стосовно поліції, міський громадський комітет спочатку використовував старий поліцейський апарат, призначивши комісаром м. Харкова з управління поліцією присяжного повіреного Є.О. Москова, який, у свою чергу, призначив нових завідуючих шістьма поліцейськими дільницями. Але з 9 березня обов'язки по охороні міста виконувала тимчасова робітнича міліція (600 осіб), а колишні поліцейські готувалися до відправки на фронт. Робітнича міліція діяла під загальним керівництвом начальника міліції та комісара поліції. Біля складів, кас, кредитних установ, водопроводу, каналізації, телеграфу, телефонної станції була виставлена варта [3, 7 марта (веч.); 12 марта].

Обговорювався і проект організації повітової міліції, запропонований Харківською губернською земською управою [3, 3 марта]. Вищим розпорядчим органом мала стати рада у справах міліції, а її головою – повітовий комісар міліції. Він керував дільничними комісарами, волосними отаманами, тисяцькими (1 на 2 500 осіб населення) та соцькими. Дільничні комісари та тисяцькі призначались радою, волосні отамани та соцькі обирались відповідно волосним та сільським сходами. Всі вони, крім соцьких, мали вогнепальну та холодну зброю. Для волосних отаманів та певної кількості тисяцьких виділялись верхові коні.

На початку березня ще більше загострилося питання забезпечення міста продуктами харчування. В «Южном крае» за 3 березня відзначалося посилення попиту на хліб, 1 та 2 березня – черги біля булочних. Щоправда, за інформацією заступника уповноваженого з питань продовольства П.К. Троїцького, у Харкові в цей час було 40 тис. пудів борошна, 130 тис. пудів зерна і 100 вагонів із зерном було на шляху до міста [3, 13 марта]. Тож Харків був забезпечений запасами продовольства на два тижні, і зерно підвозили безперервно. Але «Южный край» повідомляв, що в деяких кондитерських випікання та продаж хліба зовсім припинились, хоча вони були просто завалені солодким печивом. Тому було прийняте рішення про перехід млинів на простий, «селянський», помел пшениці, що до давало змогу отримувати борошна на 20-30 процентів більше [3, 13 марта].

Для вирішення продовольчої проблеми утворювались нові структури. 12 березня на спільному засіданні вугільно-продовольчої комісії та представників ради робітничих депутатів обговорювався розроблений цією комісією проект положення про районні продовольчі комітети. Пропонувалось поділити місто на 33 райони. Уповноважені від володінь та дворових комітетів обирали районні продовольчі комітети, які були б місцевими виконавчими органами міської продовольчої ради. В обов'язки районних продовольчих комітетів входило з'ясування кількості населення, контроль за його пересуванням і, таким чином, з'ясування кількості потрібних предметів першої необхідності; забезпечення населення продовольчими картками, розслідування різних непорозумінь з цього приводу та ін. За цим проектом міська продовольча рада повинна була складатися з представників районних комітетів (по 1 від району) та міської вугільно-продовольчої комісії. Бюро вугільно-продовольчої комісії мало бути виконавчим органом міської продовольчої ради. Проект викликав гостру критику з боку робітничих депутатів, які вимагали проводити вибори на основі загального, прямого, рівного та таємного голосування.

У співробітництві зі старими органами місцевого самоврядування нова влада продовжувала вирішувати питання щодо постачання хліба для

діючої армії. Передусім це торкалось господарств, які мали не менше 50 десятин запашки на своїй або орендованій землі.

Норми продовольства, що залишалось у господарствах до вересня, були встановлені з огляду на досвід, набутий у маєтку Кьоніга. На посівну лишали у розрахунку на десятину по 10 пудів ячменю та вівса, 3 пуди проса, 7 пудів гречки, а на прокорм худоби – 13 пудів ячменю або вівса на одного коня, 5 пудів на корову, 3 пуди на свиню, 1 пуд на теля [3, 11 марта]. Для проведення реквізиції було вирішено створити спеціальні повітові реквізиційні комісії, а реквізицію коней проводити через земські установи. Останні знали місцеві умови і могли визначити, у кого можна реквізувати коней, а у кого ні.

Однією з найважливіших і найяскравіших ознак нового життя стала нечувана активізація громадського життя. «Южный край» кожного дня інформував про велику кількість зборів і нарад серед представників різних соціальних, національних, професійних, громадських угруповань. Збирались робітники, заводські та міські службовці, ремісники і купецьке товариство, банківські й трамвайні службовці, фармацевти і офіцери, студенти і директори гімназій, члени Педагогічного товариства і Товариства трудящих жінок, адвокати та поліцейські чини, професори та театральні діячі та ін. На подібних зборах, як правило, висловлювались привітання новому ладу вільної Росії та підтримка Тимчасовому уряду, вирішувались питання, пов'язані з організацією професійних, національних та інших спілок та виборами представників до міського громадського комітету або ради робітничих депутатів. Так, 6 березня відбулися збори заводських службовців заводів: «Загальної Кампанії Електрики», Паровозобудівного, Гельферіх-Саде, Лейтнера, Шиманського, Олексійових, Мельгозе та «Економ» [3, 8 марта]. Було ухвалено організувати спілку службовців фабрично-заводських підприємств і технічних контор м. Харкова та його околиць. Метою цієї спілки була участь, як у вирішенні питань сучасного моменту, так і у майбутній справі державного будівництва щодо економічного положення службовців. Також було прийняте рішення про необхідність організації загальних зборів уповноважених по одному на кожні 100 службовців усіх заводів, фабрик та технічних контор м. Харкова та його околиць для виборів до міського громадського комітету і подальшої роботи по організації спілки.

Великою активністю відрізнялись робітники. Лише 4 березня рада робітничих депутатів ухвалила припинити страйки і стати до роботи [3, 6 марта]. Але наступного дня проводились масові мітинги в цирку Муссурі – для вагонних та паровозних майстерень південної залізної дороги; в Оперному театрі – для заводу Гельферіх-Саде та «Загальної Кампанії Електрики»; в Народному Домі – для заводу Мельгозе; в Драматичному театрі – для

Паровозобудівного заводу [3, 6 марта]. А на мітингу робітників заводів Петинського району Харкова, що відбувся в Будинку робітників, лише по записах були присутні більше 2 тис. робітників [3, 8 марта]. На цьому мітингу було прийняте рішення про необхідність єднання з радою робітничих та солдатських депутатів Петрограда, Москви, інших міст. Дійсно, це було б не зайвим, адже за повідомленням членів Державної Думи, що проїздили через Харків 13 березня, Петроградська рада робітничих та солдатських депутатів на той час вже добилася встановлення у місті 8-годинного робочого дня [3, 14 марта]. В Харкові це питання лишалося нагальним, а становище робітників не відрізнялось від дореволюційного.

Мали місце і спроби організувати селянство. Селянська Спілка Харківської губернії планувала провести роботу по створенню місцевих селянських комітетів, які б підпорядковувались губернській або обласній спілці та її центральному органу [3, 8 марта]. Оптимістичний настрій мало купецтво. На великих загальних зборах під головуванням М.І. Ігнатіщева було ухвалено створити комісію з питань упорядкування торгівлі предметами першої необхідності, а також вибрані делегати на Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд у Москві. «У старой власти мы были на задворках, – зауважив І.В. Семеренко – новая же власть с нами» [3, 13 марта].

Активізація громадського життя проявилася і в бурхливому розмаїтті різних акцій, концертів, театралізованих вистав, що проводились з метою відзначити знаменну подію в житті країни, а також зібрати гроші на допомогу звільненим політичним в'язням. Службовці Товариства споживачів «Об'єднання» та революційний Червоний Хрест організували День «Червоної стрічки» на користь політичних в'язнів [3, 12 марта]. З цією ж метою акцію по збиранню грошей проводила редакція «Южного края». На сторінках газети публікувались списки жертвувачів із вказівкою сум. На 11 березня було зібрано 19 610 карбованців 44 копійки [3, 11 марта].

Підтримували нову владу і різні національні організації. Латиська община, наприклад, підтримала Тимчасовий Уряд [3, 11 марта]. Радикальнішою була позиція польських робітників м. Харкова. 4 березня близько 1500 поляків зібралось на мітинг у Польському домі. В ухваленій зборами декларації відмічалось, що з двох течій у сучасній російській революції польські робітники обирають дружню російську робітничу і селянську демократію, приєднуючи до неї свої сили, адже тільки вона підтримує головну вимогу польських робітників – державну незалежність Польщі [3, 6 марта]. Були обрані два представники до ради робітничих депутатів, щоб захищати національні та політичні інтереси польського населення.

На сторінках «Южного края» в кінці лютого – на початку березня 1917р. зустрічається й інформація про стан справ у колі свідомих харківських українців. Так, 26 лютого на першій сторінці газети знаходимо на-

друковану українською мовою об'яву Українського товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка про те, що в день 56 роковин смерті Т. Шевченка у Миколаївській церкві мала відбутися панахида. А 8 березня, у колонці об'яв, до відома всіх місцевих українців доводилось, що в громадській книгозбірні (Петровський провул., 13) відбудеться зібрання українців « для обміркування українських справ у зв'язку з сучасними подіями». Однією з найважливіших справ вважалась українізація народної освіти. 11 березня «Южный край» надрукував статтю М.Ф. Сумцова, в якій наполягалося на введенні у початкових школах малоросійських місцевостей навчання рідною мовою. Для полегшення цієї справи на зборах українців 11 березня було запропоновано заснувати педагогічне товариство «Рідна школа». Крім того, вважалось за необхідне використання української мови в судах, а також видання газети на українській мові [3, 12 марта]. Головуючий Г.М. Хоткевич запропонував обговорити питання про організацію спілки українців. Харківська організація української соціал-демократичної робочої партії мала більш радикальну політичну позицію і закликала до боротьби за термінове скликання Установчих Зборів, встановлення демократичної республіки і автономію України (Там само).

Найдокладніше висвітлення на сторінках «Южного края» мала діяльність партії Народної свободи (конституційно-демократичної). 7 березня бюро харківського комітету партії, що містилось у будинку N 8 по Мироносицькому провулку, розпочало запис членів партії [3, 8 марта]. 12 березня в приміщенні Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії відбулися перші загальні збори членів харківського відділення партії. У резолюції зазначалось, що задля «укрепления завоеванной русским народом свободы, для обеспечения независимости, достоинства и чести России и для дарования человечеству прочного и постоянного мира» Росія разом із союзними державами повинна довести війну до переможного кінця. Крім того, більшість ораторів висловлювалась за республіканську форму правління. До обраного на зборах комітету партії увійшли О.М. Анциферов, П.Р. Богуславський, М.М. Водяницький, Є.В. Волков, І.Г. Гонтарєв, О.В. Десятов, М.О. Іванов, А.А. Кнюпер, М.М. Ковальський, С.О. Козлов, П.П. Кулжинський, М.І. Магнус, Г.М. Линтварєв, О.В. Маклєцов, М.О. Максимейко, Є.О. Москов, М.М. Соболєв, М.П. Юшневський, О.Я. Явченко, О.І. Фенін [3, 13 марта]. Ілюзія соціального миру, що виникла у результаті задекларованої єдності ідей міського громадського комітету та ради робітничих депутатів, була недовговічною. Російський лібералізм, уособленням якого були партія кадетів і ліві у робітничому русі – РСДРП(б), мали принципово протилежні позиції з найважливіших питань подальшого розвитку країни. 6 березня була розповсюджена листівка Харківського комітету РСДРП(б), де поруч із лозунгами Установчих Зборів та демократичної

республіки пролунало: «Да здравствует гражданская война!». В порядок денний ставилось питання боротьби «за полное устранение всех классов населения за социализм»[2, с. 17]. Диктатура пролетаріату та революційних військ мала примусити буржуазію йти на поступки і створити новий уряд, який задовольнив би робітників та селян і припинив би світову війну.

Ця листівка, безумовно, викликала обурення у читачів «Южного края». 13 березня було надруковане звернення до міського громадського комітету і ради робітничих та солдатських депутатів, яке підписали 24 службовці харківського відділення Волзько-Камського комерційного банку. Вони звернулися з проханням висловити догану окремим людям та групам, що розповсюджували листівки із закликами до проголошення недовіри Тимчасовому Уряду, до громадянської війни та до миру із зовнішнім ворогом.

У «Воззвании партии народной свободы» і листах її прихильників, надрукованих 14 березня, знову йшла мова про необхідність продовжувати війну до позбавлення влади династії Гогенцолернів. Місія Росії, на їх думку, полягала в тому, щоб звільнити не лише себе, але й ворожі на той час народи, від пут старого режиму. Це мало стати другою революцією.

Намагаючись поширити свої погляди серед населення, партії активізують роботу щодо поповнення своїх рядів. В статті «Самоопределение и организация» [3, 12 марта] серед першочергових завдань зазначались державотворення на нових засадах, оборона і відсіч зовнішньому ворогу та самовизначення і партійна організація, оскільки «... события настоящие и грядущие требуют людей организованных, сплоченных, понимающих друг друга, представляющих из себя компактную, дисциплинированную массу.» На сторінках «Южного края» публікувалися об'яви про партійні збори кадетів, УСДРП та РСДРП(б), на яких здійснюватиметься запис в члени партії [3, 13 марта, 13 марта (веч.), 14 марта].

Перші дні березня харків'яни були сповнені почуття величі того, що відбулося. Вже 9 березня на засіданні міської думи запропоновано перейменувати Миколаївську і Павловську площі у Площу Свободи або Миколаївську площу назвати Площею 3 березня чи площею Звільнення [3, 11 марта]. Ф.І. Ширяєв звернувся до міської училищної комісії із пропозицією спорудити « Палац Народної Освіти», як пам'ятник знаменним подіям [3, 12 марта]. Д.І. Багалій на засіданні міської думи 13 березня запропонував звернутися до всіх, хто спостерігав за подіями в історичні дні, з проханням сповістити про свої враження, надати фотографії або будь-які матеріали, що стосувалися великих подій [3, 14 марта]. На 16 березня було призначене святкування Народного Свята Революції, яке передбачало присягу військ харківського гарнізону Тимчасовому Уряду, святкові демонстрації студентів і робітників, мітинги.

Таким чином, газета «Южный край» містила на своїх сторінках цінну інформацію, необхідну для відтворення подій Лютневої революції на Харківщині. Згідно з цією інформацією наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. у Харкові відбувся майже безкровний перехід до нового ладу. В перших числах березня почалося формування нових місцевих органів влади – міського громадського комітету і ради робітничих та солдатських депутатів. Отже, як і в столицях, питання влади вирішилось у формі двовладдя. Але, користуючись підтримкою військ харківського гарнізону, міський громадський комітет досить швидко став організовувати місцеве життя в нових умовах. У центрі уваги місцевої влади були проблеми забезпечення населення продуктами харчування, паливом, організація постачання хліба та коней діючій армії, проведення посівної кампанії. Головними проблемами, що викликали розподіл у суспільстві, були питання довіри або недовіри Тимчасовому Уряду, продовження або припинення війни. Еволюція настроїв і почуттів харків'ян пройшла шлях від «сложных чувств тревоги, надежды и вери» до «радужных настроений». Але 12 березня була надрукована стаття професора В.І. Талієва, в якій він писав: «Происшедший государственный сдвиг явился результатом временного чрезвычайного благоприятного сочетания условий. Нужно быть легкомысленным оптимистом, чтобы видеть в нем выражение политической зрелости и сознательности всей массы населения».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Срединский С. Газетно-издательское дело: (Основные вопросы газетного хозяйства). – М: Изд-во Гос. ин-т. журналистики, 1924. – С. 11-12.*
2. *Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской Социалистической революции: Сб. документов и материалов. Февр. 1917- апр. 1918 гг. / Сост.: Л.В. Гусева, И.В. Демкин, А.З. Мищенко, А.Д. Скаба. – Х.: Харьков. обл. изд-во, 1957. – С. 17.*
3. *Южный край. – 1917. – 26 февр.; 27 февр.; 28 февр.; 1 марта; 3 марта; 4 марта; 6 марта; 7 марта (веч.); 8 марта; 8 марта (веч.); 9 марта (веч.); 10 марта; 11 марта; 12 марта; 13 марта; 13 марта (веч.); 14 марта; 15 марта (веч.).*

Надійшла до редколегії 15.09.2000 р.

УДК 364. 054

І.Ю. СУРОВЦЕВА

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРИВАТНОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В УКРАЇНІ (наприкінці XIX- початку XX ст.)

Узагальнюється досвід вивчення приватної благодійності на основі дослідження традиції складання духовного заповіту, який є джерелом не лише юридичного права, а й доброчинного розподілу майна

Зі здобуттям Україною незалежності та усвідомленням її громадянами місця своєї країни в сучасному цивілізованому світі особливе значення набуває історична самосвідомість. В історичній самосвідомості фактично відображена актуалізована історична пам'ять, якою керується український народ на шляху свого державотворення. Історична пам'ять стає найважливішим елементом індивідуальної і національної свідомості українців, забезпечує зв'язок, спадкоємність поколінь, створює підґрунтя для співробітництва людей у різних сферах громадського життя. Вона включає не лише знання про події, традиції, ідеї, теорії, а й все те, за допомогою чого ми усвідомлюємо своє минуле і виражаємо ставлення до цього історичного багатства [1]. Одним із духовних надбань народу, що несе загальнолюдські ознаки, стала традиція складання заповіту.

Духовний заповіт являє собою поширений підготовчий акт людини до зустрічі такої важливої події як смерть. Він підсумовує життєвий шлях людини, дає останні накази спадкоємцям, виражає волю і бажання однієї особи, але нотаріально засвічений стає обов'язковим для виконання іншими. Передсмертний заповіт складається завчасно, зберігається в таємниці від наступників і обнародується після смерті його складача. Крім того, духовний заповіт окреслює можливі напрями продовження розпочатої справи заповідача. Все те, що не встиг зробити за життя, заповідач залишає у заповіті. І хоча він у будь-який час може відмінити заповіт або змінити його, усе ж заповіт має особливий зміст, що залежить від психологічно-емоційного стану людини. Існують заповіти чудні, але здебільшого заповідач прагне принести певну останню користь суспільству. Заповіт сам по собі ніяк не зв'язує заповідача щодо здійснення своїх прав, тобто це вільне виявлення волі людини, точному виконанню якої християнська традиція приділяє багато уваги. В цьому аспекті, духовний заповіт є цікавим джерелом не лише юридичного права, а й джерелом для вивчення розподілу спадкового майна на благодійні цілі.

Усі заповіти, пов'язані з доброчинним розподілом так чи інакше підтримуються системою моральних категорій, таких як життя і смерть, віра, надія, сумління тощо: віра в те, що виконання заповіту поліпшить стан деяких осіб, надія на те, що нащадки здійснять останню волю небіжчика. Духовний заповіт, крім того, підтверджує егоцентричну в своїй основі суть альтруїзму, оскільки допомога і милосердя визнаються благом не лише для тих, на кого вони поширюються, а також для тих, хто їх надає. Таким чином, заповіт, відповідно до християнської етики, стає своєрідним ключем до очищення від гріхів.

Але яку б репутацію не мала людина за життя, ніхто і ніщо не могли заборонити їй вкладати кошти в добрі справи перед смертю. Здивування сучасників викликав заповіт А. Нобеля, винахідника динаміту, практичне застосування якого принесло 20 млн. карбованців прибутку. За рік до смерті, в 1895 р., він склав заповіт, що був покликаний надати матеріальну підтримку видатним головам та кращим людям свого часу, незалежно від їхньої національної приналежності і країни проживання. Основну частину величезного капіталу Нобеля (31, 5 млн. шведських крон) було переведено в цінні папери, а папери інвестовано. Щороку прибуток від вкладів ділять на п'ять рівних частин, кожна з яких, як заповідав Нобель, є премією у певній сфері з фізики, хімії, фізіології та медицини, літератури [2]. Цей приклад свідчить про те, що заповіт виступає загальновизнаним духовним компонентом, зрозумілим переважній частині людського суспільства, відображений в офіційних документах, літературі тощо (згадаємо «Заповіт» Т.Г. Шевченка – заклик до майбутніх поколінь). Крім цього, деякі заповіти з величезними дарчими були спроможні зробити прізвища їх складачів загальновідомими. У 1914 році був навіть опублікований духовний заповіт комерції – радника К.Т. Солдатенкова, згідно з яким одна частина капіталу заповідалась на суспільні потреби [3].

Переосмислення та включення в український історико – культурний процес нових пластів історичної пам'яті, розширення потоку загальнолюдських культурних цінностей, а також інтеграція українського культурного надбання у загальнолюдське, робить дослідження духовних заповітів наших співвітчизників особливо актуальними. Тим більше, напередодні третього тисячоліття людство втрачає культуру смерті, зростає безвідповідальне ставлення до неї. Але ж шлях до смерті проходить через життя і відродження традицій складання духовного заповіту сприяє пробудженню гідності людини, його відповідальності та милосердя. Національний досвід свідчить, що заповіт окремої політичної чи громадської особистості в Україні відігравав важливу роль у створенні соціокультурного фонду народу. Так, наприклад, заповіт Петра Могили дає нам зрозуміння того, що колегія та освіта в Україні були найвищим сенсом його

життя. Він як «істинний син християнської, православної церкви підводить підсумки свого земного життя й окреслює можливі напрями продовження розпочатої ним діяльності» [4]. Митрополит заповідає Київській колегії більшу частину свого майна – маєтки, села, будинки, кошти, бібліотеку і навіть родинний срібний посуд, митрополичий одяг і митру, прикрашені перлами й коштовностями.

Іноді звичайні люди прославлялись після оголошення їх заповіту. Таке зустрічаємо в середньовіччі та новітній українській історії. Архіви донесли до нас прізвища деяких з них: Брацлавський каштелян В.Загоровський зобов'язує душеприкажчиків улаштувати два шпиталя, один при Володимирській церкві св. Іллі, а другий в своєму маєтку Суходолі (на 12 осіб) [5].

Зупинимося докладніше на заповідані майна для доброчинної роздачі в кінці XIX на початку XX ст. У цей час благодійність стає неодмінним атрибутом громадського життя. Спочатку дворянська аристократія, великі землевласники, а потім промисловці та купці вкладали кошти в благодійні справи, прагнучи зарекомендувати себе в очах громадськості. Тільки досить багаті люди мали змогу впровадити в життя власні благодійні проекти [6], в той час як проявити співчуття і милосердя міг кожен – і заможний, і не дуже. Думки про вічне підштовхували представників різних прошарків населення до включення у духовний заповіт пунктів про благодійний розподіл майна.

Таким чином, дослідження духовних заповітів надає нам можливість простежити основні сфери вкладення грошей (дуже часто як відсоток з капіталу), загальну кількість грошової спадщини небіжчика, його соціальне походження, навіть психологічні мотиви, що спонукали його на цей крок.

Традиційно заповідали майно церквам та убогим. Але ж сучасники вважали ці дії характерними для «богатеев старомодной складки», які заповідають після себе величезні суми для роздачі по копійках усім без розбору жебракам [7]. Так, у Київській губернії звичаєм встановлено давати убогим обіди у дні похорон і поминань. В інших губерніях існували значні благодійні капітали, які жертвувались різними особами, і проценти з яких, роздавалися бідним у визначені заповітом терміни (переважно на річницю зі дня смерті) [8]. Ця роздача була частиною Христового заповіту про надання братерської допомоги бідним і знедоленим, для усіх тих, хто мав достатньо діяльної любові до ближнього і хто усвідомлював суспільний обов'язок, крім корисливих міркувань [9].

Більшу симпатію викликав у сучасників заповіт майна на соціальні та культурні справи. «Признаком высокой культурности» визнано вчинок мелітопольського купця С.В. Варварова, що залишив майже весь свій

капітал на різні благодійні заклади, як православні, так і єврейські, вірменські, караїмські. «За винятком 30 тисяч карбованців, що надходили братам, С.В. Варваров ще 2 тис. крб. залишив для церков; 200 крб. на єврейську сінагогу; 200 крб. на єврейську лікарню і караїмську церкву. Капітал в 1000 крб. потрібно було роздати 40 найбіднішим удовицям не зважаючи на їх віру, по 25 карбованців кожній» [10].

Соціальна сфера була тією ділянкою, куди найчастіше спрямовувались заповідні рахунки. На % від заповідного капіталу в сумі 72 010 крб., що знаходився в державних паперах і приносив 4% прибутку річних, існував (заснований в1858 р.) Ходорківський божеугодний заклад княгині С. Радзивіл. Така ж установа небіжниці знаходилась в м. Бердичеві (заснована в 1861р.) і утримувалась на % від капіталу в сумі 52 750 крб. Щорічно надходило процентів – 2 110 крб. [11]. У 1903 р. опікун над майном покійного Ф.Д. Василевського, Цвєтович, супроводив в Київську міську управу книжку державного банку на 80 тис. крб., що заповів небіжчик міському управлінню на устрій санаторію для сухотних хворих [12]. У Харкові існував божеугодний заклад при католицькій церкві, який було улаштовано на капітал в 11415 крб., що заповів колезький асесор Борелі для доброчинної підтримки бідних католиків з іноземців [13].

Як бачимо, ні різні прибутки, ні соціальні та станові перегородки не заважали людині обернути кошти на користь тих, хто потребував допомоги за життя. До дій цих людей цілком підходить висловлювання А. Нобеля: «Мене більш хвилює стан шлунка живих, аніж посмертна слава померлих, виражена у формі монумента».

Після реформ 60-70 рр. XIX ст. поширюється заповідання майна земству з домовленістю про його подальше вживання (наприклад, на відкриття божеугодних установ, шкіл, лікарень). У 1901 р. юрист В.А. Іванов заповів земству на устрій лікарні в своєму маєтку на Київщині 400 десятин землі, а на інші благодійні цілі роздав ще за життя (!) понад 420 десятин землі [14]. І хоч історик І.Ф. Павловський нарікає на невелику кількість благодійників, але дані, що він наводить лише по Полтавській губернії дали йому змогу скласти книгу. До списку полтавців – благодійників увійшли представники різних прошарків населення, здебільшого землевласники і купці. Так, купець другої гільдії П.Г. Анікін, який помер в 1905 р., заповів Полтавській місцевій управі двохповерховий будинок, ділянку лісу, власний капітал (60 тис. крб.) на відкриття божеугодного закладу [15]. Інший купець Л.В. Колесников заповів усе рухоме і нерухоме майно на благодійні справи, в основному на парафіяльні (біля 5 тис. крб. Троїцькому храму на утримання хору) [16].

У деяких випадках заповідач прохав присвоїти його ім'я запровадженому ним закладу. Але про великі пожертви повідомляли вищі інстанції

(царя, міністерство внутрішніх справ), які вирішували про надання установі прізвища добродія. Так, наприклад, надати місцевій лікарні ім'я маріупольського купця О.Д. Хараджаєва, який заповів 30000 крб. на її будівництво, відмовили [17]. Це пояснювалось тим, що означеної суми не вистачило на будівництво і земство змушене було докладати свої гроші. В серпні 1897 р., через три роки після того, як стало відомо про заповіт Хараджаєва, будівництво лікарні завершили. Лікарняна будівля, крім адміністративної частини поділялась на дві: чоловічу і жіночу (загалом 30 ліжок). Були обладнані операційний зал, аптека, кабінет лікаря. Маріупольська місцева дума придбала для лікарні ікону Св. Олександра Невського, перед якою щорічно в день смерті О.Д. Хараджаєва справляли панахиду [18].

А.Т. Брагін за духовним заповітом призначив Полтавському громадському управлінню 44 тис. крб. на улаштування богодільні імені самого А.Т. Брагіна та його дружини Ани Федорівни для опіки 20 непрацездатних людей похилого віку [19]. Проте громадська думка була проти такої меркантильної благодійності, що узагальнювалось в їдкому вислові: «Многочисленные случаи, когда завещатель оставляет свои деньги родному городу под условие, чтобы ему был поставлен памятник, представляет собой богатейший материал для психиатра» [20].

Привертають увагу заповіти осіб, які протягом життя робили щедрі пожертви на благодійні цілі. Згадаємо М.А. Терещенка, українського архімільйонера, почесного громадянина Києва, таємного радника. Слава громадського діяча прийшла до нього ще в Глухові і зростала разом із його багатством. Родина Терещенків чимало зробила свого часу для міста Глухова: пожертвувала кошти на будівництво і утримання чоловічої та жіночої гімназій, ремісничого училища, пансіонату для гімназистів, дитячого притулку, місцевої лікарні, Анастасіївського храму [21]. Оселившись у Києві, вони заснували Товариство братів Терещенків – одну з найбільших тогочасних промислових фірм. Загалом їм підпорядковувалося кільканадцять цукроварень, млинів, гуралень в Київській, Подільській, Чернігівській губерніях. Майже кожен з великої родини Терещенків залишив свій слід на ниві благодійності, на яку вони витратили близько 5 млн.крб.

Відзначимо заповіти самого М.А. Терещенка і його сина І.М. Терещенка. Згідно з духовним заповітом старшого Терещенка, інспектор Глухівського ремісничого училища отримав 5000 крб. з тим, щоб ці гроші були перетворені на недоторканий капітал і відсоток з них щорічно використовувати на допомогу біднішим учням. Крім цього 5200 крб. пішли на одноразові субсидії деяким училищам Чернігівській, Волинській, Київській губерній [22].

У 1880 році І.М. Терещенко, який по закінчені університету став компаньйоном свого батька, погодився подати матеріальну допомогу

Київській рисувальній школі. У 1901 р., зі смертю Івана Миколовича, школа залишилась без будь-яких коштів. Щоправда, Терещенко залишив за заповітом 200 тис. крб. на відкриття у Києві художньо-промислового училища. Згодом, виконуючи його волю, Київська рисувальна школа повинна була перетворитися в училище ім. І.М. Терещенка [23].

Відомий промисловець і благодійник І.Г. Харитоненко усе майно (рухоме і нерухоме) заповів у повну власність своєму єдиному сину Павлу Івановичу, з домовленістю про його подальше використання. За заповітом свого батька П.І. Харитоненко побудував у Сумах кадетський корпус, який обійшовся в 600 тис. крб, спорудив дитячу лікарню, Троїцьку церкву [24].

Зять М.А. Терещенка, Б.І. Ханенко теж залишив помітний слід в історії вітчизняної культури і національного відродження. Не будемо зупинятися на його видатних прижиттєвих справах, а розглянемо передсмертний заповіт, до якого він йшов усе життя. Намір зробити свою цінну колекцію західноєвропейського живопису, скульптури, теракоти, скла, гобеленів, творів мистецтва країн Сходу надбанням Києва, перетворити її в загальнодоступний музей, Ханенко втілив у офіційному заповіті [25], що був складений під час хвороби, незадовго до смерті в 1917 р. Підібрану зі знанням і смаком київську збірку доповнили згодом заповідані Києву петербурзьким колекціонером В. Щавинським полотна західноєвропейських художників.

Таким чином, історія деяких музеїв України тісно пов'язана з іменами громадських діячів та колекціонерів, які заповідали свої зібрання суспільству, земству, рідним містам. Чернігівський історичний музей - один з прикладів цього. В його основі – унікальна збірка української старовини В.В. Тарновського, яку пізніше він заповів Чернігову. Як зазначали сучасники, ця колекція для В.В. Тарновського була не лише забавою. Це було глибоко національне діло, що виконав Тарновський перед вітчизною. Музей він завжди вважав суспільним надбанням [26].

Загалом можна виділити окремих науковців, громадських діячів, які складали заповіти, спрямовані на утримання народно – просвітніх установ, передачу власних бібліотек, колекцій суспільству, на організацію стипендіальних фондів та ін. Так, за заповітом історика О.М. Лазаревського в Київську публічну бібліотеку надійшло близько 180000 книг, що мали заголовок «українські» та «малоросійські» [27]. Письменник, громадський діяч О.Я. Конiський у своєму заповіті відписав Науковому товариству ім. Т.Г. Шевченка своє майно [28].

Невідома для нас М.Г. Нікольська, дружина полковника, заповіла Музею історії в Києві понад 400 предметів прикладного мистецтва [29]. А хтось на ім'я Луговський, який співчував освіті, заповів більшу частину

свого майна (80-100 тис. крб.) на користь Товариства допомоги бідним студентам Харківського університету [30].

Журнал Міністерства народної освіти дуже часто повідомляв своїх читачів про добровільні пожертви громадян на ті чи інші навчальні заклади. Пожертви надходили як на честь будь-якої події, так і в пам'ять про померлого або згідно з заповітами. На відсоток з капіталу в 27000 крб., що пожертвував Харківському університету статський радник Бєлокопитов, відповідно до духовного заповіту, затвердженого Харківським окружним судом для виконання 16 вересня 1893р., запроваджувались при університеті 4 стипендії імені заповідача. Три стипендії (по 300 крб. щорічно) надавались студентам медичного факультету і одна – юридичного [31]. Означене набувало силу закону, оскільки затверджувалось і царем, і міністром освіти.

Слід ще сказати декілька слів про психологічні мотиви благодійних заповідальних дій. Із загальнолюдських позицій зрозумілі для нас вчинки тих жертводавців, котрі не маючи безпосередніх нащадків, залишали своє майно суспільним благодійним товариствам або на утримання благодійних установ.

Згідно з духовним заповітом М.П. Дегтярьова, людини з сильним характером і глибоко релігійної, але бездітної, капітал (готівкою, в цінних паперах близько 2,4 млн. крб. та нерухомого майна на 1, 6 млн. крб.) пішов на будівництво та утримання благодійних закладів його імені: богадільні на 500 міст, притулку на 600 дітей віком від 6 до 13 років і притулку на 100 дітей до 6 років [32]. Крім цього, 10000 крб. він заповів на побудову каплиці при цих закладах, по 3000 крб. церквам на перебудову та оновлення, а «коли за життя не закінчаться живописні роботи в церкві при Київській Олександрівській лікарні, то заповідаю на ці цілі 2000 крб». Вражають масштаби Дегтярьовського капіталу, який він нажив на торгівлі залізом й товарами з нього, хоч подружжя Дегтярьових жило скромно, майже відлюдно. Не лише на соціальну сферу пішла частина його заповіту. Київській чоловічій і жіночій гімназіям та Київському реальному училищу належало видати 8 стипендій ім. М.П. Дегтярьова, на кожну по 2000 крб. [33]. І це тільки найбільш вражаюча частина грошового переказу, не зважаючи на заповідані будинки, кошти на ремонт, платню та ін. потреби.

Цікавий заповіт склав щедрий меценат української культури В.Ф. Симиренко, відомий цукрозаводчик. Не маючи дітей, він все своє майно, що оцінювалось тоді у 10 млн. крб., заповів у спадщину своїй дружині, а після її смерті все майно повинно використовуватися на українські справи, за розпорядженням комітету, у власність якого воно і переходило. Комітет склали В.Б. Антонович, М.В. Лисенко, В.П. Науменко, М.Ф. Комар, Л.А. Смоленський, Л.І. Шраг. На той випадок, якщо по сме-

рті обох Симиренків їх рідня скаржитиметься і судитиметься, щоб одержати спадщину, В.Ф. Симиренко дав у розпорядження комітету 40 000 крб. облігацій цінними паперами. Комітет поки що міг розпоряджатися тільки % з тих паперів, що давали 2000 крб. Щорічно [34]. Політичний діяч О. Лотоцький порівнював Симиренка з «українським Никодимом, що свою чинність українську переводив не на людських очах і не для людського ока. В тих здобутках національних є певна вкладка, що походила з доброї волі, праці й гроша В.Ф. Симиренка» [35].

Таким чином, духовний заповіт – це лише краплина прижиттєвої гідності людини. Заповіт, що несе благодійний зміст, змушує задуматися над актуальними і нині питаннями ставлення особистості до суспільного блага, етичними й соціальними аспектами справедливості, моральної відповідальності. Дослідження духовних заповітів наших співвітчизників надає яскравого свідчення у вирішенні деяких проблем суспільства й особистості наприкінці XIX – початку XX ст. Наукове вивчення юридичних і культурних аспектів духовного заповіту має і практичне значення для відродження і національно-культурного розвитку сучасної України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 516.*
2. *Живописное обозрение. Ежемесячный литературный и политический журнал. – СПб., 1902. – Январь – С. 138-140.*
3. *Гавлин М. Российские Медичи. Портреты предпринимателей. – М., 1996. – С. 80.*
4. *Хижняк З. Освіта, її роль в релігійних, культурних, політичних діяннях Петра Могили // П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К., 1997. – С. 134.*
5. *Ефименко П. Шпитали в Малороссии // Киев. старина. – Т.V. – К., 1883. – С. 718.*
6. *Дмитрієнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 41.*
7. *Носков Н. Нищие и нищенство в современной России // Живописное обозрение. – СПб., 1902. – Июнь. – С. 905.*
8. *Антология социальной работы: В 5 т. Т. 3. Социальная политика и законодательство в социальной работе / Сост. М. В. Фирсов. – М., 1995. – С. 182.*
9. *Вонлярлярнский В. Городские попечительства о бедных в Москве // Рус. мысль. – М., 1896. – Кн.. VI. – С. 80-90.*
10. *Живописное обозрение. – СПб., 1902. – Апр. – С. 621.*
11. *Мозговой В.Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии. – К., 1885. – С. 25, 33.*
12. *Трудовая помощь. – СПб., 1903. – № 4. – С. 584.*

13. *Словарь Российской империи: географо- статистический. – СПб., 1885. – Т. V. – С. 470.*
14. *Павловский И.Ф. Полтавские иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 173.*
15. *Там само. – С. 125.*
16. *Там само. – С. 190.*
17. *Державний архів Донецької області. – Ф.113, оп.1, спр. 178, арк. 12.*
18. *Заднепровский А. И. Новые документы о развитии здравохранения в Мариуполе (80- 90- е годы XIX в.) // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.7 / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 1999. – С. 242.*
19. *Павловский И. Ф. Полтавские иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С. 136.*
20. *Огонек. – 1905. – № 43. – С. 343.*
21. *Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: Путеводитель. – Х., 1989. – С. 186.*
22. *ЦДІА України. – Ф.707, оп. 227, спр.100, арк. 3.*
23. *Турченко Ю.Я. Київська рисувальна школа. – К., 1956. – С. 34.*
24. *Ліщинський І., Токарєв В. З тієї ж династії // Панорама Сумщини. – 1990. – 24 листоп. – С. 6.*
25. *Факторович М. Д., Членова Л. Г. Художественные музеи Киева. – М., 1977. – С. 181.*
26. *Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова // Киев. старина. – Т. LXXVIII. – К., 1902. – С. 290.*
27. *Там само. – С. 29.*
28. *Полонська- Василенко Н. Історія України. Т. 2. – Мюнхен, 1976. – С. 331.*
29. *Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Національному музею історії України – 100 років // Історія України. – 1999. – № 40. – С. 5.*
30. *Краткий очерк истории Харьковского университета / Сост.: Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов. – Х., 1906. – С. 324.*
31. *Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1895. – Июнь. – С. 71.*
32. *Благотворительные учреждения Коммерции Советника, Потомственного почетного гражданина г. Киева Михаила Парфентьевича Дегтярева и приют потомственной почетной гражданки г. Киева Елизаветы Ивановны Дегтяревой за десятилетие.1902-1912. –К., 1913. – С. 5.*
33. *Там само. – С. 160.*
34. *Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Ньо- Йорк, 1955. – С. 369.*
35. *Лотоцький О.Сторінки минулого. Ч.2. / Видання української православної церкви в США – Б. м., 1966. – С. 140.*

Надійшла до редколегії 30.10.2000 р.

УДК 281.93 (477.4): 93/99

О.В. ПАРЩИК

ЛІТОПИС ПЕТРО-ПАВЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ м. ХАРКОВА – ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА СЛОБОЖАНЩИНИ

Аналізується зміст Літопису Петро-Павлівської церкви м. Харкова, який зберігається у фондах Державного архіву Харківської області і містить інформацію про події релігійного та громадського життя Харкова, що відбувалися протягом 1906-1919 рр.

Період другої половини XIX – початку XX ст. в українській церковній історіографії визначений Олександром Оглобліним, як «доба монографічного дослідження окремих періодів історії Церкви, біографій визначних діячів, а також вивчення минулого поодиноких церковних інституцій та осередків» [1, с. 12]. Серед досліджень останнього напряму кінця XIX ст. особливого поширення на Харківщині набувають історичні нариси окремих парафіяльних церков єпархії, в основу яких переважно покладено створені протягом певного часу місцевими священноцерковнослужителями парафіяльні літописи тих церков.

Зміст таких літописів містив інформацію про будівництво храму та його подальшу історію, про склад парафії, дані про найвидатніші події у житті парафіян, про діяльність в межах парафії різних установ – церковної школи, попечительства тощо. Протягом минулого століття церковні літописи вели священики багатьох парафіяльних церков регіону. До цього заняття в середині XIX ст. закликав священнослужителів і основоположник слобідсько-української церковної історіографії архієпископ Філарет, з ім'ям якого пов'язано написання «Историко-статистичного опису Харківської єпархії». Наприкінці 1800-х рр. літописи деяких харківських церков були надруковані. В той час вийшли друком історія Воскресенської [2], Христовоздвиженської церков [3], Успенського собору [4], на сторінках Харківських єпархіальних відомостей було опубліковано літопис церкви Різдва Христова [5]. Проте церковні літописи не всіх церков Харкова були тоді надруковані. Дослідникам, принаймні, відомо про існування на початку XX ст. рукописного варіанту історії Троїцької церкви, автором якої був настоятель храму священик Микола Лащенков. Матеріалами літопису Троїцької церкви користувався під час своєї роботи над історією м. Харкова Дмитро Багалій [6, с. 363]. Але сьогодні про існування цього літопису дослідникам нічого не відомо.

Як продукти свого часу, церковні літописи містять дуже цікаву інформацію з історії Церкви, участі парафіян у церковному житті. Нині їх використання дуже важливе для з'ясування обставин розвитку Православної Церкви та парафіяльного духівництва в окремих регіонах України наприкінці XIX – на початку XX ст. Це примушує деяких дослідників розпочати пошук та аналіз церковнопарафіяльних літописів окремих церков.

Одним із таких документів, що зберігається у фондах Державного архіву Харківської області і уявляє собою важливе джерело для вивчення історії Церкви в цьому регіоні на початку XX ст. є літопис Петро-Павлівської церкви м. Харкова [7]. Початок складання цього літопису відноситься до 1905-1906 рр. і пов'язаний з ім'ям настоятеля Петро-Павлівської церкви протоієрея Дмитра Говорова, який 11 січня 1905 р. був переведений до Харкова з Севастополя. Після того літописна традиція в Петро-Павлівському храмі не припинялася протягом 13 років. За цей час участь у складанні літопису взяли протоієрей Андрій Любарський, який замінив в серпні 1907 р. Дмитра Говорова, а також протоієрей Микола Смирнов, що був переведений з Рязанської єпархії в січні 1912 р. до Харкова і призначений на місце А. Любарського. Припинення складання літопису слід пов'язувати з заміною в листопаді 1919 р. настоятеля Петро-Павлівської церкви Миколи Смирнова священиком Андрієм Толмачовим [8, с. 8]. Таким чином, у церковнопарафіяльному літописі Петро-Павлівської церкви відображені події 1906-1919 рр. Цей період в історії України позначений координальними змінами у суспільному житті: від загострення політичної ситуації на початку XX ст., зростання соціального напруження, що посилилося з початком у 1914 р. першої світової війни, до вибуху в лютому 1917 р. революції і подальшого погіршення соціально-економічної ситуації в країні в умовах боротьби різних політичних сил за встановлення своєї влади. Чимало з цих подій знайшли своє відображення на сторінках церковно-парафіяльного літопису Петро-Павлівської церкви.

Умовно зміст літопису можна поділити на чотири частини, які частково пов'язані між собою. Починається документ невеликою передмовою, в якій вміщено загальну характеристику Петро-Павлівської парафії та розповідь про історію будівництва храму. Закладка Петро-Павлівської церкви відбулася у 1872 р., а вже 5 вересня 1876 р. було освячено головний престол на честь святих апостолів Петра і Павла. Загалом зміст передмови складається з традиційних для церковно-парафіяльних літописів підрозділів, які містять інформацію про внутрішній вигляд храму, склад причтів за весь період існування храму, забезпеченість священноцерковнослужителів жалуванням, церковним житлом, дані про річні прибутки храму з продажу свічок та пожертвувань. Таким чином, передмова є не-

великим історичним нарисом Петро-Павлівської церкви за 30-річний період її існування (1876-1906).

Проте ці матеріали не були надруковані, а зміст літопису продовжено хронологічними записами основних подій, що відбувалися в житті парафіян після 1906 р. Перший хронологічний запис було зроблено Дмитром Говоровим 29 липня 1906 р., в якому розповідалося про святкування храмового свята в Петро-Павлівській церкві. Умовно це можна визначити як початок другої частини літопису, верхньою хронологічною межею якої можна вважати в літописі 1914 р. Характерною особливістю цієї частини є те, що на сторінках літопису фіксувалися виключно події, які відбувалися у парафіяльному житті. Отже, ця частина вміщує корисну інформацію не лише для вивченя історії Петро-Павлівської церкви, а також надає загальне уявлення про особливості розвитку церковно-парафіяльного життя на початку XX ст. Більше половини другої частини літопису складають повідомлення про створення і діяльність різних парафіяльних установ: «гуртка ревнітелей святої православної віри», парафіяльної ради, а також церковно-парафіяльної школи. Питання про утворення школи при Петро-Павлівській церкві і початок її будівництва було порушено під час засідання парафіяльної ради у 1907 р., після чого одразу розпочато збір пожертвувань. З 1909 р. стало помітним зменшення обсягів пожертвувань з боку парафіян на цю справу. В 1911 р. А. Любарський пояснив це тим, що «открыта была земская школа в приходе с комплектом до 200 душ, почему и школьники наши все до одного в земскую прекрасную, удобную и теплую школу [перешли], а мы остались без учеников» [7, л. 8].

Дані про діяльність окремих церковних установ поєднуються з повідомленнями про стосунки між парафіянами, між парафіянами і священно-церковнослужителями, а також про відносини в середині причту. В 1910 р. А. Любарський зазначав, що «вообще народ теперь стал посещать храм ревностнее и молодежь вела себя сдержаннее сравнительно с прежним» [7, л. 6]. Проте М. Смирнов, «говоря о религиозно-нравственном воспитании прихожан», зазначав у 1913 р., «что в этом деле отрицательную роль играет спортивное журавлевское общество – «Маяк» устрояющее по всем праздничным дням игры, захватившие в свои руки чуть ли не всю молодежь; почему последняя всецело отдавшись… провождению времени в футбольной игре, совсем почти не стала ходить в храм к богослужению, на что было многократно обращено внимание родителей с церковной кафедры» [7, л. 12]. У своїй характеристиці причту А. Любарський у 1911 р. зауважив, що «причт по-прежнему небрежен в служении, непочтителен и груб в обращении…, что вынудило меня после трехлетнего терпения и снисхождения к нему доложить рапортом о диаконе; дело идет судебным порядком…» [7, л. 8]. Напевно, ускладнення стосунків А. Любарського з

членами причту і деякими парафіянами, які не підтримали його ініціативу запросити на святкування храмового свята архієпископа, і змусило А. Любарського подати за власним бажанням прохання про звільнення з посади настоятеля храму вже в січні 1912 р.

Протягом 1906-1914 рр. автори літопису уважно спостерігали за станом здоров'я своїх парафіян. У 1908 р. «в приходе свирепствовала повальная детская болезнь, приходилось по три и более в день погребать» [7, л. 5]. У 1909 р. «в приходе свирепствовал тиф, как и во всем городе, особенно на окраинах, но в Петро-Павловском приходе сравнительно в меньшем размере, чем по другим окраинам города» [7, л. 6]. Фіксували священики також стан погодних умов і їх вплив на врожайність. Так, у 1911 р. було «лето прохладное , изредка показывалось солнце на день два, дождей обильных было мало, хлеб убрали поздно, огурцы, дыни, арбузы появились поздно и то не дозрели, большинство бахчи погибло» [7, л. 8]. В 1912 р. «весна и лето дождливые, каких не запомнят старожилы. Урожай хлебов средний, овощи пострадали от чрезмерных дождей …» [7, л. 9].

Таким чином, події, зафіксовані в літописі Д. Говоровим, А. Любарським та М. Смирновим протягом 1906-1914 рр., мають велику цінність для дослідження минулого Петро-Павлівської парафії, вивчення історії діяльності окремих парафіяльних інституцій, життя парафіян, зображують їх стосунки з причтом, завдяки чому можна скласти загальне уявлення про особливості розвитку парафіяльного життя на початку XX ст. Розпочата у 1914 р. перша світова війна справила велике враження на парафіяльне духівництво. Тому частину церковно-парафіяльного літопису складену протягом 1914-1917 рр. можна розглядати, як окремий розділ, матеріали якого дуже важливі для вивчення історії Православної Церкви, благодійницької діяльності духівництва та становища міських жителів в тилу під час першої світової війни.

За своїм змістом ця частина посідає більше третини загального обсягу літопису. Одразу, з самого початку війни, М. Смирнов розпочав щоденну фіксацію подій, які розгорталися на військовому фронті. В 1915 р. він навіть назвав цей розділ «Щоденник війни». Але всі ці дані були отримані священиком з газетних повідомлень, позбавлені його власного коментаря, тому представляють другорядну цінність. Найважливішими в цій частині є повідомлення про життя в тилу в межах Петро-Павлівської парафії і взагалі міста Харкова. Вже в 1915 р. М. Смирнов зазначив про відкриття в приміщенні церковно-парафіяльної школи притулку для біженців духовного звання, а наприкінці року писав: «заканчивая год, следует заметить, что он нелегок был для населения. По случаю продолжительной войны значительно повысились цены на все необходимое в домашнем обиходе: пищу, одежду и строительные материалы; но особенно поднялось в цене

топливо. Осенью дрова доходили до 50 коп. за пуд, а антрацит – до 60 коп. за пуд, да и за эту цену достать их не было возможности. …Благодарение Богу, что осень и зима протекают без больших холодов. В отношении здравия год был не совсем благополучен. В городе и уездах много было заболеваний тифом брюшным и сыпным, скарлатиной и другими заразными болезнями. В городе оказался недостаток врачей, в большом количестве потребовавшихся в действующую армию. …Все заводы усиленно работали на внешнюю оборону». В 1916 р. М. Смирнов звинуватив в усіх бідах, які переживало населення, торговців і зауважив, що «героями тыла и злобою дня служат мародеры тыла – торговый класс, опозоривающий себя всякого рода спекуляцией на счет покупателям. Торговцев крупных и мелких всюду называют никак, как мародерами и врагами отечества, играющими в помощь врагам» [7, л. 50-52].

Характеризуючи релігійно-моральний стан парафіян, М. Смирнов указував на підвищення рівня релігійності серед населення і зменшення обсягів вжитку алкоголю парафіянами. Смирнов детально розповів на сторінках літопису про відвідування Харкова імператором Миколою II і його дружиною з дочками, зазначивши, що їхній візит до госпіталю справив велике враження на поранених солдат. Остання частина літопису посідає майже половину загального обсягу документа, проте хронологічно охоплює лише три роки (1917-1919 рр.). Революційні перетворення, які охопили суспільство після падіння монархічного устрою в Російській імперії, надзвичайно вразили священика М. Смирнова. Тому майже всі повідомлення, які були зроблені в цей час на сторінках літопису, стосуються революційних подій у Харкові і мають велику цінність для аналізу цього періоду в історії міста.

Протягом 1917 р. священик переважно фіксував події, що відбувалися в церковно-парафіяльному житті і були пов'язані з проведенням у Харкові з'їзду духівництва і мирян, виборів на Всеросійському Церковному Соборі патріарха, звільнення з посади харківського архієрея архієпископа Антонія та проведення у Харкові нових виборів архіпастиря. М. Смирнов зовсім нічого не зазначав про жовтневий переворот, але на те, що харків'яни сприйняли звістку про події 25 жовтня у Петрограді порівняно спокійно вказують і інші джерела [9, с. 48]. Проте вже на початку 1918 р. він зауважив, що «весь январь ознаменован грабежами, убийствами и обысками частновладельцев. На улицах с 7 часов вечера опасно ходить, было много случаев раздевания и раззувания. Рыцари легкой наживы почти все одевались в солдатскую форму… Были случаи стрельбы в дома без всякого к тому повода и какой-либо причины. …Цены на все поднялись, товары же уменьшились. Подвоза жизненных продуктов было недостаточно» [7, л. 58].

Дуже ретельно М. Смирнов зафіксував на сторінках літопису події, що пов'язані з евакуацією більшовиків на початку 1918 р. «Советская власть эвакуирует раненых товарищей из городских лазаретов и госпиталей спешно в Саратов. Большевики усиленно эвакуируют с заводов ценные металлы и машины, главные части машин и эвакуируются сами. Красногвардейцы в беспорядке бежали с фронта по направлению к Балашовскому вокзалу и у многих из них уже не было оружия, которое они очевидно предусмотрительно побросали при первом же удобном случае» [7, л. 62-63].

Становище в Харкові під час перебування німецьких військ М. Смирнов охарактеризував уже наступного дня, після їх вступу до міста: «Все заводы, фабрики и учреждения закрыты. Жители спокойны. В городских пекарнях нет хлеба. На базарах никакой торговли. Все ждут распоряжений новых хозяев города. Все спрашивают: лучше или хуже будет? Ищут большевиков, ловят преступный элемент и расстреливают. … Трупы подолгу валяются неубранными, как говорят, в назидание горожан» [7, л. 63].

Наприкінці 1918 р. М. Смирнов зазначав: «водворяется новая Советская власть, а вместе с тем участились грабежи по ночам и даже днем с обысками. Случаи с убийствами ограбленных, с пытками, не редки. Атмосфера сгущенная и тяжелая. Цены на предметы первой необходимости сразу возросли. В городе прекратилось трамвайное движение и потухло электрическое освещение». А в травні 1919 р. М. Смирнов, з характерною для нього неприхильністю до більшовицької влади, зазначив: «Положение большевиков становится колеблющимся: – советская власть оттолкнула от себя народ. Всюду ропот, недовольство от бесчисленного множества декретов, направленных не столько на благо народа, именем коего прикрывается власть, сколько на разрушение благосостояния его. … Каждую ночь производились расстрелы заключенных; тела их или зарывались, или вывозились за город и сбрасывались в оврагах или на свалочных местах» [7, л. 100-101].

У наведених священиком М. Смирновим оцінках революційних подій у Харкові 1917-1919 рр. відчувається вплив суб'єктивного фактору. Як представник духовної верстви суспільства, який підтримував тихонівську течію Російської Православної Церкви, М. Смирнов негативно ставився до більшовиків, надмірно ідеалізував Денікінщину, неприхильно ставився до вимог українського руху. Це змушує дослідника критично оцінювати факти, які наведені в цій та й інших частинах документа. А з іншого боку, літопис може бути цінним джерелом для аналізу позиції православного духівництва в революційних подіях 1917-1919 рр. Зазначені в останній частині церковно-парафіяльного літопису ціни на продукти харчування, інші товари, повідомлення про страйки робітників, загальна характеристика стану міського господарства на різних стадіях протягом 1917-1919 рр. можна використовувати, як достовірне джерело під час вивчення

історії Харкова в роки революції. Таким чином, літопис Петро-Павлівської церкви м. Харкова – це важлива церковно-історична пам'ятка XX ст., яка представляє особливу цінність для вивчення не лише історії Петро-Павлівської церкви. Факти, зазначені на сторінках літопису, розповідають про характер розвитку парафіяльного життя на початку XX ст. Крім того, їх можна використовувати під час вивчення історії Харкова напередодні і в роки революції (1917-1919 рр.) і дослідження особливостей участі в цих процесах православного духівництва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Оглоблін О. Українська церковна історіографія // Укр. історик. – 1969. – № 4 (24). – С. 12-30.*
2. *Гораин И. Харьковская Воскресенская церковь. –Х., 1897.*
3. *Летопись харьковской Христовоздвиженской церкви. –Х., 1908.*
4. *Буткевич Т. Историко-статистическое описание харьковского кафедрального Успенского собора. –Х., 1894.*
5. *Летопись харьковской Христорождественской церкви // Харьков. епархиальные ведом. – 1882. – № 3. – С. 41-55.*
6. *Багалей Д., Миллер Д. История г. Харькова за 250 лет его существования. –Х., 1993. – Т. 1.*
7. *Державний архів Харківської області, ф. Р-717, оп. 1, спр.*
8. *Толмачева Т.А. Трагические 20-30-е годы в Харькове: Воспоминания дочери священника Андрея Толмачева // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 1999. – С. 5-1.*
9. *Гавриленко О.А., Логвиненко І.А. Більшовицький переворот у Харкові: як це було // Наук. зап. каф. українознавства Харків. ун-ту. – Х., 1994. – С. 48-55.*

Надійшла до редколегії 30.10.2000 р.

УДК 947. 085.6 (477. 61/62)

Д.М. ТИТАРЕНКО

ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА ДОНБАСУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ РЕГІОНУ

Розглядається стан культури Донбасу під час німецько-фашистської окупації. В якості основного джерела з проблеми використані матеріали місцевої окупаційної періодичної преси

Серед проблем, пов'язаних з німецько-фашистською окупацією України, зокрема Донбасу, неабияке місце посідає питання стану культури на окупованій території. Недостатність, а частіше відсутність необхід-

ної джерельної бази, негативно позначаються на вивченні проблеми. Однак уможливлення нині доступа до періодичних видань того часу допомагає у розгляді цього питання. Варто зазначити, що окупаційні газети протягом 1941-1943 рр. виходили принаймні в 19 містах Донбасу і містили інформацію, яка стосувалася більшої частини території краю [1].

Сам факт існування таких видань, у багатьох із яких чільну роль відігравали українські націоналісти, можна розглядати як досить важливий фактор їх українізаційного впливу на духовне життя регіону. Найзначніші періодичні видання Донбасу – «Донецкий вестник», «Нове життя», «Маріупільська газета», «Костянтинівські вісті»(згодом «Відбудова»), «Краматорська газета» тощо – містили значну кількість публікацій, котрі висвітлювали життя, творчий шлях видатних представників української, і, меншою мірою, німецької та російської культур. Деякі часописи мали навіть спеціальні постійні рубрики, присвячені культурологічним питанням. У ворошиловградському офіціозі «Нове життя» в якості такої виступала «Літературна сторінка», а в «Маріупільській газеті» – «Українське культурне життя». Велика увага на сторінках газет приділялася актуальним проблемам української історії, краєзнавства. Проте якими б рожевими фарбами не змальовувався стан та перспективи розвитку української культури, такі матеріали як «Німеччина і Україна», «Историческое развитие Украины», «Німець Інокентій Гізель», «Український герб», «Готи в Києві» та ін. були покликані обґрунтувати провідну роль Німеччини в усіх сферах культурного життя, наголошувалося на тому, що «…німецький народ був і залишається найвидатнішим представником європейської культури» [2].

Тогочасні газети свідчать, що досить активно в краї здійснювалася театрально-концертна діяльність. Різноманітні театри – вар'єте, розраховані, передусім, на задоволення «культурних» запитів окупантів, українські драматичні театри, де ставили в основному вистави українських класиків, функціонували в багатьох містах і навіть селах області. Вже 30 листопада 1941 р. розкрив двері Юзівський (під час окупації м. Сталіно (нині Донецьк) було перейменовано на Юзівку) український музично-драматичний театр, штат якого вже на початку січня 1942 р. налічував 163 особи [3]. Невдовзі при ньому на чолі з Є. Крюковим був заснований театр естради та мініатюр, що ставив легкі розважальні п'єси, водевілі, концерти. Широко практикувалися виїзди юзівських театральних труп на фронт для обслуговування німецьких та італійських військових частин. Так, у квітні 1942 р. уже четверта бригада артистів Юзівського музично-драматичного театру та театру естради і мініатюр у складі 30 осіб відвідала німецькі фронтові частини з концертами [4]. На початок липня 1942 р. Юзівський

музично-драматичний театр дав вже 98 вистав, 55 звичайних та 20 виїзних концертів [5].

Інтенсивно проводив свою діяльність Маріупольський музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка. Його перша вистава – п'єса О. Островського «Без вини винні» – відбулася 16 листопада 1941 р. З метою забезпечення установи «здібними» кадрами з 8 до 20 грудня 1941 р. діяла спеціальна комісія, яка провела перегляд 124 осіб, котрі виявили бажання працювати в театрі [6]. У місцевій пресі наводилися цікаві цифри, які характеризували діяльність театру за рік, що минув зі дня першої вистави. Так, упродовж цього часу в ньому під керівництвом режисерів В. Волгрика, С. Зав'ялової та І. Тяк було підготовлено 10 прем'єр, відбулося 138 вистав та 172 концерти, причому для військових – 109 концертів. За рік театр відвідали 152 100 глядачів, із них близько половини цивільних. Крім того, його співробітники на виїзді 117 разів виступали в госпіталях, будинках відпочинку, військових частинах, казино тощо. Концертна бригада театру під керівництвом І. Ягупова дала 122 концерти безпосередньо на фронті [7].

У Ворошиловграді 26 серпня 1942 р. у приміщенні колишнього кінотеатру ім. Сталіна відбувся перший концерт театру «Кабаре», а з 10 вересня виставою «Безталанна» за І. Тобілевичем розпочалася діяльність місцевого музично-драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка. Слід відзначити, що до складу «Кабаре» увійшли не лише місцеві артисти, але й актори з інших міст, зокрема з Харкова [8]. Ця установа призначалася для обслуговування переважно військового глядача, тому участь у концертах брали також італійські та німецькі артисти [9]. Ворошиловградська газета «Нове життя» критично ставилася до виступів акторів на сцені російською мовою [10], що відбивало настанови завідуючого відділом культури і освіти міської управи В. Ковальова про виконання програми виключно українською мовою [11].

Мистецькі установи мали піклуватися і про подальший розвиток «самобутнього національного стилю в мистецтві і театрі» [12]. Так, колектив Маріупольського музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка за одне з основних своїх завдань мав показ зразків світової класики (зокрема й української) та відображення у виставах далекого історичного минулого України. Колишній випускник Ворошиловградського педагогічного інституту В. Данилейченко [13] у своїй кореспонденції «Народжений на руїнах» висловлював сподівання на те, що ворошиловградський театр «…понесе з честю в гущу народних мас полум'яні слова української музи» [14]. Серед творів українських авторів, що найчастіше ставилися на сценах театрів Донбасу, були такі як «Сватання на Гончарівці», «Наталка-Полтавка», «Пошились у дурні», «Наймичка», «Маруся-Богуславка», «Запорожець за Дунаєм». За даними періодики діяли театральні установи і в інших містах,

зокрема в Бахмуті (до окупації – Артемівську), Дружківці, Макіївці, Горлівці, Риковому (до окупації – Єнакієвому), Слов'янську, Попасній, Красному Лучі, багатьох селах. Слід зазначити, що за діяльністю театрів пильно стежила окупаційна адміністрація, про що свідчать як матеріали преси, так і інші джерела [15]. Декілька разів у газетах згадувалося і про лялькoвий театр у Маріуполі, який очолював В.П. Раков. У репертуарі театру значилися такі постанови, як «Свинопас», «Лисичка-сестричка», «Червона шапочка».

Українську народну музику популяризували капели бандуристів, створені у деяких містах. Так, капела Слов'янського відділу освіти під керівництвом І.П. Богданова протягом лише 4 місяців 1942 р. дала в селах Слов'янського(Сталінська область) і Барвенківського (Харківська область) районів до 30 концертів [16]. Аналогічна робота проводилася і ворошиловградським ансамблем бандуристів під керівництвом Джурджія [17].

Діяльність кінотеатрів у містах та селах регіону також знайшла відображення на шпальтах газет. Вони почалися відкриватися невдовзі після приходу окупантів. Зокрема в Маріуполі 18 жовтня 1941 р. був відкритий кінотеатр «Гігант», а до кінця місяця запрацювали всі 6 кінотеатрів міста. Проте загалом кіномережа Донбасу зазнала різкого скорочення. У жовтні 1942 р. на території Юзівської області функціонувало 36 кіноустановок [18], тоді як радянська статистика свідчить про наявність у 1940 р. 550 установок [19]. Незважаючи на зменшення кіномережі, кількість відвідувачів (серед яких більшість становили окупанти) залишалася значною. Лише за 3 місяці роботи до квітня 1942р. кінотеатри Юзівки відвідало 370 тис. осіб, а до середини серпня 1942 р. – 665 тис. глядачів. За неповний рік, до початку жовтня 1942 р., кінотеатри Маріуполя відвідали близько 700000 німецьких солдат, 412600 – цивільного населення [20] (хоча остання цифра викликає деякі сумніви – *прим. авт.*). Пересувною установкою кінофікаційної організації «Фільм-бюро» у Юзівці систематично обслуговували воєнні госпіталі.

Репертуар складався як з німецьких, так і з радянських художніх фільмів, документальних стрічок. Демонстрували лише ті радянські фільми, які не несли на собі великого ідеологічного навантаження, зокрема «Антон Иванович сердится», «Волга-Волга», «Веселые ребята». Німецькі кінострічки були репрезентовані такими, як «Кровна дружба», «Жид Зюсь», «Його найкращий друг», «Головне – щасливо», «Завжди тільки ти». Останні події на фронтах відбивав кіножурнал «Вохен-шоу». За рік, що минув з жовтня 1941 р., у кінотеатрах Маріуполя демонструвалося 59 художніх фільмів, із них 40 німецьких, та 80 німецьких кінохронік [21].

Одним із проявів певного пожвавлення національного життя у краї стало відновлення діяльності культурно-освітнього товариства «Просвіта», осередки якого, за даними газет, у 1942-1943рр. діяли в Маріуполі,

Костянтинівці, Краматорську, Слов'янську, Ворошиловграді, Волноваському та Ольгинському районах. Діяльність сільських осередків товариства зосереджувалася в основному в драматичних та співочих гуртках. Бурхлива активність була розгорнута просвітянами Ольгинського району в березні 1943 р. з нагоди річниці з дня народження Т.Г. Шевченка. Драматичні гуртки готували п'єси Т. Шевченка, хорові відділення, що існували в кожному селі, вивчали пісні поета, просвітяни влаштовували читання, лекції про його життя і творчість. У художній школі селища Ольгинки була підготовлена виставка молодих художників, присвячена Шевченкові [22].

Але найактивнішою була робота «Просвіти» в Маріуполі. У місцевій газеті діяльність її висвітлювалася спеціальною рубрикою «У "Просвіті"». Виникнення товариства було ініційоване як місцевими націоналістами (серед них і колишній член Центральної Ради Микола Стасюк), так і оунівцями, що прибули із Західної України. Згідно зі статутом, надісланим, до речі, з місцевої комендатури, об'єднання не ставило перед собою ніяких політичних цілей і сподівалося «...повести роботу «Просвіти» в напрямку виключно культурно-освітньому». Проте зазначалося, що товариство, «...виховуючи у своїх членів національну свідомість, цим самим буде допомагати у велетенській боротьбі Великонімеччини в перемозі над лютим ворогом всього людства – жидо-більшовизмом» [23]. До керівництва товариства увійшли А. Ірій, М. Стасюк (редактор місцевої «Маріюпільської газети»), Ф. Ляшинський, Ф. Гайдар, Л. Сиротенко. При «Просвіті» були організовані історико-етнографічна, мовно-літературна, драматична, жіноча, «хлоп'ячої та дівочої молоді» і технічна секції. Але сподівання націоналістів на можливість побудови власної держави були не до вподоби окупантам, що спричинило репресії до них і, отже, до просвітян [24]. Це відбилося і на зменшенні уваги до маріупольської «Просвіти» на сторінках преси.

29 листопада 1942 р. офіціоз «Нове життя» надрукував оголошення про відкриття запису до ворошиловградської «Просвіти». Його появі передувала організаційна робота ініціативної групи, до складу якої, до речі, входив і редактор місцевої газети М. Бернацький. Вона розробила статут та зареєструвала його у відділі пропаганди. Але активної діяльності товариство так і не встигло розгорнути [25]. З літа 1942 р. у виданнях стало порушуватися питання відкриття краєзнавчого музею в Маріуполі. Він був єдиним з музеїв регіону, що зміг відновити свою діяльність під час окупації. Це можна пояснити як відданою працею музейних співробітників, так і сподіваннями окупантів на те, що нова експозиція музею слугуватиме їхнім інтересам. Фахівці доклали багато зусиль для якнайшвидшого відкриття залів для відвідувачів.

За даними газет на серпень 1942 р. музей налічував у своїх фондах близько 25000 речей [26]. 12 серпня 1942 р. відкрили свої двері природничий та

археологічний відділи. Оскільки основною своєю метою музей вважав «…показати в основних рисах історію українського народу, його побут, господарство, культуру…» [27], то до річниці «визволення Маріуполя від більшовиків» відкрився й історичний відділ музею, який мав і археологічні експонати. Загалом експозиція історичного відділу налічувала 3547 експонатів, серед них 406 ілюстрацій та фото і 30 великих картин. Перший зал був присвячений історії Київської держави, містив пам'ятки духовної та матеріальної культури Київської Русі. Другий зал розповідав про історію України за козацьких часів, про обставини заснування Маріуполя. У третьому залі розмістилися археологічні колекції. З 1 травня 1943 р. почав діяти і відділ історії України 19 ст. Значне місце там відводилося матеріалам, що відбивали побут та життя німецьких колоністів на Маріупольщині. Але, на жаль, частину колекції музею пограбували окупанти [28]. На сторінках преси висвітлювалися і спроби поновлення діяльності краєзнавчого музею у Ворошиловграді [29]. За завданням міської управи колишній співробітник краєзнавчого музею С.А. Локтюшев проводив підготовчу роботу з його відкриття, але вона так і залишилася незавершеною [30].

З метою інформування населення про поточні події, ідеологічного впливу на нього окупаційна влада відкривала читальні, до яких надходили газети, що видавалися як на окупованій території СРСР, так і в Німеччині. В читальні м. Костянтинівка були представлені періодичні видання, що виходили на теренах Юзівської (Сталінської) області, у Дніпропетровську, Києві, Харкові, Бєлгороді, Криму, часописи, які видавалися в Німеччині [31]. Окрім читалень у деяких містах Донбасу діяли і бібліотеки. Незабаром після окупації Бахмута в будинку колишньої єврейської синагоги була відкрита міська бібліотека. Дирекція цієї установи висловлювала особливе бажання щодо придбання книг німецьких класиків [32]. У березні 1943 р. розкрила двері для відвідувачів і бібліотека в Юзівці. На момент відкриття її фонди становили 42 тис. книг, з яких 14 тис. – художньої літератури [33]. Слід відзначити, що за часів окупації подекуди функціонували і культурно-освітні установи. Так, у Маріуполі діяла художня школа, в якій навчалося близько 200 хлопців та дівчат у групах живопису, скульптури, креслення, художньої вишивки, малярства [34]. У деяких містах області, зокрема в Бахмуті, Юзівці, Слов'янську, працювали і музичні школи, хоча чисельність учнів у цих закладах була невисокою: так, у Юзівці в приватній школі Поташової навчалося близько 30 дітей[35], 31 учень – у музичній школі в Слов'янську [36].

З метою залучення населення до «найкращих» здобутків німецької культури, пропагування німецького способу життя окупанти самі влаштовували різноманітні виставки та концерти. У публікації, присвяченій виставці «Немецкая страна – немецкий труд», бургомістр Юзівки А. Ейхман

закликав населення міста відвідати цю виставку, «… яка всім нам надасть багато повчального і корисного для нашої повсякденної роботи та побудови нового життя й нового ладу» [37]. За чотири дні виставки її відвідало 4300 осіб. Спеціально для цивільного населення 21 червня 1942 р. у Маріупольському міському театрі відбувся великий концерт німецького духового оркестру під керуванням диригента Альберта Беккера [38]. Проводилися й інші заходи такого роду.

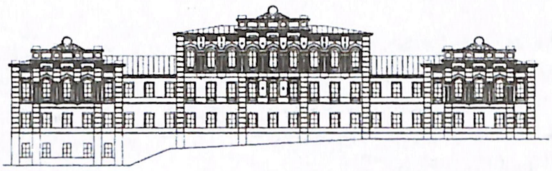
Зважаючи на суб'єктивний характер, антирадянську спрямованість окупаційної преси Донбасу, її матеріали потребують критичного аналізу як шляхом логічного, так і фактологічного аналізу, через зіставлення з іншими відомостями. Але, безумовно, окупаційні періодичні видання можуть розглядатися як цілісне джерело, що висвітлює зазначену проблему. Загалом наведені факти дозволяють стверджувати, що діяльність загарбників у сфері культури передусім була спрямована на створення умов для відпочинку німецької армії. Незважаючи на те, що в стратегічному плані український народ, його культура були приречені на знищення, певні кола нацистів сподівалися через деякі тактичні поступки місцевому українському населенню заручитися його підтримкою принаймні на час війни. Цим почасти і скористалися певні верстви української громадськості, намагаючись за умов окупаційного режиму популяризувати українську культуру в Донбасі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), фф.: 2883, 2884, 2885, 2887, 2890, 2892, 2895, 2897, 2898, 2899, 2900, 2903, 2905, 2906, 2907, 2908; Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1755, оп. 1, спр. 1, 2; Архів УСБУ в Луганській області, спр. № 20889; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ україніки. Фонд окупаційних періодичних видань, спр.: Г 855; ИП. 22880/1942-1.*
2. *Голос Донбасса (Бахмут). – 1943. – 11июня.*
3. *ДАДО, ф. Р-1580, оп. 1, спр. 1, арк. 58.*
4. *Донецкий вестник (Юзівка). – 1942. – 12 апр.*
5. *Там само. – 1942. – 2 июля.*
6. *Маріюпільська газета (Маріуполь). – 1942. – 6 січ.*
7. *Там само. – 1942. – 8 жовт.*
8. *Архів УСБУ в Луганській області, спр.№ 5204, арк. 57(зв.).*
9. *Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 26 серп.; ДАЛО, ф. р.-2011, оп. 1,спр. 1, арк. 3.*
10. *Нове життя. – 1942. – 9 вер.*
11. *ДАЛО, ф. 1790, оп. 1, зв. 17, спр. 265, арк. 96.*
12. *Донецкий вестник. – 1942. – 4 дек.*
13. *Архів УСБУ в Луганській області, спр. 19357-Р, арк. 21 (зв.).*
14. *Нове життя. – 1942. – 1942. – 18 вер.*

15. *Голос Донбасса (Горлівка). – 1943. – 4 июня; Новая жизнь (Рыкове). – 1943. – 5июня; ДАДО, ф. Р.-1580, оп. 1,спр. 1,арк 87; ДАЛО, ф. 1790, оп. 1, зв. 17, спр. 265, арк. 96; Архів УСБУ в Донецькій області, спр. № 60090, том. 1, арк. 151.*
16. *Донецька газета (Слов'янськ). – 1943. – 11черв.*
17. *Нове життя. – 1942. – 21жовт.; ДАЛО, ф. 1790, оп. 1, зв. 17, спр. 265, арк. 97.*
18. *Донецкий вестник. – 1942. – 16 окт.*
19. *Народное хозяйство Донецкой области: Стат. сб.– Донецк: Донбас, 1981. – С. 130.*
20. *Маріюпільська газета. – 1942. – 8 жовт.*
21. *Там само.*
22. *Донецкий вестник. – 1942. – 3 марта.*
23. *Маріюпільська газета. – 1942. – 21 лип.*
24. *Яруцький Л.Д. Кальміуська паланка. – Маріуполь, 1995. – С. 172; Суслик р.Л. Криваві сторінки з ненаписаних літописів. – Дербі (Англія), 1956. – С. 313.*
25. *Архів УСБУ в Луганській області, спр. № 5204, арк. 86, 87.*
26. *Маріюпільська газета. – 1942. – 14 серп.*
27. *Там само. – 1942. – 24 лист.*
28. *Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії: Міжвідом. наук. зб. Вип 12. – К.: Вид-во КДУ, 1971. – С. 94.*
29. *Нове життя. – 1942. – 20 вер.; там само. – 1942. – 28 жовт.*
30. *ДАЛО, ф. 1790, оп. 1, зв. 7, спр. 265, арк. 98,99.*
31. *Відбудова (Костянтинівка) – 1942 . – 10 груд.*
32. *Бахмутский вестник. – 1942 . – 21 февр.*
33. *Донецкий вестник. – 1943 . – 26 марта.*
34. *Маріюпільська газета . – 1943 . – 1 лип.*
35. *Донецкий вестник. – 1943. – 28 апр.*
36. *ДАДО, ф. р.-1597, оп. 1, спр. 4, арк. 9 (зв.).*
37. *Донецкий вестник. – 1942. – 3 нояб.*
38. *Маріюпільська газета. – 1942. – 27 черв.*

Надійшла до редколегії 18.10.2000 р.

4

Історіографія історії України

УДК 930.22 (477) "20"

С.Г. ВОДОТИКА

МЕТОДОЛОГІЧНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ XXI СТ.

Висвітлюються методологічні проблеми сучасної української історіографії, причини її кризи, фактори та шляхи її подолання, серед яких – організація науково-дослідних кафедр у провідних наукових центрах

На початку третього тисячоліття національна історіографія прагне вдосконалювати свій методологічний арсенал. Цей фактор є чи не найбільш визначальним для поступу історичної науки. Природно, що українські історики мають і прагнуть осягнути досвід світової та вітчизняної історіографії.

Останніми роками національна історіографія в цілому успішно долає проблеми національного відродження, на яких наголошував на Першому конгресі МАУ Ю. Шевельов: сприйняття думок учених діаспори як абсолютної істини, некритична оцінка наукової спадщини та життєвого шляху репресованих учених і діячів, аналіз історії за принципом «навпаки» [1, с. 62]. Звичайно, що їх остаточне вирішення – це справа часу. Разом з тим нині постали нові питання – методологічного плану.

Наука і суспільство становлять цілісну систему. Спроби ігнорування цієї цілісності ведуть або до штучного і згубного збереження застарілих і вкрай небезпечних для науки стереотипів, або до невиправданих намагань прискореного (чи навіть примусового) пересадження на вітчизняний ґрунт найновіших історіософських концепцій з марним сподіванням у найкоротший термін перебудувати історичну науку. Остання тенденція вважається прогресивно-революційною, оскільки базується на традиційному для вітчизняної інтелігенції прагненні перестрибнути необхідні етапи поступу та не менш традиційній ідеалізації чужоземних здобутків і недооцінці національного досвіду.

Сучасна українська історична наука переживає кризу, кризу глибоку і системну. А коли ще й суспільство перебуває у кризовому стані, то при оцінці реалій і перспектив науки відчуваються трагічні нашарування, а дехто взагалі квапиться ставити летальний діагноз. Втім криза є природним і навіть необхідним явищем розвитку будь-якої науки. Особливості кризи історичної науки зумовлені її соціальними функціями, тісним взаємозв'язком із філософією. Тому кризи методології в історичній науці по-

рівняно, скажімо, з природничими дисциплінами суттєвіше впливають на її стан і інтенсивніше залучають у дискусії не лише громадськість, але й професійних істориків.

Методологічну кризу можна подолати в першу чергу за умови відходу від її політичних та ідеологічних тлумачень. Тоді можна говорити про процес докорінного зламу прийнятих в історичній науці уявлень про цілі, форми і засоби історичних досліджень, який супроводжується посиленням боротьби різних методологічних концепцій та відповідною зміною провідних теоретико-методологічних напрямків [2, с. 315].

Така боротьба зумовлена специфікою науки як певної і доволі консервативної сфери людської діяльності, що намагається органічно узгодити прагнення до оновлення теоретичної бази і збереженням традицій; і хоча внаслідок кризи може відбутися повна зміна колишніх парадигмальних історіософських уявлень, все ж цей перегляд супроводжується зрозумілим і виправданим намаганням учених зберегти відповідний статус своєї дисципліни. Останнє орієнтовано на визнання нового змісту за частиною усталених уявлень, на якісно нове узгодження чи принаймні сумісництво старого і нового.

Ні в якому разі не погоджуючись із апологетикою радянської історіографії, наголосимо, що наука прямує від однієї омани до іншої, і саме в такий суперечливий спосіб вона досягає дедалі кращого розуміння минулого. Наука розвивається не прямолінійно, і тому відмова від хиб минулого має бути філософською, оскільки помилки в науці також конче важливі. Своєрідність історії як наукової рефлексії на соціальну дійсність визначає не лише нагальну в сучасних умовах потребу перегляду доробку радянської історіографії і прийнятних у попередній період критеріїв наукової творчості, але й неможливість швидкого відходу переважної більшості дослідників від колишніх методологічних засад. До того ж важко уявити появу у близькому майбутньому нової, прийнятної для більшості професійних істориків методологічної концепції. Навіть визнання мультипарадигмального статусу історичної науки у найближчий час не є панацеєю.

Визначимо основні групи факторів, що детермінують подолання кризи. Перша – зовнішня щодо історичної науки, але дуже злободенна для національної історіографії у будь-який період її поступу. Йдеться про відчайдушну і далеку від цивілізованої боротьбу за політичне майбутнє України. Гострою зброєю у цій боротьбі виступає і міфологізація історії. Лише час дозволить суспільству дійти певного компромісу стосовно політичних орієнтирів майбутнього незалежної України. Цей час мають скоротити історики, довівши до суспільства об'єктивні уроки з нашого минулого.

Для цього, і мова вже йде про другу групу факторів внутрішніх, – значній частині дослідників необхідно відійти від політичної упередженості. Світовий і вітчизняний досвід подолання криз в умовах перехідного періоду доводить необхідність політико-ідеологічній толерантності, теоретико-методологічному та гносеологічному плюралізмі досліджень, прийнятті більшістю істориків мультіпарадигмального статусу науки.

Серед розмаїття методологій історичного пізнання, за нашим переконанням і досвідом, для сучасної української історіографії найбільш плідними є два напрями – доповненості (або додатковості), а також той, що ґрунтується на ідеях філософської антропології. При цьому жодна з методологій не може претендувати на універсальність.

Вітчизняній історіографії доцільно опанувати надбання світової та нерадянської національної історіографії, що зумовлено необхідністю подолання більш як шістдесятилітнього штучного відриву від світової науки та традицій національного гуманітарного знання. Можна впевнено стверджувати, що об'єктивна та критична оцінка доробку українських істориків значною мірою дозволить позбутися у принциповому плані вже нав'язаного комплексу меншовартості, провінційності, хуторянства. Крім того, це дозволить опанувати існуючий досвід вітчизняної історіографії у подоланні як методологічних криз (скажімо, на початку XX ст.), так і шляхів забезпечення цілком нормального існування в кризових умовах (у 1920-х р. відбувся навіть її небувалий злет).

Не претендуючи на докладний перелік звернемо увагу на те, що має в сучасних умовах першорядне значення: суворий, навіть жорсткий, документалізм; історико-регіональні дослідження; аналіз історії України в широкому європейському і світовому контексті, передусім у взаємозв'язках із сусідніми народами. Наголосимо, що документалізм не свідчить про необхідність повороту до класичного позитивізму. Історик відіграє активну роль як пізнаючий суб'єкт, хоча самі дослідники не завжди відчувають і визнають значення власної інтелектуальної активності. Інакше кажучи, історикові має бути притаманний здоровий релятивізм та певна саморефлексія, що аж ніяк не означає відмову від науковості історії.

Пошук ефективних шляхів виходу з кризи має базуватися на комплексному підході зважати на значення всіх складових сучасного наукознавства – організацію науки, економіку науки, її соціологію та психологію, етику науки, правові аспекти дослідницької діяльності тощо.

При всьому бажанні ні суспільство, ні сама наука не в змозі нині забезпечити кардинальні зрушення на відповідних ділянках з урахуванням сучасних вимог. Наприклад, про економіку науки буде доцільно вести мову за наявності економіки як такої, про правові основи дослідницької роботи – в міру формування правового суспільства тощо.

Але дещо можна і слід було зробити ще вчора. Йдеться про деякі заходи в сфері організації науки, які не потребують ані коштів, ані зламу існуючих структур. При цьому слід зважати на соціально-психологічний стан більшості наших науковців та чиновників від науки, умови життя яких дозволяють впевнено пророкувати приреченість у найближчий час начебто цілком доречних новацій.

Йдеться про створення декількох (у перспективі – мережі) науково-дослідних кафедр історичного профілю у Києві та провідних наукових і культурних центрах країни. Їх базою мають стати відповідні університетські кафедри, кадровий склад яких можна підсилити за рахунок співробітників академічних структур. Навчальне навантаження членів кафедри зменшується до 200-240 годин на рік, обов'язковою стає науково-дослідницька робота, при кафедрах збільшується кількість магістрантів, аспірантів, стажистів, пошукувачів (насамперед за рахунок периферії – переважно в заочній формі). Обов'язково при кафедрах створюються науково-дослідні гуртки, семінари, школи з числа обдарованих студентів-старшокурсників і молодих спеціалістів. Доцільним є заснування кафедрального друкованого органу типу «Записок».

Це дозволить вирішити декілька нагальних науково-організаційних проблем (органічне поєднання академічної науки і вищої школи, підготовка наукової зміни, вишкіл науково-педагогічних кадрів на порівняно високому рівні, створення осередків для формування наукових шкіл, краще використання потенціалу вузівської науки, широке розгортання традиційних історико-регіональних розробок тощо) і таким чином практично, через дослідження актуальних проблем, подолати методологічну кризу.

При створенні науково-дослідних кафедр варто програмувати їх альтернативність чи навіть конкуренцію, дати простір для реалізації потенціалу провідних теоретико-методологічних напрямів сучасної вітчизняної історіографії. Природно, що за наявності відповідних ресурсів кафедри мають встановити міжнародні контакти, передусім із науковцями діаспори – через обмін викладачами, студентами чи аспірантами, участь в реалізації спільних наукових проектів тощо. Принципово важливо ці інституції робити невеликими і мобільними, періодично переглядати на основі об'єктивних і заздалегідь визначених критеріїв їх мережу, науково-дослідний статус з відповідними оргвисновками. Окремі установи мають підпорядковуватися у суто науково-дослідних питаннях Національній академії наук України.

Вітчизняна і світова наука довела доцільність подібних до вищенаведених науково-організаційних форм поступу фундаментальних наук. Такий шлях при мінімальних витратах дозволить практично подолати кри-

зу, виявити дійсних, а не призначених чи уявних лідерів вітчизняної історіографії.

Науково-дослідні кафедри гуманітарного профілю одного вузу можуть створити асоціації чи інститути (подібно до Гарвардського інституту українських студій) або на одній кафедрі можуть бути різні секції українознавчого профілю, як це було в науково-дослідних кафедрах 1920-х р. в Україні. Це дозволить опанувати «міждисциплінарний простір», збагатити історичні дослідження категоріями і методами інших гуманітарних дисциплін – філософії, соціології, психології тощо [3, с. 25]. Оволодіння цим «простором» потребує від дослідника широкої ерудиції у сфері соціально-гуманітарного знання. Зосередження в складі науково-дослідних кафедр відповідних спеціалістів створить необхідні умови для набуття такої ерудиції молодими дослідниками, а спільна праця над науковими розробками збагатить їх досвідом наукової роботи.

У процесі свого становлення й розвитку науково-дослідні кафедри (принаймні, деякі з них) зможуть збагатити у різний спосіб системні компоненти історичної науки – теорію та методологію історичного пізнання, проблематику досліджень, джерелознавчу базу студій, методи обробки й аналізу історичних фактів, загальні та спеціальні концепції історичного розвитку. Ці інституції мають стати зародком інфраструктури (сукупності матеріальних, організаційних і людських складових) національної історіографії нового, третього тисячоліття.

Отже, сучасна теоретико-методологічна криза вітчизняної історичної науки об'єктивно зумовлена комплексом позанаукових і внутрішньонаукових факторів. У ній немає нічого ані дивного, ані трагічного. Сьогодні чітко зрозуміло, що криза історичної науки – це іманентне, внутрішнє явище в науці, котре час від часу проявляється і стає приводом для дискусій. Криза створює потенційні можливості переходу національної історіографії на загальноприйняті та природні для науки рейки. Але для цього слід і суспільству, і всім гілкам влади, і в першу чергу самим історикам усвідомити «больові точки» кризи та поступово їх долати.

Нарешті дозволимо собі й такий прогноз. Досвід подолання попередніх криз, більш-менш тверезий аналіз стану українського суспільства, науки в цілому та історичної зокрема свідчить, що цей кризовий стан триватиме певний час, щонайменше років 10-15. Цей час може і має бути використаний для нарощення наших уявлень про історичне минуле України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації (З 1 Конгресу МАУ) // Наука і суспільство. Україна: Щоріч. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 60-66.*

2. *Рамазанов С. Методологический кризис в российской историографии начала XX века: сущность й основные этапы: Дисс... докт. истор. наук: 07.00.09 – Томск, 1995. – 457 с.*
3. *Колосник І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: Спроба періодизації // Історія і теорія історичної науки та освіти: Харків. історіогр. зб. – Х., 1995. – Вип. 1. – С. 23-32.*

Надійшла до редколегії 03.10.2000 р.

УДК 930.1(477.62) "19"

І.В. ДОВЖУК

ПРОМИСЛОВИЙ РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ В ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (історіографія проблеми)

Розглядаються основні питання економічного розвитку регіону в другій половині XIX – на початку XX ст. у висвітленні російських та українських істориків

З другої половини XIX ст. в передових країнах Європи та Америки почався якісний стрибок в економічному розвиткові. Він зумовлювався поширенням товарно-грошових відносин і ринкового механізму господарювання на всі сфери економічного життя. Суспільство з кінця XIX ст. вступало в індустріальну фазу, яка характеризувалася появою високорозвинутого машинного виробництва.

А що ж відбувалося на той час в економіці однієї зі складових частин Російської імперії – Наддніпрянської України? У післяреформений період вона бурхливо розвивалася завдяки переважно іноземному капіталові й частково підприємництву місцевих промисловців та фінансистів. Але цей розвиток мав однобічний характер. Майже нічого не вкладаючи в українську економіку, імперський уряд використовував її ресурси на розвиток власне російських регіонів. Б. Винар зазначав, що імперський уряд витрачав на народне господарство України дуже малі суми порівняно з прибутками, які вона давала Росії [1]. Більша частина цих прибутків в Наддніпрянську Україну не поверталася, а значить не могла працювати на її благо. Та й іноземні інвестори, відіграючи безумовно позитивну роль у розвитку української індустрії, перш за все спрямовували одержані прибутки у власну економіку. Російська імперія проводила таку політику, за якої Наддніпрянщину позбавляли не стільки ресурсів, скільки її ж капіталу й потенціальних прибутків. Так, з 1868 по 1890 р. дев'ять українських губе-

рній дали прибуток державній скарбинці в 2899,2 млн. крб., а отримали від неї 1749 млн.крб., тобто дали на 1150,2 млн.крб. більше, ніж узяли [2].

Імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських товарів була надзвичайно високою, у той час як ціни на українську сировину лишалися низькими. Унаслідок цього російські виробники готових товарів мали більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в українських губерніях, капітал же накопичувався в Росії, а не в Наддніпрянській Україні.

Підкреслимо, що в сучасний період розбудови Української держави першорядної ваги в дослідженні її історичного процесу набуває його економічна проблематика. Це тим більш важливо, що, як російська, так і радянська історіографія, наукову розробку останньої, як правило, підпорядковували імперському мисленню, в якому Україні, як суб'єкту історії не знаходилося місця. Актуальність даної проблематики підвищується й тим, що, по-перше, її хронологічні рамки визначають період утвердження та еволюції на українських землях, які знаходилися під владою Російської імперії, ринкових (капіталістичних відносин), а, по-друге, ідеться про Донецький басейн – один з наймогутніших промислових регіонів України, історія якого досі розглядалася лише в контексті історії Росії чи СРСР. «Уроки історії», видобуті з вивчення названого регіону в контексті історії України, є особливо повчальними сьогодні, коли Донбас переживає важкі часи свого соціально-економічного розвитку.

Отже, спробуємо в історіографічному огляді показати рівень наукового висвітлення проблеми.

Розвитку промисловості Наддніпрянської України в цілому й Донецького басейну зокрема присвячена значна кількість наукових досліджень. Слід звернути увагу, що перше з них з'явилося ще в 1842 р. в Парижі. Воно виконане професором Паризької гірничої школи Ле-Пле, який досліджував Донбас у 1837-1839 рр. [3]. Тут дано опис топографії та геології басейну, основних родовищ кам'яного вугілля, подані наслідки дослідження родовищ заліза. У 60-70-х рр. XIX ст. з'явилися солідні роботи, що характеризують стан і перспективи розвитку промисловості Донбасу. Авторами робіт були вчені – геологи й гірничі інженери: В. Палетика, Г. Гельмерсен, П. Македонський, І. Фелькнер, А. Мевіус [4] та ін.

У 80-90-х рр. XIX ст. проблема розвитку промисловості в Донецькому басейні все більше й більше привертає увагу фахівців. Аналіз видобутку вугілля в регіоні дав В. Добролюбов у своїй роботі «О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых» (1888 р.). Кілька робіт з актуальних проблем розвитку гірничої й гірничозаводської промисловості півдня України видрукував інженер А. Кеппен [5]. У 1895 р. була видана моно-

графія С.І. Рогозіна «Железо и уголь на Юге России», де розглядаються питання вугледобутку й виробництва заліза. Ряд розвідок і брошур з основних питань розвитку вугільної та металургійної промисловості Донбасу видрукував М. Авдаков [6]. Вугільній і металургійній промисловості Донбасу присвятив 2-й том своєї капітальної роботи «Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны» (1899 р.) Б.Ф. Брандт.

Значну увагу проблемі розвитку вугільної промисловості Донбасу, а на її основі інших галузей індустрії приділив визначний російський учений Д.І. Менделєєв у своїх економічних роботах: «Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца» (1888 р.), «Связь частей общего таможенного тарифа» (1889 р.), «Толковый тариф» (1892 р.). Заслуговує на увагу загальна економічна оцінка ролі кам'яного вугілля, дана Д.І. Менделєєвим у «Толковом тарифе»: «Топливо, а особенно каменный уголь, в наше время составляют первейшее – после людей – условие всего промышленного развития всякой страны…» [7].

На початку XX ст. також не послаблюється науково-практичний інтерес до південно-східного регіону України. У 1907 р. з'явилася робота В. Дена «Каменоугольная и железоделательная промышленность». У ній на тлі промислового розвитку Російської імперії значне місце посідає висвітлення промислового видобутку вугілля та виробництва заліза в Донбасі. Статистичні дані, доведені до 1903 р., узяті автором зі збірників статистичних відомостей про гірничу промисловість Росії, які щорічно видавалися Гірничим Ученим комітетом. У 1915 р. було надруковано 1-й том роботи приват – доцента Харківського університету П.І. Фоміна «Горная и горнозаводская промышленность Юга России». Тут історія промисловості доведена до кінця 70-х рр., коли закінчився період посиленого залізничного будівництва на півдні України, що змінило промислову структуру Донецького басейну. 2-й том цієї роботи був надрукований у 1924 р. П.І. Фомін використав матеріали з архіву Комісії виборних донських виробників вугілля, щорічники Міністерства фінансів, публікацій «Горного журнала» та ін.

Серед робіт, в яких зачіпається проблема впливу залізничного будівництва на розвиток гірничозаводської промисловості півдня України, найбільш значимими в дожовтневій історіографії вважаються: Головачов А.«История железнодорожного дела в России» (1881р.), «Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железнодорожных дорог» (1885); Чупров Д. «Железнодорожное хозяйство» (1897), «Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров» (т.1.,1902); «По Екатерининской железной дороге» (1912 р.).

Значну увагу вивченню розвитку промисловості Наддніпрянської України (у тому числі й Донецького басейну) у другій половині XIX – на

початку XX ст. приділила радянська історіографія, але вона, як і дорадянська, заснувалась, як правило, на великодержавницькій концепції, яка не розкривала колонізаторський характер економічної політики Російської імперії на українських землях. І все ж великий цінний фактичний матеріал наявний у монографіях радянського періоду. Найбільшої уваги заслуговують роботи таких дослідників, як Г. Бакулєв, С. Струмілін, А. Соловйова, Б. Тихонов [8].

Так, у монографії Г. Бакулєва «Черная металлургия Юга России» (1953 р.) в органічному зв'язку із загальним промисловим розвитком Російської імперії в пореформений період розглядаються основні питання тодішньої історії промислового видобутку вугілля й виробництва металу на півдні Наддніпрянщини: темпи й досягнутий рівень промислового розвитку, споживання на душу населення металу, техніка виробництва, рентабельність, імпорт чавуну, сталі та виробів з них; інвестиції іноземного капіталу тощо. В іншій капітальній роботі «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна» Г. Бакулєв аналізує основні питання розвитку вугільної промисловості Донбасу. У 1954 р. вийшла друком двотомна праця С.Г. Струміліна «История черной металлургии в СССР».Тут подані детальні відомості з історії розвитку чорної металургії південноукраїнського індустріального району.

Не втратили наукової цінності роботи українських радянських істориків, що розробляли проблеми народного господарства України. Найперше, слід назвати таких дослідників, як М. Слабченко, Л. Горєлік, О. Нестеренко, І. Гуржій, Л. Мельник, Г. Дерев'янкін [9].

Так, у монографії Л. Мельника «Технічний переворот на Україні у X1X ст.» (1972 р.) висвітлюється історія здійснення технічного перевороту в Україні, показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх галузях виробництва. Приділено значну увагу добувній промисловості, металургії та розвитку машинобудування.

Серйозними дослідженнями з економіки України названого періоду залишаються синтетичні академічні видання, зокрема «Развитие металлургии в Украинской ССР» (1980 р.) та «Історія народного господарства УРСР» (Т. 1, 2., 1983 р.).

У зарубіжній історіографії також вивчалися різні аспекти проблеми розвитку промисловості підросійської України післяреформеного періоду. Перш за все мова йде про дослідників – представників української діаспори. Ці питання так чи інакше зачіпалися такими вченими, як Б. Винар, І. Витанович, К. Кононенко [10].

Так, Богдан Винар у роботі «Розвиток української легкої промисловості» (1955 р.) звертає увагу на прискорений розвиток української промисловості в останній чверті XIX ст.

«В останній четверті XIX-го ст., – пише Б. Винар, – залізнична мережа України поширюється дуже швидко, випереджуючи старі московські промислові райони. Особливе поширення в 90-х рр. залізничного будівництва сприяє розвиткові металургійної, залізорудної і кам'яновугільної промисловості. Постання донецької важкої індустрії спричинилось до справжньої революції у структурі народного господарства України. Донецька промисловість швидко випереджує старший осередок Урал та у 80-х рр. після започаткування експлуатації криворізької залізної руди – Україна стає найважливішим осередком важкої промисловості в Російській імперії» [11].

Костянтин Кононенко у своїй праці «Ukraine and Russia: A history of the economic relations bitween Ukraine and Russia (1654-1917). – Milwaukee, WI, 1958» дає грунтовний аналіз розвитку української промисловості з другої половини XVII до початку XX ст., зосереджуючи увагу, зокрема, і на другій половині XIX ст., де розглянув такі галузі української промисловості, як вугільна, металургійна, та розвиток транспорту. Також дослідник дав своє бачення впливу Росії на економічний розвиток України. К. Кононенко підкреслює, що по відношенню до України з боку Російської імперії провадилася «саме колоніальна політика…» [12].

Однак, підсумовуючи все сказане, слід відзначити, що незважаючи на значну кількість робіт, в яких аналізуються різні аспекти економіки Наддніпрянської України, і на сьогодні не створено спеціального дослідження, де б з позицій сучасної історичної концепції економічного розвитку України якнайповніше розглядався б процес розвитку Донецького промислового регіону в післяреформений період і його вплив на становлення та еволюцію ринкової економіки Наддніпрянської України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Винар Б. Економічний колоніялізм в Україні. – Париж, 1958. – С. 39.*
2. *Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 71.*
3. *У перекладі на російську мову видано в 1854 р.: Исследование каменноугольного Донецкого бассейна, произведенное в 1837-39 годах по распоряжению А.Н. Демидова. – М., 1854.*
4. *Палетика В.А. О железной промышленности России. – СПб., 1862; Гельмерсен Г.П. О местонахождении каменного угля в России. – СПб., 1874; Македонський П. Донецкий рудноугольный кряж и необходимость общего развития частной горной промышленности на юге России. – М., 1869; Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. – СПб ., 1874; Мевиус А. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. – Спб., 1867.*
5. *Кеппен А.П. Историко-статистический обзор промышленности России. – СПб., 1882.*

6. *Авдаков Н.С. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. – СПб., 1884 ; Авдаков Н.С. Современное положение железной промышленности на Юге России. – СПб., 1899.*
7. *Менделеев Д.И. Сочинения. – Т.XIX. – Л.- М, 1950. – С. 528.*
8. *Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955; Струмилин С.Г. Черная металлургия в России и в СССР. – М.-Л., 1936; Струмилин С.Г. Промышленный переворот в России. – М., 1944; Струмилин С.Г. История черной металлургии в СССР. – Т. 1-2. – М., 1954; Соловьева А. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975; Тихонов Б.В. Каменноугольная промішленность и черная металлургия России во второй половине XIX века. – М., 1988.*
9. *Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. І. – К., 1925; Т. ІІ. – Одеса, 1927; Горелик Л. Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР. – К., 1956 ; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Т. І-ІІ. – К., 1959- 62.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972; Дерев'янкін Г.І. Промисловий переворот на Україні. – К., 1975.*
10. *Кононенко К. Ukraine and Russia: A history of the economis relations bitween Ukraine and Russia (1654-1917) – Miwaukee, W. 1, 1958.*
11. *Винар Б. Економічний колоніялізм в Україні. – Париж, 1958; Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. – Денвер, 1955; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.*
12. *Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. – Денвер, 1955. – С. 11.*
13. *Кононенко К. Ukraine and Russia: A history of the economis relations bitween Ukraine and Russia (1654-1917) – Miwaukee, W. 1, 1958. – С. 105.*

Надійшла до редколегії 25.09.2000 р.

УДК 930.1(09) (477.61/62)

А.М. МИХНЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ ДОНБАСУ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Аналізується історіографія історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст.; характеризується значна кількість джерел, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів; окреслюються напрямки у дослідженні зазначеного питання

До початку XX ст. Донбас фактично перетворився на найважливішу базу важкої промисловості Російської імперії, став становим хребтом капіталістичної індустріалізації і капіталістичної модернізації суспільства в цілому. Донецький регіон виробляв 67% загального об'єму видобутку

вугілля по імперії і разом з Придніпров'ям – 52 % виплавки чавуну. Ці обставини, проблеми розвитку економіки регіону даного періоду були предметом активного вивчення сучасників. Особливо цінними є названі праці П. Фоміна [1], передусім його фундаментальна праця «Гірнича і гірничозаводська промисловість Півдня Росії». У ній автор подає досить глибоку характеристику розвитку гірничої промисловості з моменту її виникнення в регіоні до Першої світової війни, аналізує розвиток транспортної інфраструктури Донбасу і Придніпров'я [2]. У розділі «Донецький басейн і закордон» розглядаються зовнішньоекономічні зв'язки регіону. П. Фомін подає об'єми іноземних вкладень і кількість підприємств, які працювали на їх основі. На жаль, деякі дані автор наводить без посилання на джерела, тому вони потребують ретельної перевірки [3]. Особливий інтерес викликає джерелознавчий аналіз, зроблений у додатку до даної праці – «Деякі методологічні зауваження про джерела відомостей щодо гірничої промисловості», що свідчить про високу професійну підготовку автора [4].

Найбільшим захисником ввезення капіталів у країну, як і найяскравішим дослідником результатів цього явища, був Б.Ф. Брандт [5]. Його фундаментальна праця є доказом необхідності надходження капіталів саме у виробничій формі для слабо розвинутих країн взагалі і для Росії зокрема. Висновки книги подають цілісну теорію, що критикувалася тоді і продовжує критикуватись сучасними авторами, зокрема В.В. Крутиковим [6], за нібито бездоказовість і апріорність. Але за своїми завданнями праця Б.Ф. Брандта не була критичною. Головною метою автора було теоретично обґрунтувати закономірність та необхідність надходження капіталів у Росію, в тому числі, довести позитивний ефект від цього процесу в різних сферах економічного життя на багатьох прикладах. Він описував спроби Н. Поля відкрити в Донбасі гірниче товариство, що стало можливим завдяки залученню французьких капіталів. Такі приклади підтверджували його теорію і були небезпідставними.

Протилежною направленістю відрізняються праці В. Зіва «Іноземні капітали в руській гірничозаводській промисловості» [7] та «Іноземні капітали в руських акціонерних підприємствах. Німецькі капітали» [8]. Найбільшої уваги заслуговує перша праця, в якій досліджується уся гірничозаводська промисловість, робляться спроби систематизованого аналізу акціонерних компаній. На жаль, регіон розглядається схематично. Автор обмежився загальним підрахунком акціонерних гірничодобувних компаній і їх продуктивності, як в цілому по Росії, так і в регіоні. Що стосується гірничозаводської промисловості, то деякі відомості викликають сумнів. Так, щоб показати негативний вплив ввезення капіталів у країну, наводяться як приклад найбільші дивіденди і чистий прибуток, але не

розкривається механізм їх отримання, що важливо для об'єктивної оцінки діяльності іноземних компаній. Серед праць, присвячених розвитку промисловості, слід відзначити працю Є. Рагозіна [9]. Стовсовно іноземних капіталів автор дотримувався точки зору Б. Брандта. Але якщо Б. Брандт розглядав промисловість Росії в цілому, то Є. Рагозін – окремі підприємства, побудовані завдяки іноземному інвестуванню (зокрема Юзівський металургійний завод). Дослідження дозволяє оцінити технічне оснащення, виробничі потужності, стан соціальної сфери на цьому підприємстві на початковому етапі його розвитку.

Тою чи іншою мірою, розвитку економіки Донбасу початку XX ст. торкався А. Зак, який досліджував проблеми німецьких інвестицій в економіку Імперської Росії [10]. Він докладно характеризує німецькі капітали в окремих галузях промисловості. Основна увага в його праці спрямована на металургійні заводи. Оскільки в регіоні зосереджувався лише один завод Краматорського металургійного товариства, побудований за участю німецьких капіталів, то А. Зак зупиняється на вивченні самого товариства, не акцентуючи уваги на заводі.

В. Нікольський у своєму дослідженні «Франція і Росія» [11] розглядає політичне й економічне співробітництво, висвітлюючи період від XVII ст. до початку XX ст. Після аналізу взаємовідносин фінансових ринків держав, автор дійшов висновку, що без іноземних капіталів організм російської промисловості був би приречений на повільний розвиток. Тому він аналізує потребу Росії в іноземних вкладах і перспективи їх розвитку на внутрішньому ринку. Хоча в цілому книга носить описовий характер, вона все ж розкриває взаємовплив Франції та Росії в економічній сфері.

Донбас незмінно фігурував у працях дослідників промислового капіталізму в Росії, процесу монополізації промисловості початку XX ст.[12]. Для вивчення природних умов регіону корисну інформацію містить праця гірничого інженера О. Терпигорєва «Опис Донецького басейну» [13]. Він викладав у Гірничому училищі й одночасно здійснив величезну роботу по вивченню корисних копалин і природних умов краю. Аналіз цих аспектів свідчить про походження зацікавленості іноземного капіталу в досліджуваному регіоні.

Інформація щодо промисловості на окресленій території міститься у статтях О. Горлова [14], І. Матвєєва [15], К. Пажитнова [16]. В них подається цікавий матеріал про початок «вугільної лихоманки» у 80-х рр. XIX ст., якій недостатньо уваги відводиться в подальших дослідженнях. У деяких з них наводяться висловлювання людей, тісно пов'язаних з зазначеними галузями індустрії, що дозволяє оцінити увесь процес через призму їх поглядів, як фахівців. Крім того, у працях наводяться деякі дані

про прибуток окремих підприємств, про виявлення та розробку кам'яновугільних шахт регіону, загальні відомості про продуктивність заводів.

У дослідженнях І. Озерова [17], Л. Кафенгауза [18] та О. Загорського [19] аналізуються процеси монополізації промисловості. І. Озеров приділяв увагу питанням концентрації промисловості, був прихильником контролю над монополіями з боку держави; Л. Кафенгауз детально висвітлив діяльність і еволюцію синдикату «Продамет» на основі матеріалів з Міністерства шляхів сполучення, Міністерства торгівлі і промисловості, приватних осіб; О. Загорський велику увагу приділив кам'яновугільній промисловості і джерелам формування синдикату в цій галузі. В книгах міститься цікавий матеріал про іноземний вплив на ці монополії.

Робітниче питання також не залишилось поза увагою вчених. Йому присвятили свої праці російські вчені І. Верещинський [20], Л. Ліберман [21] та бельгієць М. Ловік [22]. На початку сторіччя в Україні і Росії склалася складна внутрішньополітична ситуація. Вона примусила звернути пильнішу увагу на стан робітників не лише вітчизняних дослідників, а й іноземних підприємців, зокрема бельгійських, які були занепокоєні станом свого рухомого майна. Автори стали більше уваги приділяти вивченню життєвого рівня шахтарів регіону. Особлива цінність цих досліджень полягає в тому, що їх автори були свідками та безпосередніми учасниками процесів, які розглядали. Однак дослідження проводились в загальноросійському масштабі, Донецький регіон розглядався епізодично, схематично.

Низка вчених початку XX століття спрямовували свої зусилля у сфері економічного становища робітничого класу, історії його економічної боротьби і професійної організації. Серед них слід відзначити праці В. Святловського [23], який починав свою трудову і наукову діяльність в Харкові і В. Гриневича [24]. В них міститься чимало цікавих відомостей про робітників Донбасу, що цілком зрозуміло, адже до початку XX ст. на підприємствах регіону працювало лише спадкових робітників 170-175 тис. Багато цікавих даних про економіку Донбасу 1900-1907 рр. міститься у довідковій і популярній літературі початку XX ст. [25].

Таким чином, вже на початку XX ст. був закладений вагомий науковий фундамент для вивчення історії розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX ст. Більшість праць цього періоду характеризуються глибоким вивченням джерел, високим рівнем професіоналізму і усвідомленим прагненням до наукової об'єктивності. Проте, окремі важливі галузі економіки Донбасу, передусім, аграрний сектор, торгівля, фінанси, ще не встигли стати об'єктом ґрунтовного наукового аналізу.

Соціальні катаклізми і національні революції 1917-1920 рр., що потрясли і зруйнували Російську імперію, перервали не лише еволюційний розвиток суспільства, але і поступ наукової історичної думки. Встанов-

лення влади більшовиків і їх прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання тих документів у вивченні проблем розвитку Донбасу 1900-1907 рр., які були закладені раніше так званою «буржуазною» науковою думкою. Проте, незважаючи на це, навіть у ту складну епоху продовжує виходити література, присвячена питанням життя Донбасу [26], або опосередковано торкається проблем його розвитку [27].

Велика кількість цікавих матеріалів публікувалася в журналі «Господарство Донбасу», друкованому органі Донецької губернської економічної ради, що виходив у Харкові в 20-і роки, а також у інших регіональних, республіканських економічних, історичних, громадсько-політичних виданнях. Так, І. Колпаков, аналізуючи технічний стан Маріупольського порту, подає загальний огляд торговельно-судноплавної діяльності довоєнного періоду (1890-1914 рр.) [28]; М. Соболєв наводить дані про участь Донецької губернії у хлібному експорті з Росії і України [29]; В. Ренке – про склад гірничих робітників Донбасу до 1917 р.[30]; Б. Черненко – про збут донецького вугілля в 1900-1914 рр. [31]; В. Белявенцев досліджує травматизм у вугільній промисловості Донбасу початку XX ст. [32]. Цікавий опис розвитку економічних процесів в Донбасі на початку зазначеного століття міститься у статистичних працях початку 20-х рр. [33].

Слід відзначити, що у 20-і рр. виходять перші узагальнюючі праці економістів та істориків радянської України і Росії по дослідженню промислових і соціальних процесів. У них чимало сторінок присвячено історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст. [34]. Ці праці викликають великий інтерес, так як крім того, що дослідники того часу, особливо в Україні, використовували часто «немарксистську» методологію і були вченими з високим рівнем професійної кваліфікації і широкої наукової обізнаності, вони могли користуватися джерелами, безповоротно втраченими у наступні десятиліття, передусім в період сталінського терору і Другої світової війни.

Гострота проблем, які постали перед більшовиками в 20-і роки змушувала їх бути досить відвертими. Тому П. Рубін міг тоді заявити, що вартість продукції металургії України (в перерахунку на довоєнні гроші) в 1923 р. була приблизно в 4-6 разів дорожчою, ніж в 1918 р.[35]. В. Ренке – зазначав, що в 1911-1914 рр. неповнолітні робітники складали 7,6 % усіх зайнятих на шахтах, а дорослі жінки – 1,6 % шахтарів, тоді як у 1921 р. ці показники зросли відповідно до 12,4 % і 11 % від загальної кількості шахтарів [36].

Проте поступово така відвертість і об'єктивність у працях істориків згасла. Наприкінці 20-х років XX ст. перед представниками владних структур з'явилися нові, важливіші завдання, ніж об'єктивне дослідження історії розвитку Донецького регіону, зокрема, пошук «ворогів і саботажників», що заважали поступу Донбасу до соціалізму [37]. Пануючим

принципом історичної науки було визначено принцип партійності, що зводився до «пов'язування» історичного досвіду з генеральною лінією партії, з тими грандіозними завданнями, які стоять сьогодні [38].

Інтерес до проблем розвитку Донбасу в 30-40-і рр. значно знизився, а якщо автори і згадували про Донбас кінця XIX – початку XX ст., то лише для ілюстрації «грандіозних успіхів соціалістичної реконструкції». Необхідно констатувати, що серйозної наукової цінності праці того періоду не мають [39].

Після закінчення Другої світової війни знову з'являються історико-економічні дослідження проблем кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, виходить низка монографій з історії народного господарства СРСР і України. В цьому плані післявоєнне десятиріччя було вельми плідним [40]. Природно, що при цьому праці Г. Бакулєва, Д. Шполянського, М. Гефтера, П. Цукерника будувалися, в основному, на матеріалах економічного розвитку Донбасу, а С. Струмилін відводив Донбасу і Придніпров'ю вельми значне і вагоме місце. Немало сторінок присвячено даному регіону у фундаментальній праці П. Лященка, передусім аналізу концентрації промисловості в імперії на початку XX ст., а також характеристиці розвитку народного господарства національних областей європейської частини країни у період 1900-1917 рр. [41].

При тому, що марксистсько-ленінська догматика наклала незгладжуваний відбиток на усі вказані твори, не викликає сумніву й те, що історична наука другої половини 40-х – першої половини 50-х років зробила значний крок уперед у вивченні історії Донбасу в зазначений період. Якщо оцінювати глибину наукового аналізу, то ці праці поступалися кращим зразкам історіографії 1900-1920 рр., проте за широтою охоплення проблем перевершували їх. Що ж стосується формальних недоліків радянської історичної школи, то в умовах жорстоких переслідувань представників наукової спільноти за ідеологічними мотивами ці недоліки виявилися невідворотніми. Повною мірою сказане стосується праць українських істориків, які з початку 50-х рр. демонструють відродження інтересу до історії соціально-економічного розвитку України кінця XIX – початку XX ст., до історії робітничого класу країни і, природно, Донбасу [42]. Саме у цей період виходять друком праці таких істориків, як О. Нестеренко, Ф. Лось, П. Шморгун [43]. У кожній з них наводяться окремі факти з історії Донбасу початку XX ст. Проте предметом спеціального дослідження розвиток Донбасу у зазначений період не став, хоча в популярному нарисі М. Михайлова і містився спеціальний розділ про Донбас, а в Донецьку і Луганську вийшла низка праць, присвячених 50-річчю революції 1905 р. [44].

З другої половини 50-х рр., після подій XX з'їзду КПРС, розпочинається новий період розвитку історіографії Донбасу (як і в розвитку радянської історіографії в цілому), який продовжувався до середини 80-х рр., коли перебудова в СРСР і політика гласності за короткий термін призвели до кардинальних зрушень в історичній свідомості суспільства. У три зазначені десятиліття розвиток історіографії проблеми відбувався шляхом поступового накопичення і введення в науковий обіг нового, вельми цікавого і досить обширного фактичного матеріалу, що доповнював картину розвитку Російської імперії, України і Донбасу новими штрихами. Порівняно з попередніми працями радянських авторів, статті і монографії, що були надруковані у цей період стали ґрунтовнішими, містили менше гіпотетичних побудов, твердження авторів у більшій мірі підкріплювалися документальним матеріалом. Хоча одночасно, як і раніше, найважливішим критерієм істинності праці залишалась відповідність догмам більшовицької історіографії, сформованим ще у 30-50-х рр. – таким обов'язковим правилом залишилося рясне цитування «класиків» і партійних резолюцій.

Передусім слід зазначити, що у цей період виходять друком монографії з історії промисловості і сільського господарства України в цілому та історії окремих галузей промисловості, соціальних прошарків населення країни [45]; окрім того, з'являються перші фундаментальні історичні дослідження, що безпосередньо висвітлювали розвиток Донбасу кінця XIX – початку XX ст. [46]. Виходить низка професійних досліджень тих чи інших проблем розвитку імперії початку XX століття, що торкалися історії Донбасу. Це праці І. Маєвського, В. Бовикіна, Л. Ананьїна, Е. Крузе та інших російських авторів [47]. Досить змістовні праці опубліковані і українськими вченими, проте коло їх досліджень було дещо обмежене, тематика, в основному, торкалася проблем робітничого класу. Це передусім пояснювалося жорстким ідеологічним і політичним пресом у неросійських регіонах СРСР [48].

Розглядаючи праці донецьких істориків 1960-1980 рр., слід зазначити, що вони більше розробляли проблематику історії регіону радянської епохи. Лише деякі з них, зокрема О. Максимов, О. Прийменко, досліджували історію Донбасу кінця XIX – початку XX ст. [49]. Нарешті, аналізуючи проблеми висвітлення історії розвитку Донбасу 1900-1917 рр. у краєзнавчій літературі популярного характеру, слід зазначити, що її якість з наукової точки зору вельми невисока, а зміст і стиль викладу часто має шаблонний характер [50]. Політика перебудови, розпочата в СРСР в середині 1980-х рр. відкрила шлюзи гласності, але досить швидко призвела до загального усвідомлення того факту, що власну історію ми знаємо вельми вибірково. Штучне поєднання історії з більшовицькою теорією, що ревно оберігалося цензурою до кінця 80-х рр. перестало задовольняти суспільство. Проте, очевидно, така ситуація пояснюється не лише ідеологічним тиском, під

яким перебувала історична наука в СРСР, але і рівнем індивідуальної і громадської свідомості, способом і стилем мислення, світоглядом, усім тим, що нині визначається терміном «менталітет». Тим не менше, глибокий, науковий, позбавлений від демагогії і апологетики аналіз минулого був необхідний для вирішення чисельних і важливих соціально-економічних проблем, що постали перед Донбасом і Україною в цілому. Перші спроби такого аналізу були зроблені донецькими істориками ще наприкінці 80-х рр., коли предметом дослідження стали явища, події, що раніше залишалися «за кадром» [51].

Крах у 1991 р. тоталітарно-комуністичної системи, здобуття Україною незалежності, курс на побудову демократичної правової держави і громадянського суспільства висуває багато нових завдань у дослідженні розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX ст. 90-і рр. позначені виходом у світ цікавих праць українських істориків як в Україні, так і за рубежем, які так чи інакше безпосередньо зачіпають різноманітні аспекти історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст. До них слід віднести праці О. Субтельного і Ч. Вінна, В. Сарбея, І. Самарцева, І. Коропецького, О. Щербиніної, Б. Кравченка і багатьох інших [52].

Таким чином, можна дійти висновку, що в умовах свободи наукової творчості розкриваються широкі перспективи для виходу історичної науки на вищий рівень наукового аналізу. Найперспективнішим напрямком дослідження історії Донбасу кінця XIX – початку XX ст., на нашу думку, є перегляд історії економічного розвитку регіону цього періоду. Він пов'язаний з відмовою від висвітлення даної проблематики через призму ленінської теорії імперіалізму в зв'язку з відновленням ринкової системи господарювання в посткомуністичному суспільстві. Важливим є вивчення класу промислових, торговельних, фінансових і аграрних підприємців Донбасу, їх соціального, етнічного і професійного складу.

Чекають свого розкриття і багато інших питань: вивчення організації місцевої влади і міського самоврядування; дослідження етнічних спільнот Донбасу в зазначений період та їх взаємовідносин; селянство Донбасу, його кількісні і якісні характеристики. Навіть такі, здавалось би глибоко вивчені проблеми, як історія пролетаріату регіону, історія класової боротьби, робітничого і революційного руху потребують нового прочитання з точки зору об'єктивності, неупередженості і політичного реалізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х., 1908; Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России: В 2 т. – Х., 1915-1924.*
2. *Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. Т. 1 – Х., 1915. – С. 20-36, 37-57.*

3. *Там само. – С. 58-92.*
4. *Там само. – С. 197-202.*
5. *Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны. Т. 2. – СПб., 1889.*
6. *Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформний період. – Дніпропетровськ, 1992.*
7. *Зив В.С. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Пг., 1917.*
8. *Зив В.С. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. Германские капиталы. – СПб., 1915.*
9. *Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. – Екатеринослав, 1895.*
10. *Зак А.Н. Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности. – СПб., 1914.*
11. *Никольский В. Франция и Россия. Очередные вопросы финансовой и экономической политики. – Пг., 1917.*
12. *Зак А.Н. Промышленный капитализм в России. – М., 1908; Гливиц И. Железная промышленность России. – СПб., 1911; Гливиц И.П. Синдикаты в русской железной промышленности. – СПб., 1911; Гольдштейн И. Современное положение вопроса о синдикатах в России и за границей // Народное хоз-во. – 1910. – № 4. – С. 101-120.*
13. *Терпигорев А.М. Описание Донецкого бассейна. (Разработка месторождений). Т. 2. Вып. 1-2. – Екатеринослав, 1914-1915; Терпигорев А.М. Описание Донецкого бассейна. Т. 6. Вып. 1-2. – Х., 1918, 1922.*
14. *Горлов А.Н. История горнозаводского дела на территории Донецкого кряжа и вблизи Керчи. //Горнозавод. дело. – 1915. – №27. – С. 13-19.*
15. *Матвеев И. Очерки Южно-русской горной промышленности // Вестн. финансов. –1898. – №3.-С. 194-198.*
16. *Пажитнов К.А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на Юге России. // Народное хоз.во. – 1905. – № 3. – С. 196–244.*
17. *Озеров И.Х. Основы финансов. – М., 1917.*
18. *Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности. – М., 1910.*
19. *Загорский О. Синдикаты и тресты. – Пг., 1914.*
20. *Верещинский И.И. Рабочий шахтер в Донецком бассейне. – М., 1892.*
21. *Либерман Л.В. Условия труда горнорабочих в Донецком бассейне // Вестн. фабрич. законодательства. – 1905. – № 1.*
22. *Lauwick M.L. L'industrie dans la Russie Meridionale: Sa Situation, son Avenir. – 1907.(Ловік М.Л. Індустрія у Південній Росії: її розміщення та майбутнє.– [Б.М.], 1907.).*
23. *Святловский В.В. Харьковский фабричный круг: Отчёт за 1885 г. – СПб., 1886.*
24. *Гриневич В. Профессиональное движение рабочих в России. Организация союзов. – Одесса, [Б.Г.].*
25. *Адресно-промышленная книга горнопромышленников Юга России на 1900-Юга России. – Х., 1916; Вся Екатеринославская губерния. 1913. – 1901 гг. – СПб, 1902; Адресный список горнопромышленных предприятий Екатеринослав, 1913; Железопрокатные заводы в Константиновке: Устав. – Х., 1897; Приложение к Всеподданнейшему отчёту Екатеринославского губернато-*

ра за 1911 г. – Екатеринослав, 1912; Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну на 1914 г.- Екатеринослав, 1914; Список фабрик и заводов Российской империи / Под ред. В.Е. Варзара. – СПб., 1912; Торгово-промышленная справочная книга. – Екатеринослав, 1908.

26. *Арский р. Донецкий бассейн. – М., 1919; Фомин П.И. Донецкий бассейн. – Х., 1920.*
27. *Народное хозяйство в 1915 г. – Петроград, 1918.*
28. *Колпаков И. Техническое состояние Мариупольского торгового порта // Хоз-во Донбасса. – 1923. – № 34-35. – С. 52-54.*
29. *Соболев М.Н. Экспорт хлеба из России // Хоз-во Донбасса. – 1923. – № 34-35. – С. 40-45.*
30. *Ренке В. Характеристика рабочего состава промышленных предприятий Донугля // Хоз-во Донбасса. – 1924. – №11-12. – С. 6-23.*
31. *Черненко Б.Г. К вопросу о развитии сбыта донецкого топлива // Хоз-во Донбасса. – 1925. – № 11-12. – С. 6-23.*
32. *Белявенцев В.О. О безопасности горных работ: (Итоги горловского съезда) // Хоз-во Донбасса. – 1925. – № 11-12. – С. 116-123.*
33. *Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Т. 1: Промышленность Донбасса.*
34. *Яворський М. Україна в епоху капіталізму: У 3-х т. – Х.- Полтава, 1924-1925; Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст: У 3 т. – Одеса, 1925-1929; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. – К., 1925; Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. – Х., 1926; Балабанов М.С. Очерки истории рабочего класса в России: В 3 ч. – М., 1923-1926; Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР: В 2 т. – М., 1926-1929; Ельницкий Е. Рабочее движение в России. – М., 1925.*
35. *Рубин П. Целесообразное техническое и экономическое использование металлургических заводов Юга России: (Доклад, сделанный проф. Рубиным в Укргосплане) // Хоз-во Донбасса. – 1923. – № 34-35. – С. 22-23.*
36. *Ренке В. Характеристика рабочего состава каменноугольных предприятий Донугля // Хоз-во Донбасса. – 1924. – № 7-8. – С. 92-95.*
37. *Экономическая контрреволюция в Донбассе: Итоги Шахтинского дела (1928 г.): Статьи и документы / Под ред. Н.В. Крыленко. – М., 1928.*
38. *Фрейдлин Б. Проблемы истории рабочего движения // История пролетариата СССР. – 1932. – № 9. – С. 9-10.*
39. *Кривицкий А.П. Донбасс за 10 лет (1920-1930 гг.) / С предисл. И.И. Шварца. – Х., 1930; Советская Украина за 20 лет. – К., 1938.*
40. *Енциклопедія Українознавства / Під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Мюнхен- Нью-Йорк, 1949. – С. 1036,1083-1087; Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. – М., 1950; Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России начала XX в. – М., 1953; Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитализм в металлургии Юга России до I мировой войны // Истор. зап. – 1953. – № 43. – С. 78-96; Струмилин С.Г. История чёрной металлургии в СССР. Т. 1 – М., 1954; Цукерник П.А. Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк.*

М., 1954; Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955.

41. *Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.2. Капитализм. – М., 1948. – С. 294-324, 479-489.*
42. *Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX – начале XX в. – М., 1954.*
43. *Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX – начале XX вв. – К., 1955; Шморгун П.М. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. – М., 1955.*
44. *Михайлов Н.Н. Над картой Родины. Политико-экономический очерк. – М., 1954. – С. 38-39, 185-193, 406-414; Гончаренко Н.Г. Донецкий пролетариат накануне и в годы первой русской революции. – Ворошиловград, 1955; 1905 год в Донбассе: Из воспоминаний участников первой русской революции. – Сталино, 1955; Максимов А.М. Революционная борьба пролетариата Донбасса в 1905 г. – Сталино, 1956.*
45. *Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – К., 1962; Розенфельд Я.С., Клименко К.И. История машиностроения СССР. – М., 1961; Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1. – К.. 1967; Історія селянства Української РСР: У 2 т. Т. 1. – К., 1967; История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. Т. 5: Украина в период империализма. – К., 1983.*
46. *Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Донецька область. – К., 1970; История рабочих Донбасса: Т. 1. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. – К., 1981.*
47. *Маевский И.В. Экономика русской промышленности в годы первой мировой войны. – М., 1957; Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитализма в России. – М., 1967; Ананьин Л.И. Россия и международный капитал. – Л., 1970; Крузе Э.Э. Условия и быт рабочего класса России в 1900-1914 гг. – Л., 1981.*
48. *Стадник М.И., Прохоренко М.Ф. Профсоюзы Украины до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1959; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема (1910–1914 гг.). – К., 1966; Болясний І.А. Робітничий рух у Катеринославській губернії в 1910-1914 рр. – Х., 1963; Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України наприкінці XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідом. зб. – К., 1971.– Вип. 6.– С. 30-38.; Корнійчук Л.Я. Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії // Там само. – С. 80-88.*
49. *Максимов А.М. Революционное движение в Донбассе в 1905 – 1907 гг. // Тр. Донецк. индустр. ин-та. – Донецк, 1958.– Т. XXX, вып. 1. – С. 5-32; Максимов А.М. Положение пролетарита Донбасса и его революционная борьба в 1900 – 1903 гг. // Там само. – Донецк, 1959.– Т. XLIII. вып. 3.– С. 5-26; Максимов А.М. На баррикадах. – Донецк, 1973; Прийменко О. Роль більшовиків в організації профспілок Придніпров'я і Донбасу (1905 – 1909 рр.) // Укр. істор. журн. – 1965. – № 4. – С. 86-95; Прийменко О. Особенности фор-*

мирования рабочего класса горнопромышленного Юга России в конце XIX – нач. XX в. // Тез. док. и сообщ науч. конф. ДонГУ. – Донецк, 1967. – С. 55-57; Прийменко О. Легальные организации рабочих Юга России в период империализма (1895 – февр. 1917 гг.). – К.; Донецк, 1977; Прийменко О. Культурно-освітні заклади робітників Півдня Росії в 1905-1907 рр. // Питання історії СРСР. – Харків, 1978. – Вип.23. – С. 89-90; Прийменко О. Борьба рабочих горнопромышленного Юга России за культурно-просветительские организации в 1907- 1910 гг. // Вопр. истории СССР.– Х., 1986. – Вып. 31.– С. 99-106.

50. *Левицкий Ю. Донецкий бассейн за 40 лет Советской власти. – Сталино, 1957; Замковой Б.П. Донбасс индустриальный. – Сталино, 1958; Догентмян р.Э. Индустриальное развитие Ворошиловградской области за 40 лет Советской власти // Учен. зап. Ворошиловград. гос. пед. ин-та. – Ворошиловград, 1957; Запорожец М.Я. Истоки великих свершений. – Донецк, 1972; Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / Сост. С.П. Булкин, М.Е. Миронов. – Донецк, 1972; Книга о Донбассе. – 2-е изд., перераб. – Донецк, 1977.*
51. *Бурносов В., Никольский В. От рождения к возрождению. К 100-летию кооперации Донбасса // Вечер. Донецк. – 1988. – 28 июня; Прийменко А., Бурносов В. В начале пути: К 100-летию Донецкой кооперации // Донбас. – 1989. – № 1.– С. 82-86; Прийменко А.И. Внешкольное просвещение в Донбассе в 1900-1917 гг. // Народное образование Донецкой области: История и современность (К 200-летию образования первой школы в Донбассе): Тез. докл. и выст. – Донецк, 1990. – С. 9-11.*
52. *Новые страницы истории Донбасса. Кн. 1, 2. – Донецк, 1992; Сарбей В.Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Укр. істор. журн. – 1992. – № 6.– С. 40-46; Донбасс: прошлое, настоящее, будущее: Формирование и развитие трудовых традиций. – Краматорск, 1993; Донбасс и Приазовье: Тез. докл. междунар. конфер. – Мариуполь, 1993; Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початку XX ст. // Укр. істор. журн. – 1994. – № 4. – С. 19-29; Летопись Донбасса: Краеведч. сб. Вып. 2. – Донецк 1994; Новые страницы истории Донбасса. Кн. 3. – Донецк, 1994; Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К. 1995 .– С. 97, 220; Щербинина Е.В. Франко-бельгийские капиталы и их место в угольной промышленности Донбасса в конце XIX – начале XX вв. // Изучение истории Украины в учебных заведениях. – Донецк, 1995. – С. 86-87; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997. –С. 63–67.*

Надійшла до редколегії 30.10.2000 р.

УДК 930(470+571)(477): 323.15

В.В. ПЕТРОВСЬКИЙ

ПОГЛЯД НА «БРАТЕРСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО»

Аналізується зміст книги сучасного англійського дослідника та публіциста А. Лівена, присвяченої, в основному, українсько-російським стосункам

У 1999 році видавництво Інституту миру США у Вашінгтоні (створений у 1984 р.) опублікувало книгу Анатоля Лівена «Україна та Росія. Братерське суперництво». Зацікавленість автора проблемою українсько-російських відносин не випадкова: у 1993-1995 рр. він працював московським кореспондентом «The Times» (Лондон) і протягом дев'яти візитів до України, тримісячної поїздки по республіці влітку-восени 1995 р. зібрав багато матеріалу, інтерв'ював десятки політичних та громадських діячів, рядових громадян. До того ж, він пов'язаний з нашою країною родинними узами, маючи дружину українку Олександру (саме їй присвячена вказана праця).

Ще виконуючи обов'язки співробітника газети «Financial Times» в країнах Центральної Європи, А. Лівен розпочав роботу над книгою, закінчивши її в основному в 1997 р. Ця праця стала яскравим прикладом ефективності програми, розробленої сенатором США Д. Рандолфом (штат Західна Вірджинія), який з 1987 р. виконував головну місію організатора наукових досліджень найскладніших проблем сучасного світу в Інституті миру.

У 1996 р. А. Лівен був одним із 15-ти наукових співробітників цього інституту, що одержували стипендію і могли завершити творчі плани. Він є автором двох монографій, що набули широкого розголосу на Заході: «Чечня: надгробок російської влади» [1][1] і «Балтійська революція» (одержала престижну літературну премію). Нині А. Лівен видає журнал «Strategic comments» і працює експертом пост-радянських проблем Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні.

---

[1] Ця праця є комбінацією вражень автора з лінії фронту в Чечні, аналізу тенденцій розвитку Росії, роздумів стосовно соціальної теорії та російської практики. А. Лівен вважає, що війна, незважаючи на значні страждання й руйнацію, не справить глибокого впливу на загальну політичну ситуацію в Росії і навіть на характер самого суспільства Республіки Ічкерії. Водночас вона підкаже регіональним лідерам, що відкритий бунт проти Москви може видатися занадто дорогим і трагічним для його організаторів та учасників.

У вступі до книги автор попереджає читача, що запропонована праця відображає його власні погляди та висновки, значною мірою почерпнуті не лише з академічної літератури, але й численних інтерв'ю з жителями різних регіонів України.

Президент Інституту миру р. Соломон у передмові наголошує, що авторові книги, на відміну від багатьох інших спеціалістів-геополітиків, удалося показати тісний взаємозв'язок між проблемою вступу до НАТО країн Східної Європи та стабільністю російсько-українських стосунків. Крім того, вважає президент, А. Лівен довів неможливість реалізації сценарію етнічної поляризації і політичного екстремізму в Україні, який пророкувався багатьма інституціями та особами на Заході.

У п'яти розділах книги стисло подано динаміку розвитку й оцінки істориками українсько-російських відносин. Симптоматична для позиції автора назва першого розділу – «Україна й Росія: об'єднані та розділені історією». Автор охарактеризував становище у великих індустріальних і економічних центрах Сходу та Півдня України з точки зору взаємостосунків титульної нації та національних меншин, насамперед – росіян, особливості сучасного російського та українського націоналізму. Окремий розділ присвячено Криму й Севастополю.

У західних регіонах України А. Лівен теж побував, але враження щодо них викладені дещо фрагментарно, з акцентом на існування там більш чітко виражених націоналістичних тенденцій. А. Лівен намагається бути максимально неупередженим, не зупиняючись перед критикою недоліків та помилок як російського, так і українського урядів, крайнощів у позиціях російських та українських націоналістів.

З одного боку, він запевняє читачів, що більшість громадян України не сприймає, за його спостереженнями, версію вузького, етноцентричного, часто шовіністичного типу українського націоналізму. Водночас і надії російських імперіалістів використати родову близькість росіян і українців як аргумент для союзу двох держав теж не райдужні. Саме незначна різниця між двома народами в етнолінгвістичному плані допомагає росіянам, за словами А. Лівена, безболісно розвинути лояльність до громадянської версії українського патріотизму та ідеї українізації. Саме цей факт робить росіян в Україні непридатним елементом для створення «п'ятої колони», яка б дестабілізувала становище в республіці і привела її під владу Росії. Потенціал таких настроїв та дій російської діаспори, як і самої Росії, на думку автора, часто перебільшується. Цей висновок контрастує з похмурим попередженням російського дослідника української політики О. Міллера, який стверджує: навіть Конституція України 1996 р. не гарантує, що в росіянах з часом не будуть бачити «п'яту колону», а російськомовним українцям або дітям від змішаних шлюбів не будуть нав'язувати

виключно українську ідентичність чи дивитися на них, як на «другорядних» українців [2].

Своєрідного висновку А. Лівен дійшов стосовно статусу російської меншини взагалі, вважаючи її представників не справжніми росіянами, а російськомовними радянськими іммігрантами. До того ж, вони мало відрізняються від російськомовних українців, а 34 проценти з них розмовляють українською мовою або суржиком. Ще раніше А. Лівен характеризував «п'яту колону» росіян у СНД «паперовим ведмедем», яким Росія жахає сусідів [3].

На думку автора книги, головною опорою української незалежності є російськомовні українці, що виявили повну лояльність до державності. Цілком погодитися з таким припущенням важко, бо ще в 1994 р. Д. Шоу слушно зазначив: лише перемога еліти Східної України над елітою Західної України забезпечила подальше існування незалежної держави. Має рацію А. Джаскі: владу розділили росіяни й українці, російськомовні та україномовні українці, пристосувавшись до ситуації. Пристосуванство в Україні дійсно перетворилося у форму державного корпоративізму, в якому економічні клани були тісно пов'язані зі старою командною системою державного лобіювання при розподілі ресурсів [4].

Торкаючись стародавньої історії східного слов'янства, А. Лівен категорично заперечує тезу про тисячолітнє існування як українських, так і російських коренів державності. Аналізуючи події 1654 року, автор риторично запитує: хто більше зруйнував плани об'єднання Русі – чи українські націоналісти, які з часом почали доводити необхідність окремого існування Малоросії, чи великоросійські імперіалісти зі своїми нав'язливими ідеями автократії, абсолютизму, централізації та стандартизації? Втім, він сам фактично й відповідає на це питання, називаючи злочином і помилкою знищення за 150 років російською владою всіх автономних українських інституцій, узаконення кріпацтва Катериною II. Стосовно останнього твердження слід додати, що, скажімо, М. Драгоманов писав: цариця узаконила кріпосне право за проханням української старшини, а існувало воно фактично з часів Б. Хмельницького [5]. Водночас названі заходи імперського уряду А. Лівен вважає закономірною частиною загальноєвропейського процесу, коли в Австрії, Прусії чи Іспанії королівські інституції посилювали централізаторські тенденції, ліквідуючи локальні традиції політичної автономії, лінгвістичної окремішності.

Цілком резонним є висновок автора про ключову роль лідерів православної церкви України у прискоренні рішень Переяславської ради 1654 р. Хоча необхідно відзначити й деяку неточність: далеко не всі найвищі ієрархи церкви середини XVII ст. виступали за визнання московського царя верховним сувереном, про ледь не все низове духовенство за-

хищало цю ідею. Саме з легкої руки київського митрополита І. Борецького (1620-1631 рр.) почало розвиватися малоросійство (Є. Маланюк через три століття називав малоросів національно-дефективними, скаліченими психічно, духовно, часом і расово), підхоплене священиками Лівобережжя. Саме після 1654 р. виник термін «слов'яноросійський народ», ідея етнічної та релігійної єдності українців і росіян, оприлюднена 1674 р. у відомому «Синопсисі» [6].

На думку А. Лівена, Україна не мала колоніального статусу ні в складі царської Росії, ні в складі Радянського Союзу. Її деяку подібність до становища Ірландії під владою британської корони він пояснює наявністю таких дій, як ліквідація уніатської церкви, автономних органів управління, забороною вживати українську мову в державних школах і друкованих виданнях. З іншого боку, наявність значної кількості українців на високих посадах в імперських центрах, відсутність чітких розмежувальних ліній між російським та українським селянством стимулювали асиміляцію українського населення. Висновки автора збігаються з позицією Ю. Остерхаммеля, який підкреслює, що поняття «колоніалізм» не обов'язково зневажливе, а за своїм статусом колонізатори й колонізовані часто не відрізняються один від одного [7].

З економічної точки зору, підкреслює А. Лівен, Україна взагалі ніколи не була колонією Росії. Тим більше цей постулат діяв у період існування радянської України, особливо на рівні особистого досвіду громадян УРСР. Тому автор, посилаючись на професора школи славістики та східноєвропейських досліджень Лондонського університету Е. Вілсона, наголошує: «Більшість населення, яка голосувала за незалежність у 1991 р. чітко асоціювалася не з національним рухом або незалежними українськими урядами 1917-1920 рр, а зі спадщиною радянської України».

Традиційно А. Лівен, як і більшість авторів, підкреслює важливу роль націонал-комуністів у розвитку українізації 20-х років. Але прискіпливе й глибоке вивчення сучасним українським істориком В.І. Нагорним документів та діяльності націонал-комуністів доводить, що вони належать до типу бюрократичних сепаратистів, які мали великі амбіції та намагалися захистити себе перед московським центром, одержати максимальну владу в Україні. Саме з цієї причини вони не сприйняли гучний більшовицький постулат про надання влади міському пролетаріату і відповідного наміру поставити «його мову, мову московську, на перше місце» [8]. Як свідчать факти, саме лідер націонал-комуністів М.О. Скрипник вперто домагався ліквідації дійсно української національної партії комуністичної спрямованості – УКП. Так, у грудні 1924 він обвинувачував її діячів в антиросійській позиції, симпатіях до С. Петлюри. Інший відомий націонал-

комуніст – О. Шумський картав керівників УКП за вимогу створити в УСРР українську армію, хоча раніше сам пропонував таку ідею.[9]

Складнішою, на наш погляд, була позиція польського уряду у першій чверті XX ст. стосовно УНР, яку А. Лівен різко протиставляє доброзичливій лінії Варшави в грудні 1991 р. Дійсно, Польща першою, майже водночас з Канадою, визнала незалежність України. Але ж і в 1920 р. Пілсудський орієнтувався на підтримку самостійної української держави на правому березі Дніпра. В докторській дисертації р. Потоцького, виконаній у Люблінському католицькому університеті, доведено, що польський диктатор хотів бачити УНР окремим державним організмом, який би відділяв Польщу від радянизованої території. Правда, Ю. Пілсудський у листі до генерала А. Лістовського цілком резонно вагався, чи в змозі Україна втримати статус незалежної держави. І все ж саме на основі такої позиції 11 лютого 1927 р. на території Польщі було створено український військовий штаб, який при допомозі Генштабу Речі Посполитої розробляв плани формування українських збройних сил чисельністю 16-17 тисяч старшин і 25-26 тисяч рядових вояків. На випадок війни вони повинні були наступати в район Кам'янця-Подільського для організації там нових національних дивізій [10].

Посилання А.Лівена на повідомлення кореспондентки Ассошіейтед Прес А. Чарлтон від 9 жовтня 1996 р. про наявність територіальних домагань поляків на українські території необхідно було хоча б прокоментувати. Адже коли А. Чарлтон навела як приклад заборону групі польських ветеранів Другої світової війни встановити пам'ятник своїм побратимам, полеглим у боях з нацистами, радянськими військами та загонами ОУН – УПА (останній факт делегатами не підкреслювався), то в даному разі мова йшла більше про тягар не закінченої й сьогодні дискусії стосовно причин і винуватців неоголошеної українсько-польської війни 1939-1947 рр., ніж претензій на територію. До того ж раніше А. Лівен писав: неможливо уявити сьогодні чи в майбутньому, щоб польський парламент оголосив Львів польським містом, як це зробив російський стосовно Севастополя.

Виділивши окремо проблему голодомору в Україні 1933 р., автор відкидає щодо нього термін геноциду (чи етноциду) українців, подібного до знищення євреїв нацистами. Він схиляється до пояснення, висловленого такими істориками, як р. Шпорлюк, Б. Кравченко. На їх думку, голод у регіонах Дону, Кубані, Оренбурга, Казахстану був не менш спустошливим, ніж в Україні. Крім того, неукраїнське сільське населення в республіці постраждало не менше (за кількістю жертв у співвідношенні до загальної чисельності), ніж власно українське. Вважаємо, що А. Лівен тут має рацію, адже в 1998 р. С Уіткрофт, р. Девіс [11], С. Кульчицький [12] висловлювали аналогічну точку зору, охарактеризувавши голодомор як

політичну акцію, що не набула національного характеру. Адже в 1931-1932 рр. бунти та виступи селянства проти радянської влади не припинялися. Так, 26 і 31 березня 1932 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про винесення смертного вироку кільком лідерам «куркульських» заколотів. Серед них і середняк з України М. Виничук, який особисто знищив сім більшовиків, двох з яких спалив живцем [13].

А. Лівен свідчить: більшість східних українців, з якими йому довелось контактувати, не відчуває, що колишній СРСР був для них таким же чужим, як для прибалтійських народів чи галичан, але вони не вважали його й цілком своїм. Не існує стіни між російською та українською культурами, як у мусульман чи кавказьких народів. Логіка цього висновку не повинна, однак, затьмарювати той факт, що радянська Україна дійсно залишалася нео-Малоросією (за висловом І. Лисяка-Рудницького). Адже для перетворення українців на напів-націю – регіональний різновид єдиного імперського комплексу, зовсім не обов'язково було ліквідовувати їх як етнічну спільноту. Саме тривале перебування української нації у стані меншовартісної самооцінки викликало гіркі слова В. Липинського: український народ вічно національно «відроджується», але ніколи не може народитися. [14].

Можливо, М.С. Хрущов, здавна пов'язаний кар'єрно з Україною, насправді хотів бачити українців «другими великими братами», але твердження автора про те, що він дозволив П.Ю. Шелесту проводити масштабну українізацію, дуже сумнівне. По-перше, П. Шелест став першим секретарем ЦК КПУ лише в 1963 р., коли йшов наступ на «шестидесятників» (він почався в кінці 1962 р.), а рішення конференції з питань культури української мови, проведеної на початку 1963 р., відверто ігнорувалися керівництвом республіки. По-друге, синхронно зі «смертю» відлиги, з 1959 р. відбувається деукраїнізації, а в третій програмі КПРС у жовтні 1961 р. фактично заплановано створення «homo Sovieticus» на базі російської мови та культури. Вже восени 1965 р. Л. Брежнєв висміяв ті нерішучі паростки дерусифікації, які намагався упроваджувати міністр освіти УРСР Ю. Даденков. Обіцянки П. Шелеста українській інтелігенції у листопаді 1966 р. підтримати процес українізації були оманливі, бо йому просто було необхідно встановити modus vivendi з культурною елітою республіки. За своєю політичною сутністю він залишався догматиком більшовицького гатунку, антилібералом і антисемітом [15].

У другому розділі «Українці та росіяни в незалежній Україні» наводиться думка, що за радянський період у Східній Україні більше мав місце не процесс русифікації, а «радянізація». Автор доводить, що колишні українські селяни, які масово мігрували у міста в період індустріалізації, не могли бути «денаціоналізовані», як пишуть українські та західні авто-

ри, оскільки не були до цього «національними». В аналогічному становищі перебували й росіяни в першій чверті XX ст. Таким чином, представники обох націй «варилися в пролетарському казані», ставши більш радянськими, ніж росіянами чи українцями.

В сучасній Україні при відсутності громадянського суспільства, впливових російських організацій опір українізації, як запевняв автора книги директор музею Блаватської у Дніпропетровську вчитель В. Лях, не може стати суттєвим. А. Лівен додає ще одну причину відсутності протесту: загальна атмосфера політичної пасивності, апатії та цинізму, яка охопила майже всю Україну. Як вважає президент Фонду підтримки російської культури в Україні М. Шульга, питання відродження української нації і проблема становища російської мови в умовах економічної кризи й відсутності міжетнічних конфліктів на шкалі суспільних пріоритетів перебувають аж на другому та третьому місцях знизу [16].

Очевидно, А. Лівен перебільшує форсований характер процесу українізації, посилаючись на скарги не вказаних російських інтелігентів з Донецька. З одного боку, вони не ставили під сумнів неприродність існування в місті до 1992 р. лише однієї школи з викладанням українською мовою, водночас висловлюючи дивне занепокоєння, що ситуація складеться навпаки: в Донецьку символічно залишиться тільки одна російська школа. Але ситуація початку XXI ст. не виправдовує таких побоювань, незважаючи на спалахи українсько-російської біполярності, штучної політизації історії обох народів. Недарма директор Національного інституту українсько-російських відносин С. Пирожков констатує: російська мова й культура не мають нічого спільного з імперським стилем мислення. Ця теза підсилена думкою про необхідність відмови від наказів у сфері культури, а також прогнозом: можливо, лише через два-три покоління українська мова може набути повноцінного статусу [17].

Можна погодитися, що на початку 90-х рр. як в Україні, так і Росії деякий час мав місце поворот до місцями брутального й спрощеного націоналізму, хоча мотиви для цього були різними. Крайня позиція в питанні прискореної українізації з боку Л. Кравчука, яка посилилась після наради 20 лютого 1992 р. з керівництвом Руху (вирішувалося, які міністерські посади можуть одержати лідери Народного Руху України) [18], без сумніву, викликала соціальну напруженість у суспільстві.

А. Лівен вважає, що в погіршенні суспільного клімату винні й історики. При цьому він цитує Е. Вілсона, який писав, що українські вчені незалежної держави почали більше говорити не про українсько-російське співробітництво, а про конфлікти. Хоча, якщо підійти до цієї проблеми з точки зору історичної правди, то в радянські часи саме складність, неоднозначність цих стосунків і приховувалися.

Що стосується безглуздих доказів тих українських істориків, які розглядають навіть прадавніх жителів українських земель «чистим етносом», доводячи існування українців ще з неолітичної доби, то аналогічні міркування, основані в основному на чванливості, можна зустріти в багатьох країнах, не виключаючи й Росію. Скажімо, російський письменник Ю. Пєтухов доводить, начебто історія росіян-арійців налічує не менше 20 тисячоліть. Інший автор – В. Кандиба – поселяє русів понад ніж три мільйони років тому в Антарктиді [19]. Таких прикладів, на жаль, досить багато і в українських, і в російських виданнях, особливо протягом 1992-1994 рр. Це природно, оскільки на початковому етапі становлення державності майже всі народи проходили через випробування романтично-піднесеним описом обов'язково героїчного минулого, що сягало в глибину далеких віків.

Якщо А. Лівен і чув від когось з жителів Львова чи українців діаспори образливе прізвисько росіян «дикі азіати», то це не є показником загального настрою українського суспільства. Скоріше тут мала місце особиста роздратованість, відсутність культури спілкування чи шовіністично-зверхня позиція. Нагадаємо, що на початку XX ст. серед населення південно-західної України побутували прислів'я: «дурний, як гуцул», «дурний, як два німці вкупі». Поляки нерідко говорили: «glupi jak chahol malorosyjski», чехи – «hloupy jako Tatar» і т. д. На межі двох тисячоліть такі «характеристики» викликають лише поблажливу посмішку та думки про низький рівень загального розвитку людини.

Кілька слів необхідно сказати стосовно обвинувачень А. Лівеном професора Я. Дашкевича в проповіді «небезпечних поглядів»з етнічних проблем. У 1991 р. він назвав народами, які мають право на етнічну спадщину Київської Русі, лише українців, татар і караїмів. Навряд чи доцільно вважати цей висновок бездоганно правильним, але через два роки він же стверджував: на території Руської землі формувалися чотири етноси: український, російський, білоруський та псково-новгородський (останній він вважає субетносом).

Не виправдалася стурбованість автора стосовно зміни мирного політичного азимуту українського уряду на більш войовничий. Добровільна відставка Б. Єльцина напередодні 2000 р. теж анулювала тезу А. Лівена про те, що в Росії може запанувати атмосфера ненависті й небезпеки. Навпаки, після юридичного завершення процесу об'єднання Росії з Білорусією, наступу російської армії у Чечні на чільному місці з'явилася ледь не харизматична фігура В. Путіна та проурядового блоку «Єдність», консолідувавши російське суспільство, хоча й не в демократичному напрямі.

Подібно іншим авторам, що вивчають особливості України, А. Лівен відзначає суттєві розбіжності в ментальності жителів різних регіонів рес-

публіки. Він пояснює їх тим, що в роки радянської влади громадяни насамперед ідентифікували себе за місцем проживання та загальносоюзною належністю, лише частково – членами формально суверенної структури, якою була Україна. Не заперечує автор і твердження Е. Вілсона стосовно терміна «тутешні», який начебто розповсюджений у деяких областях, хоча сьогодні практично не вживається. Важко сказати, чи має рацію політолог М. Обушний, констатуючи: третина населення України вважають себе українцями, а дві третини ще не визначилися в цьому відношенні [20].

На думку А. Лівена, між своєрідними полюсами України – крайнім Сходом та Заходом – знаходиться пояс восьми центристських областей, де в 1994 р. ні Л. Кравчук, ні Л. Кучма не набрали більшості голосів. Коли б Галичина й російськомовні Донецьк чи Харків безпосередньо межували, єдність та мир не могли б зберегтися через обопільну ворожість жителів. Але реальну загрозу внутрішній стабільності та курсу економічних реформ становить, як вважає автор, боротьба кланів та «партій влади» Донбасу та Дніпропетровщини, представники яких об'єднуються навколо специфічних економічних інтересів (інколи кримінальних) або тих чи інших лідерів. Саме ці угруповання, впевнений А. Лівен, в змозі порушити загальнонаціональний спокій, якщо в боротьбі за владу на місцях чи в центрі спробують розпалити націоналістичні пристрасті. Такий розвиток подій набагато небезпечніший, ніж вплив з Москви або місцевих проросійських настроїв. Вважаємо, що описаний прогноз справдитися не може, навіть сам зміст книги А. Лівена підтверджує це.

Втім, існування адміністративно-економічних кланів, напевне, закономірний процес. Ідеолог УНА-УНСО Д. Корчинський, апелюючи до тези У. Еко про повернення середньовіччя в сучасне буття, першим помітив і пояснив прагнення громадян посткомуністичного суспільства «збиратися в зграї» – клани [21].

Взагалі погляди А. Лівена на українську еліту критичні найвищою мірою. Після бесіди з мером Дніпропетровська М. Швецем та представниками міської влади він дійшов висновку: регіональне керівництво продовжує залишатися радянським і авторитарним за своїми переконаннями, не любить неприємної правди, особливо про тривалі затримки платні вчителям та державним службовцям, у них відсутні реформаторські ідеї. Як негативну рису нової української «аристократії» він виділяє жадібність, що переходить всілякі розумні межі, створюючи безпосередню загрозу навіть її існуванню. Науковий співробітник фонду Карнегі «За сприяння міжнародному миру» Ш.У. Гарнетт висловлюється ще гостріше: члени кланів П. Лазаренка – кровопивці, які турбуються лише про власні кишені.

Можна зрозуміти подив А. Лівена, коли біля Новомосковська він спостерігав, як громадяни намагалися збувати одержані замість зарплати горшки та каструлі. Водночас він помітив, що при досить значному незадоволенні фактом незалежності України, падінням життєвого рівня в російськомовних регіонах відсутня масова протестна активність. Крім того, навіть ті політичні й економічні лідери, які захищають ідею тісних зв'язків з Росією, все більше розчаровуються в російській політиці стосовно України, особливо через жорстокі умови торгівлі.

Деякі оригінальні висновки А. Лівен наводить, аналізуючи ситуацію в Криму. Порівнюючи особливості розвитку двох найнеспокійніших регіонів російської діаспори – Криму та Придністров'я, він досить переконливо підкреслює наявність принципових причин, що пояснюють різницю між ними за рівнем сепаратистських тенденцій. По-перше, Кримська автономна республіка – єдина область України, де існує абсолютна перевага росіян і російськомовних українців; по-друге, передача Криму до складу УРСР у 1954 р. відбулася без урахування думки місцевого населення; півострів зберігає тісні зв'язки з Росією, адже більшість жителів прибула сюди саме з території РРСФР після закінчення Другої світової війни. До того ж кримська економіка значною мірою залежить від грошових надходжень російських туристів та відпочиваючих, тому розпад СРСР завдав господарству Криму величезних збитків. Нарешті, кримчани вкрай роздратовані іншими економічними негараздами, які звалилися на них після 24 серпня 1991 р. На наш погляд, автор залишив поза увагою ще один важливий фактор, зазначений дещо раніше професором Колумбійського університету Д. Майєром: наявність у Криму автономних управлінських структур, які підкреслювали окремішність півострова від решти регіонів України [22].

Напевне, А. Лівен правильно характеризує немічний стан російського сепаратизму в Криму, пояснюючи його загальною млявістю російської діаспори на терені колишнього Радянського Союзу. Значно небезпечнішим для київського уряду є російсько-татарські відносини, як і вичікувальна позиція президента України, законодавчого й виконавчого органів столиці до вимог кримсько-татарського народу. За висловом автора, «татари, в своїх тимчасових оселях на пустельних схилах гір продовжують дивитися вниз на долини, де знаходяться їхні колишні будівлі, і киплять від люті».

Втративши шанс створити власні збройні сили (на відміну від Придністров'я, де основні параметри сепаратистських інституцій формувалися ще протягом 1989-1991 рр.), кримські прихильники відриву півострова від України не зможуть одержати необхідну допомогу від Росії. Адже на відміну від втручання сил 14 армії О. Лебедя в молдавсько-придністров-

ський конфлікт під виглядом «миротворців», уведення військових частин Російської Федерації на територію Криму виглядатиме лише неспровокованою агресією.

Найбільш болюче місце в Криму для подальшого розвитку українсько-російських відносин – звичайно, Севастополь. Хоча проблему базування Чорноморського флоту було, як відомо, вирішено згідно з Великим договором 31 травня 1997 р., але А. Лівен рішуче не погоджується з тими західними оглядачами, які схиляються до думки, що Росія легко відмовиться від претензій на Севастополь. Як повчальний приклад, він проводить аналогію щодо короткої, але кровопролитної війни за Фольклянди між Аргентиною та Британією, хоча ці острови Р. Рейган іронічно охрестив «шматками скелі, покритими кригою», оскільки вони не мали ніякого стратегічного значення. Франція тривалий час намагалася зберегти аванпости, які нагадували про її колишню славу, хоча вони коштували надто дорого; подібні амбіції мали США стосовно Панамського каналу. Поки що, зауважує автор, Севастополь для росіян – не віддалена морська база, а частина їхньої національної території, тобто зовсім не те, що для американців Гуантанамо. Характерна особливість: зі звільнених за січень-березень 1996 р. 1500 офіцерів Чорноморського флоту Росії лише 70, тобто 5 процентів, погодилися служити у військово-морських силах України.

У книзі накреслено кілька можливих варіантів подальшої долі флоту та міста. По-перше, через недостатнє поповнення новими кораблями більшість бойових одиниць перестане існувати; по-друге, російське суспільство, як колись британське, може втратити будь-який інтерес до далеких «заморських» аванпостів; по-третє, севастопольці (це теж не виключено) приймуть без усяких протестів керівну роль Києва. Нарешті, майбутні українські уряди та політичні лідери, можливо, дійдуть висновку, що перебування флоту Росії в українських водах не становить ніякої проблеми, тому оренда перетвориться на постійне місце дислокації.

Підсумовуючи роздуми про стан російсько-українських відносин, що ускладнюються у зв'язку з різною ментальністю, А. Лівен зазначає: розвиток української державності на базі етнонаціоналізму є безперспективним.

Розглядаючи перспективи співробітництва України з країнами Західної Європи та США, він подає кілька можливих сценаріїв такої співпраці. Не погоджуючись з точкою зору З. Бжезинського, який дійсно надміру оптимістично вказує на можливість потенційного вступу України до НАТО та Європейського Союзу десь протягом 2005-2015 рр. (за умови проведення успішних реформ), А. Лівен насамперед відкидає будь-які передбачення щодо швидких економічних успіхів республіки. Реальний же вступ України до НАТО може відбутися лише за умови одночасного членства в цій структурі також і Росії, але в такому разі стане непотріб-

ною Організація по безпеці та співробітництву в Європі. Крім того, військовий компонент об'єднаного союзу Росії з Заходом можливий лише на випадок боротьби проти Китаю чи ісламського світу.

Другий варіант, коли членство України в НАТО можна виправдати (в даному разі – без Росії): якщо Росія буде займати рішуче ворожу позицію до Заходу й самої України, формуючи, наприклад, ефективний союз з Китаєм. Цей альянс повинен, на думку автора, витісняти вплив США в різних регіонах планети, водночас руйнуючи стабільність України зсередини. І, нарешті, якщо в своєму розвитку Україна демонструватиме, подібно до своїх сусідів – Польщі, Чехії, Угорщини – прогрес у створенні демократичного, громадянського суспільства, зростання економічного потенціалу, теж можливий її вступ до Атлантичного договору. Такий хід подій ще більше прискориться, якщо Росія зазнає невдач у цьому напрямі або в ній запанує внутрішній хаос, що зробить її джерелом нестабільності для сусідів. Кінець-кінцем, навіть в передбачуваному майбутньому, всі ці варіанти, впевнений А. Лівен, не можуть реалізуватися. Тому ні Україна, ні Росія не мають поки ніяких шансів для вступу до НАТО.

Таким чином, гармонійні стосунки між українцями й росіянами (більше, ніж між державами) є наріжним каменем стабільності не лише України, але й всього регіону, в них зацікавлений і Захід, і США.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Parrott B. Nation and States in Russia and the West // SAJS-review (Medford). – 1999. – vol. XIX. – № 2. – P. 200).*
2. *Разуваев В. То спор славян. История Украины как объект большой политики // «Ex libris НГ» – додаток до видання «Независимая газета». –1998. – 11 черв. – С. 14.*
3. *Lieven A: The Weakness of Russian Nationalism // Survival (London). – 1997. – vol. 41. – № 2. – P. 53.*
4. *Juska A. Ethnopolitical Transformation in the States of the former USSR // Ethnic and Racial Studies (London). – 1999. – vol. 22. – № 3. – P. 524, 545, 549.*
5. *Народ (Львів). – 1894. – № 9. – С. 127.*
6. *Plokhy S. The Symbol of Little Russia: The Pokrova Icon and Early modern Ukrainian Political Ideology // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). – 1992. – vol. 17. – № 1-2. – P. 171.*
7. *Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical overview. – Princeton, 1997. – XI + 145 pp.*
8. *Нагорний В.І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., – 1995. – С .18-19.*
9. *Андрусяк І., Петренко Є. Блиск і злиденність української націонал-демократії. Політологічне есе. – К., 1999. – С. 28.*
10. *Potocki R. Wspolpraca II Rzeczypospolitej z Ukraincki Centrum Panstwowym na Wychodzstwie w latach 1920-1939 // Dzieje najnowsze (Warszawa). – 1998. – № 4.- S. 141-142.*

11. *Уиткрофт С.Г., Дэвис р.У. Кризис в советском сельском хозяйстве // Отечественная история. – М., 1998. – № 6. – С. 95-109.*
12. *Кульчицький С. Тридцять третій рік. Чи потрібна пам'ять про нього українському суспільству? // Політика і час. – 1998. – № 11-12. – С. 68-83.*
13. *Особистий архів автора.*
14. *Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Journal of Ukrainian graduate studies (Toronto). – 1978. –vol. 4. – P. 81-82.*
15. *Nahaylo B. The Ukrainian Resurgence. – London, 1999. – P. 21-32.*
16. *Шульга Н. Кризис этнического самоопределения // «Содружество НГ» (додаток до видання «Независимая газета»). –1999. – 22 груд. – С. 12.*
17. *Пирожков С. Деякі проблеми українсько-російських відносин в контексті великого договору // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 131-134.*
18. *Буряковський О.З. Історія Ради національностей Народного Руху України, 1989-1993 рр. Політологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., – 1999. – С. 13-14.*
19. *Кандыба В.М. История русского народа до XII века нашей эры. – М., 1995. – 224 с.*
20. *Обушний М.І. Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації. Автореф. дис. ... докт. політ. наук. – Київ, 1999. – С. 4.*
21. *Розумний М. Виклик цивілізації: // Молода нація: Альманах. – 1999. – № 10. – С. 14.*
22. *Meyer D.J. Why have Donbas Russians not ethnically mobilized like Crimean Russians have? An Institutional / Demographic Approach // State and Nation Building in East Central Europe: Contemporary Perspectives. – New York, 1996. – P. 137-330.*

Надійшла до редколегії 10.11.2000 р.

УДК 930 (477) "192/193"

Н.М. МАЛИНОВСЬКА

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ А.П. КОВАЛІВСЬКОГО (в 1920-ті – на початку 1930-х рр.)

Висвітлюються основні напрями наукової та громадської діяльності А.П. Ковалівського: становлення марксистської методології у вітчизняному суспільствознавстві та зародження радянського сходознавства

20-ті рр. мали непересічне значення для розвитку української науки, зокрема суспільної. У той час утвердилася система взаємовідносин держави і науки, що в основному збереглася до нинішнього часу.[1, с. 5] Радянська тоталітарна держава прагнула встановити абсолютний контроль над усіма царинами життя суспільства, особливо над духовною, і утвердити марксистсько-ленінську ідеологію, що її сповідувала правляча партія нового режиму – ВКП(б) – як єдино можливу для усіх. Відтак інтелігенція, і найбільше гуманітарна, була змушена служити державі та прав-

лячій партії не лише своєю працею, а й своїм сумлінням, що до того часу серед українських інтелектуалів було досить рідким явищем. З суспільного життя репресивними методами усувалася можливість критики нововстановленого ладу. Працювати могли лише ті дослідники, які підтримували радянську владу та погоджувалися базувати свої наукові студії на теорії історичного матеріалізму. Але слід зауважити, що марксизм для більшовиків, і зокрема для їх лідера В.І. Леніна був не науковим методом відшукування істини, але тактикою політичної боротьби, що мала привести до влади жменьку «професійних революціонерів» за допомоги пролетаріату – найбільш революційного та організованого класу Російської держави. [2, с. 43-45]. Втім на початку 20-х рр. більшовицький режим був змушений вдатися до деяких поступок, щоб зберегти свою владу та вже набуті привілеї, як у економічному, так і в культурно-науковому житті.

Нововстановлена влада на початку 20-х рр. намагалася всебічно сприяти відновленню та розвитку наукового життя. Молода більшовицька держава, проголосивши ліквідацію неписьменності та взявши курс на «коренізацію», потребувала освічених вчителів та викладачів, а також науковців для ідеологічного обґрунтування нової влади та виховання наступних поколінь відповідно до пропагованих гасел. Дозволено було відновити наукові дослідження вченим з дореволюційним стажем за умови їх лояльності до більшовицької влади та орієнтації у роботі на марксистську теорію. На базі університетів створювалися науково-дослідні кафедри та товариства.

На початку 20-х рр. після реорганізації Харківського університету, який було перетворено на інститут народної освіти, за ініціативою академіка Д.І. Багалія на базі його наукового потенціалу утворено науково-дослідну кафедру історії української культури. Ця установа здійснювала різноманітну та широкомасштабну роботу: готувала викладачів для вищих навчальних закладів, відродила діяльність Харківського історичного музею, визначала та розробляла найактуальніші проблеми тогочасної вітчизняної суспільної науки. Співробітники цієї кафедри у своїй роботі прагнули керуватися матеріалістичною, марксистською (тоді її називали «економічно-соціальною») методологією дослідження суспільних явищ, на основі якої намагалися створити нову науку про суспільство.

Ідея створення нової науки про життя суспільства як цілісності була дуже популярною у 20-ті рр. Зрікшись старої «буржуазної» історії правителів та їх інтриг, дослідники, продовжуючи започатковану істориками-неонародниками традицію, намагалися обґрунтувати докорінно іншу науку про суспільство, де вирішальним чинником є народ – виробник матеріальних благ і суспільство розглядається як єдність, основою якої є виробничі відносини, розвиток яких і зумовлює зміни в громадському житті. В